T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

GASPIRALI VE GÖKALP'İN EĞİTİM ANLAYIŞLARI

VE KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Selen YAKAR

Ankara – 2020

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

GASPIRALI VE GÖKALP'İN EĞİTİM ANLAYIŞLARI VE KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Selen YAKAR

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Ankara – 2020

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selen YAKAR

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı	**İmzası**
1- Prof. Dr. Necdet HAYTA	
2- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	
3- Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	
4-	
5-	

Tez Savunması Tarihi

18.06.2020

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ve çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı beyan ederim.

19.06.2020

Selen YAKAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ……. iii

ÖZET …….. v

ABSTRACT ……. vi

GİRİŞ

A) 1. Amaç ……..... viii

2. Kapsam ……..... viii

3. Kaynaklar, Araştırmalar, Yöntem ……..... viii

B) Türkiye'de ve Rusya Türklerinde Halkın Bilgilendirilmesi Sorunu …….. ix

I. BÖLÜM: İSMAİL GASPIRALI VE EĞİTİM

A) İsmail Gaspıralı'nın Yetişme Süreci ……..…. 1

B) İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Vasıtaları ……..……. 9

1) Cedit Okulları ……..... 9

2) Basın ……..... 27

3) Hayır Cemiyetleri ……..... 37

II. BÖLÜM: ZİYA GÖKALP'İN EĞİTİM GÖRÜŞLERİNİN KAYNAKLARI

A) Basın Çalışmaları ……..... 45

B) Kültür ve Tarihe Dönük Çalışmaları ……..... 61

C) Türk Dünyasına Yönelik Fikir ve Önerileri ……..... 75

III. BÖLÜM: İSMAİL GASPIRALI'YA GÖRE

TOPLUMSAL EĞİTİMDE SORUNLAR

A) Toplumsal Karşıtlık ……..…. 87

B) Kadınların Eğitimi …….. 93

C) Çarlık Rejiminden Kaynaklanan Problemler ……..... 98

IV. BÖLÜM: ZİYA GÖKALP'İN EĞİTİME YÖNELİK

İLKE VE HEDEFLERİ

A) Okul Eğitimi ……..… 108

B) Kadınların Eğitimi ……....… 125

C) Eğitimle Toplumsal Dönüşüm ……. 134

SONUÇ ……... 142

KAYNAKÇA …….. 150

EKLER ……..……. 159

ÖNSÖZ

"Gaspıralı ve Gökalp'in Eğitim Anlayışları ve Karşılaştırılması" başlıklı tezimizin konusu Türk dünyasının yenileşme sürecinde ve fikir hareketlerinde Gaspıralı ve Gökalp'in eğitime dair benimsedikleri fikirler ve ortaya koydukları uygulamalardır. İki aydın da millî eğitim politikasının oluşturulması ve sistemleştirilmesi için çaba göstermişlerdir. Dönemlerinin çok ilerisinde geliştirdikleri eğitim sistemleri ile bugünkü eğitim sistemimizde yer alan birçok özelliği belirlemişlerdir. Gaspıralı ve Gökalp'in eğitim anlayışlarını karşılaştırmalı olarak bulabileceğiniz çalışmamızda, Türk kültür ve eğitim tarihine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Giriş bölümünde Ceditçilik hareketinin ortaya çıkışı, şekillenmesi ve ilk temsilcileri ile birlikte Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma ihtiyacının hissedilmesi ve bu konuda atılan ilk adımlar ele alınmıştır.

I. Bölümde İsmail Gaspıralı'nın hayatında fikir dünyasını şekillendiren gelişmeler, eğitim sisteminin temeli olan cedit okulları, eğitim aracı olarak kullandığı basın ve özellikle gazetecilik çalışmaları ile Rusya Türklerinin teşkilatlanması için önemli gördüğü hayır cemiyetlerinin kurulması ve yayılması süreci incelenmiştir. II. Bölümde Ziya Gökalp'in de eğitim aracı olarak kullandığı basın faaliyetleri, Türk kültürü ve tarihi için kaleme aldığı eserler ile bütün Türk dünyasının geleceği için ortaya koyduğu fikir ve önerileri incelenmiştir. III. Bölümde Rusya Türkleri içerisinde toplumsal eğitimin gelişmesine engel olan kadimcilerin tutumları, cemiyet içerisinde kadınların eğitimine önem verilmemesi ve Rus Çarlığının Türk okullarının ilerlemesini durdurmak için uyguladığı politikalar asimilasyon çabası üzerine yoğunlaşarak incelenmiştir.

Çalışmamızın her aşamasında büyük bir ilgi ve samimiyetle destek olan tez danışmanım Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu'na en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik hedeflerimin şekillenmesinde tavsiyeleriyle rehber olan ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya ve Prof. Dr. Necdet Hayta'ya bilhassa minnettarım.

ÖZET

Rus hâkimiyetinde yaşayan Rusya Türkleri ile bağımsız Osmanlı Türklerinin eğitim ihtiyaçları ortak özellikler göstermekle birlikte eğitim sistemlerinin gelişimi aynı olmamıştır. Rusya Türkleri dış dünyaya kapalı bulunarak ve yenilikleri takip edemeyerek geleneksel hayatları içinde sıkışıp kalmışlardır. Osmanlı Türkleri ise yenileşme ihtiyacını fark ve kabul etmekle birlikte devletin çok uluslu yapısı içerisinde bu yenileşmeyi gerçekleştirme bunalımı yaşamışlardır. Milliyetçiliğin önem kazandığı dünya düzeninde iki toplum da millî kimliğini korumak için mücadele etmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan İsmail Gaspıralı ile Ziya Gökalp'in eğitim sistemleri kendi toplumlarının ihtiyaçlarından doğmuştur. İki aydın da kendi toplumları için kilit noktanın eğitim olduğunu düşünerek toplumun geleceğini gözeterek kendi eğitim sistemlerini oluşturmuşlardır. İsmail Gaspıralı için uyum sağlanması ve olumlu yönleri alınması gereken Batı, Rusya'dır. Ziya Gökalp ise Batı Avrupa, Fransa ekolünün etkisinde kalmıştır. Her ikisi de gazete ve dergiye büyük önem vermişlerdir. Toplumsal zihniyetin dönüşümüne toplum katmanları arasında çatışmaya yol açmadan hizmet etmeye çalışmışlardır. Müslüman-Türk toplumunun geri kalmışlığının sebeplerini ve bundan kurtuluş yolları konusunda fikir ve icraat ortaya koymuşlardır.

Samimi birer Türk milliyetçisi olan Gaspıralı ve Gökalp, Avrupalı fikir insanlarına aşinadır ve modern fikir akımlarını takip etmişlerdir. Gaspıralı'nın ön plana çıkan öğretmen kimliği ile Gökalp'in ön plana çıkan sosyolog kimliği eğitimi farklı bakış açılarıyla ele almaları sonucunu doğurmuştur. Çalışmamızda bu iki önemli aydının eğitim hakkındaki görüş ve uygulamalarını inceleyerek Türk dünyasının yenileşme ve fikir hareketlerindeki rollerini ortaya koymaya çalıştık.

ABSTRACT

Though educational needs of Russian Turks living with Russian domination and independent Ottoman Turks showed common features, the development of their educational systems had not been the same. Russian Turks were trapped in their traditional lives by being closed to the outside world and not following the innovations. On the other hand, although the Ottoman Turks realized and accepted the need for innovation, they experienced the crisis of putting this innovation into practice within the multinational structure of the state. In the new world order where nationalism gained importance, both societies struggled to protect their national identity.

The education systems of İsmail Gaspıralı and Ziya Gökalp, which constitute the subject of our study, were born from the needs of their own communities. Both intellectuals created their own education systems considering the future of the society, considering that the key point for their community is education. For İsmail Gaspıralı, the West, which had to be adapted and positive aspects of which had to be taken, was Russia. Ziya Gökalp, on the other hand, was influenced by the school of Western Europe, France. Both placed great emphasis on newspapers and magazines. They tried to serve the transformation of the social mentality without causing conflict between the layers of society. They put forward ideas and actions on the reasons for the backwardness of the Muslim-Turkish society and ways to get rid of it.

Being sincere Turkish nationalists, Gaspıralı and Gökalp were familiar with European intellectuals and have followed modern trends. Gaspıralı's prominent teacher identity and Gökalp's prominent sociologist identity led to the issue of addressing education from different perspectives. In our study, we tried to reveal the roles of the Turkish world in innovation and intellectual movements by examining the views and practices of these two important intellectuals about education. In this study, the roles of

these two intellectuals in the innovation and intellectual movements of Turkish world have been revealed by examining their views and practices about education.

GİRİŞ

A) 1. Amaç

Bu çalışmada modern müesseselere sahip güçlü bir millî kültür ve kimlik oluşturma gayreti içerisindeki iki Türk aydınının benzer ve farklı yönlerini belirlemeyi, çalışmalarının sonuçlarına bu açıdan bakmayı amaçladık.

2. Kapsam

Çalışmamızda İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp'in fikir dünyasına dair genel bir çerçeve çizmekle birlikte çalışmayı esas olarak eğitim sistemleriyle sınırlandırdık.

3. Kaynaklar, Araştırmalar, Yöntem

Tezimizde Gaspıralı ve Gökalp'in eğitim anlayışlarını karşılaştırmalı olarak incelerken Türk dünyasının yenileşmesinde oynadıkları rolleri ve İdil-Ural ile Türkiye arasında eğitim hayatındaki etkileşimi ortaya koyabilmek için araştırmacı tarih metoduna dayanarak veriler doğrultusunda bir çalışma yaptık. Gaspıralı'nın ve Gökalp'in kendi kitap, makale, gazete ve dergi yazılarına öncelik vermekle birlikte iki aydını ve yaşadıkları dönemleri işleyen çalışmaları inceledik. Kütüphane taraması ile konuyla ilgili olan kitapları ve süreli yayınları tespit ettikten sonra ilgili eserleri okuyarak kaynaklardaki verileri tasnif ettik, karşılaştırdık ve seçilmiş verilerin sentezini gerçekleştirdik.

Çalışmamızın özgünlüğünü sağlamak amacıyla her konu başlığıyla doğrudan ilgili mümkün olduğunca fazla sayıda makale tarayarak başlıkların içeriğini, daha önce yapılmış çalışmalarda görülmeyen örgüyle özgün bir şekilde düzenledik. Her iki aydının kendi sözlerinden ve şahsi yaşamlarından hareketle düşünce ve duygu dünyalarını anlamaya gayret ettik.

Türk dünyasının yenileşmesinde yol gösterici olan bu iki büyük fikir adamının yaşamları onların fikirlerini nasıl şekillendirmiştir, eğitimin nasıl olması gerektiği konusunda görüşleri ve uygulamaları nelerdir soruları üzerine temellenen çalışmamızda Gaspıralı'nın ve Gökalp'in şahsî görüşlerini ortaya koyduktan sonra görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları tarihsel süreç içerisinde aktardık.

B) Türkiye'de ve Rusya Türklerinde Halkın Bilgilendirilmesi Sorunu

Rusya Türklerinin eğitimi, Çarlık Rusya'nın işgaline kadar İslam dininin eğitim kurumları olan mektep ve medreselerde yapılmaktaydı. İşgalden sonra Rusya yerel eğitim kurumlarının gelişmesini istemediği için bu kurumları desteklemeyerek kendi haline bırakmıştır. Çarlık misyonerlik faaliyetlerini yürütmek amacıyla okullar açmıştır. Yerel halkın çocuklarını Rus okullarında ve üniversitelerinde okutarak Ruslaştırma çalışmaları yürütmüştür. Rus işgalinden sonra Türkler bilinçlenmeye, neden esir olduklarını ve geri kaldıklarını sorgulamaya başlamışlardır. Böylece ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi alanlarda bir modern dönüşüm başlatmışlardır. Bu modern dönüşüm ceditçiler aracılığıyla İslam esaslarının okullarda bilimsel bir şekilde öğretilmesi ve Pan-Slavizmin karşısında ön plana çıkarılarak eğitim ve dilde millileşme olarak gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devletindeki Türkçülük ve İslamcılık, Rusya Türklerinde Ceditçilik olarak tezahür etmiştir.

Abdünnasir Kursavi ve Şihabettin Mercani 19. yüzyılda Buhara ve Semerkant medreselerinde eğitim almıştır. Medreselerde akıl yürütme yerine bilineni tekrar etmeye dayalı yöntem uygulanmakta ve uzun sürede az bilgi öğretilmekteydi. Pozitif bilimler ise hiç öğretilmemekteydi. Ders kitapları 12. yüzyıldan kalma kitapların yorumlanmış hallerinden ibaretti. Medreselerde okutulan kitaplardan başka kitaplar okuma ve farklı görüşlere sahip insanlarla tanışma imkânı bulan bu aydınlar, medreselerin zamanın

gerisinde kalmış eğitim kurumları haline geldiğini görmüşlerdir ve Müslümanları Rusların eğitim düzeyine getirmek için eğitimde reform yapılması ihtiyacını hissetmişlerdir. Kursavi eski-yeni tartışmasını başlatan isim olmuştur. Şihabettin Mercani tarih araştırmalarıyla, Rızaeddin Fahreddin hikâyeleriyle, Mercani'nin öğrencisi Hüseyin Feyizhani ve Abdülkayyum Nasıri dil konusundaki çalışmalarıyla, Musa Carullah ilahiyat alanındaki eserleriyle Ceditçilik hareketine büyük katkı sağlamışlardır. Ceditçiliğin önde gelen isimlerinin en çok üzerinde durdukları konu medreselerin yenileştirilmesi olmuştur. Medreseleri, bilimde geri kalmışlığı aşmanın ve toplumu değiştirmenin kilit noktası olarak düşünmüşlerdir.[1]

Hiçbiri Avrupa dili bilmeyen fakat bir kısmı Rusça bilen bu aydınlar dolaylı yoldan da olsa Batı fikirleriyle temas etmişlerdir. Batı'da görüp takdir ettikleri fikirleri olduğu gibi kabul etmek yerine İslam geleneği içinde aramışlardır. Dinî endişeleri ağır basan bu aydınlar, din ve eğitim alanlarında yoğunlaşmakla birlikte kadınların özgürleştirilmesi de dâhil olmak üzere sosyal hayatta da reform tasarlamışlardır. Geri kalışın temel sebebi olarak İslam dininin yanlış yorumlanmasını görmüşlerdir. Bu yüzden onlara göre Müslümanlar, yeniden ilerleme dönemine girebilmek için *selef* denilen ilk dönem Müslümanlarının dinamizmini yakalamalıdır.

Ceditçiliğin ivme kazanması 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Cedit hareketi en güçlü atılımını İsmail Gaspıralı ile elde etmiştir. Etki alanını giderek genişleten hareketin şekillenmesinde İdil-Ural aydınlarıyla Osmanlı aydınlarının ilişkileri önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri, Lâle devriyle başlamıştır ve Tanzimat'a kadar olan süre boyunca yenilikler bir sistem ve plan doğrultusunda

[1] Daha detaylı bilgi için bkz: İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

yapılmamıştır. Ayrıca Osmanlı, Batı ülkeleri karşısında en çok askerî alanda yetersiz olduğunu düşündüğü için yenilikler bu alanda yoğunlaşmakla beraber Batılılaşma çizgisindeki ilk eğitim kurumları da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Batılılaşmanın ikinci evresi olan Tanzimat döneminde, Batı tarzı bir sosyo-kültürel yapıya doğru bir dizi sosyal değişmeler yaşanmıştır. Tanzimatçıların en büyük başarısı eğitim alanında olmuştur ve Batılı eğitim modelinin temelleri atılmıştır. Özellikle Türk eğitim tarihinde önemli bir yeri olan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim politikasının oluşturulması ve ortaokulların düzenlenmesi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Tanzimat'ın getirdiği uygun zemin üzerine Islahat Fermanıyla yabancıların ve azınlıkların açtığı okullar Batılılaşma yönünde kültür hayatına fayda sağlamıştır.

Siyasi bir karakterle kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin Batı ülkelerinden geri kalmasını durdurmak için devletin siyasi ve idari yapısını düzenlemeyi amaçlayan Batılılaşma sürecinin bir halkasını oluşturmuştur. Yeni Osmanlılar, sonuca giden yolda ıslahatları yeterli görmeyerek devletin idaresini kökten değiştirme hedefinde birleşmişlerdir. Cemiyetin üyeleri arasında Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi çoğu Tanzimat yıllarında doğan, eğitim alan, Fransızca öğrenen kimseler yer almıştır. Fransız yazarların eserlerini orijinal diliyle okuyarak yeni bir dünya keşfetmişler ve hayata bu gözle bakmışlardır. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Mithat Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyonda Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasında görev almışlardır. Dünya tarihinde anayasa hareketleri içerisinde gecikmiş sayılamayacak Kanun-ı Esasi, Yeni Osmanlılar'ın fikirleri ve mücadeleleriyle gelişmiştir.

Yeni Osmanlılar, özellikle Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi, bağnazlığa karşı yeniliği savunmuşlardır. Namık Kemal, terakki kavramını medeniyet ile birleştirerek

eserlerinde işleyen ilk aydın olmuştur. Yeni Osmanlılar devri, II. Abdülhamid devrinde Ahmet Mithat Efendi ile başlayacak olan değişimin ve medeniyet mücadelesinin hazırlık evresi olmuştur. Bu değişimin tipik simalarından biri olarak Ahmet Mithat Efendi Tercüman-ı Hakikat gazetesiyle, roman ve hikâyeleriyle Batılılaşmayı desteklemiş; Batı felsefesinin tanıtılmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Batı ile temasların artması sonucunda Batı'nın kültürel cephesi Osmanlı toplumunda daha fazla yer bulmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı'da ortaya çıkan pozitivizm, materyalizm, natüralizm gibi akımlar Osmanlı'ya da gelmiştir.

Batı kültürü Osmanlı aydınlarının medeniyet bunalımı yaşamasına sebep olmuştur ve Recaizade Mahmut Ekrem'in çabasıyla ananelere karşı ilgisiz, Fransız eğitiminin etkisiyle toplumun değer yargılarıyla çatıştığı zaman bunları yok sayan bir edebiyat çevresi ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ın toplumcu öğretisine karşılık bireyci anlayışa sahip olan bu çevre her şeye rağmen Batı medeniyetini yeniden değerlendirerek Meşrutiyet döneminde yaygınlaşacak olan Batıcılığın şekillenmesini sağlamıştır.

II. Abdülhamid döneminin en önemli siyasi-kültürel hareketi, Yeni Osmanlılar'ın devamı olarak doğan Jön Türkler'dir. Jön Türkler, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti halini alarak Türk siyasi tarihinin ilk partisi niteliğini kazanmışlardır ve Türkçülük fikrinin gelişmesine hizmet etmişlerdir. Türkçülük akımı bir milletin kendine dönmesi noktasında Ziya Gökalp tarafından Batıcılık ve İslamcılık ile bütünleştirilmiştir.

I. BÖLÜM: İSMAİL GASPIRALI VE EĞİTİM

A) İsmail Gaspıralı'nın Yetişme Süreci

İsmail Gaspıralı'nın babası Mustafa Ağa, 1810'da Kırım'ın sahil kısmında Yalta ile Alupka şehirleri arasındaki Gaspıra köyünde doğmuştur. Annesi Fatma Hanım, Kırım asilzadelerinden İlyas Mirza Kaytazof'un kızıdır. Mustafa Ağa ile Fatma Sultan Hanım'ın ilk oğlu olan İsmail Gaspıralı, 8 Mart 1851'de Bahçesaray'a iki saatlik mesafede bulunan Avcıköy'de dünyaya gelmiştir. Gaspıralı (Gasprinski) soyadı, babasının doğduğu yer olan Gaspıra köyünden gelmektedir. Mustafa Ağa, Odessa'daki askeri lisede eğitim gördükten sonra Kafkasya Genel Valiliği'nde tercümanlık yapmıştır. Bu sayede kendisi teğmen iken asalet unvanı da almıştır. Mustafa Ağa, 1848'de Kırım'a gelmiş ve ilk eşinin 1845'teki vefatından sonra 1849 yılında Fatma Hanım ile evlenmiştir. İsmail Gaspıralı'nın doğumundan üç yıl sonra ise Kırım Harbi (1854-1856) sırasında Bahçesaray'a yerleşmişlerdir.[2]

Rusya'nın taşrası konumunda olan Kırım Hanlığının merkezi Bahçesaray[3] Gaspıralı'nın hayatının ve dolayısıyla fikir dünyasının şekillenmeye başladığı yer olmuştur. İsmail Gaspıralı eğitimine ilk olarak burada Hacı İsmail Efendi'den bir-iki yıl kadar klasik eğitim sisteminde medrese tarzı ders alarak başlamıştır. Yusuf Akçura bu derslerin *"bir iki sene elifba ve Kur'an okumaktan ibaret"* olduğunu yazmıştır.[4] On yaşına geldiğinde Simferopol Gymnasiumu'nda iki sene eğitim aldıktan sonra on iki yaşında Voronej Askerî Lisesi'nde ve ardından Moskova Askerî Lisesi'nde eğitim

[2] Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Anomim Şirketi, İstanbul 1934, s. 13.

[3] Abdullah Gündoğdu, "İslam Toplumlarının Çağdaşlaşma Sorunu Karşısında İsmail Gaspıralı'nın Yenilikçi Çizgisi", *Vefatının 100'ncü Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*, ed: Metin Eriş, Eskişehir Valiliği, Eskişehir 2014, s. 39.

[4] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 65.

görmüştür. Milli hislerini ilk kez burada fark etmiştir. Pan-Slavist hareketin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olan Mihail Nikiforoviç Katkov'un evinde pazar günleri misafir oluyordu. Onun sayesinde tanıdığı Rus milliyetçiliği, Gaspıralı'da Türklük bilincinin oluşmasını sağlamıştır.[5]

Voronej ve Moskova askerî okullarında geçen yıllar Gaspıralı'ya Rusçasını ilerletme imkânı verirken kendi çevresinden farklı olan yeni bir çevreyi ve kültürü tanımasını sağlamıştır. Bu durum onun ileride gerçekleştireceği faaliyetlere bir temel oluşturmuştur. Çünkü o yıllarda Moskova başta olmak üzere tüm Rusya'da Pan-Slavizm propagandası yapılmaktaydı ve Gaspıralı da derslerde Türk düşmanlığına dayanan bu propagandayı dinlemek zorundaydı. Rus milliyetçiliğinin öne sürdüğü haksız Türk düşmanlığı, Gaspıralı'nın zaten içinde olan Türk milliyetçiliği duygusunu daha sıkı sahiplenmesini sağlamıştır. Katkov'un Girit isyanı sebebiyle Türkler aleyhine yazdığı yazıların da bunda etkisi büyüktür. Millî duygularını paylaştığı en yakın arkadaşı ise okulda tanıştığı Litvanya Tatarlarından[6] Mustafa Mirza Davidoviç olmuştur. Bu iki arkadaşın askerî lisede son sınıfa başladıkları 1867 yılında Girit adasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyanın başlaması üzerine ikisi Osmanlı ordusuna katılmak üzere Moskova'dan yola çıkmışlardır. Odessa limanına kadar gelmişler fakat pasaportlarının olmadığı fark edilince daha ileriye gitmelerine izin verilmemiştir.[7] Bu başarısız

[5] Akçura, *a.g.e.* , s. 65.

[6] Altınorda Devletinin siyasî nüfuz sahasındaki Litvanya Prensliğinin başında olan Witold, Altınorda Devletinin yaşadığı iç mücadeleler sebebiyle iltica etmek zorunda kalan Türkleri sistemli bir şekilde memleketin doğusuna yerleştirmiştir. 15-16. yüzyıllarda Kırım'dan, Volga boylarından göç edenler de olmuştur. Bunların tamamına "Litvanya Tatarları" denir. Diğer adları "Lipkalar"dır. Daha detaylı bilgi için bkz: Cengiz Orhonlu, "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 16, İstanbul 1971, s. 57-87.

[7] Edward James Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskiy: Modernizm Söylemi ve Ruslar", çev: Dündar Akarca, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 85.

teşebbüs, plansız ve duygusal olsa da Gaspıralı hayatının ilerleyen yıllarında bu durumun tersine maceracı olmayan, gerçekçi bir tutum edinmiştir.[8]

17 yaşına gelen İsmail Gaspıralı, Moskova'daki okuluna dönmemiştir. Voronej ve Moskova'da geçirdiği yıllarda geliştirdiği Rusçasına dayanarak Mengli Giray Han döneminden kalan Kırım'ın en büyük Türk okulu olan ve geleneksel eğitim veren Zincirli Medrese'de 1868 yılında Rusça öğretmeni olmuştur. Öğretmenliği sırasında medrese eğitiminin eksikliklerini belirlemeye başlamıştır. Burada geçen bir buçuk yıldan sonra Yalta'da Rusça öğretmenliği yapmış ve iki yıl sonra tekrar Bahçesaray'a dönerek Zincirli Medrese'de görevine devam etmiştir. Medrese eğitimine yönelttiği eleştirileri yüzünden buradaki görevi uzun sürmemiştir. Hem yöneticiler hem talebeler onun görüşlerinden rahatsız olmuşlar ve kendisini istifaya zorlamışlar hatta ölümle tehdit etmişlerdir. Bu sebeplerle 1871'de medreseden ayrılmak zorunda kalmıştır.

Bahçesaray'da döndükten sonra Gaspıralı; yerel polis şefinin kitaplığında bulduğu N. Çernişevsky, D. Pisarev, V. Belinsky, A. Herzer gibi liberal düşünceli Rus yazarları okuma fırsatı bulmuştur.[9] Rusya'daki batılılaşma hareketini yakından takip etmiştir. Böylece Türk dünyasının da yenileşme hareketine ihtiyacı olduğuna inanmıştır. Bu yenileşmenin ise nihayetinde bütün hayatını adadığı eğitim ve öğretimin yenileşmesiyle mümkün olabileceğini düşünmüştür.

Moskova'da yarım bıraktığı askerî tahsilinden sonra tekrar İstanbul'a gitmeyi ve orada Türk subay veya memuru olmayı istiyordu. Fakat İstanbul'da memur olan bir akrabası ona, iyi bir memuriyet konumu elde etmek için önce Fransızca öğrenmesi gerektiğini söylemişti. Bu amaçla Gaspıralı 1872 yılında Paris'e gitti. Burada geçirdiği

[8] Gündoğdu, *a.g.m.* , s. 39.

[9] Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev: İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 26.

iki yılda çeşitli işlerde çalışarak geçimini sağladı. Rus yazar İvan Sergeyeviç Turgenyev'in asistanlığını yapmak da bu işlerden biridir. Fransızcasını geliştirdikten sonra reklam ve ilanlarda çevirmenlik de yapmıştır.[10] Fransa'da Avrupa muhiti ve kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmasının yanı sıra çok iyi şekilde Fransızca öğrenmiştir. Rusçasının yanına Fransızcasını da ekleyen Gaspıralı, Türklerden hariç olan dünyayı tanırken iki farklı bakış açısı edinmiştir. Gündoğdu'ya göre bu durum, diğer Rusya Müslümanları aydınlarına kıyasla ona düşünce ve duygu üstünlüğü kazandırmıştır.[11] Fransa'da edindiği izlenimlerini daha sonra *"Avrupa Medeniyeti'ne Bir Nazar-ı Muvâzene"* yazısında anlatmıştır. Bu yazısında Türk dünyasının da yenileşmeye ihtiyaç duyduğunu fakat Avrupa medeniyetinin eleştirilmeden kabul edilecek bir şey olmadığını ve dolayısıyla Avrupa'nın fen ve keşiflerinin önce sorgulanıp sonra Türk-İslam dünyasına uyarlanarak kabul edilmesi gerektiğini yazmıştır. Bu Türk modernleşmesinde de sık görülen bir eğilimdir.

Moskova Askerî Lisesinde yarım bıraktığı tahsilini İstanbul'da tamamlamak amacıyla 1874 yılında İstanbul'a gelen Gaspıralı, dönemin Sadrazamı Mahmut Nedim Paşa'nın Pan-Slavist Rusya elçisi İgnatiyev'e durumu haber vermesi yüzünden haksız yere reddedilmiştir. Bu hayalinden vazgeçmek zorunda kalsa da Türklük sevgisinden vazgeçmemiştir. İstanbul'da tercümanlık yapan amcası Halil Efendi'nin yanında bir sene kalarak Osmanlı Devleti'ni yerinde tanımış, Anadolu'nun köylerini gezmiş, İstanbul'daki okulları incelemiş, Osmanlıcasını ilerletmiştir. Gazeteciliğinin ilk adımlarını da burada atmıştır. Moskova ve Petersburg'da basılan bazı Rus gazetelerine Doğu yaşantısını anlatan, siyasi olmayan yazılar yazmıştır.

---

[10] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri*, haz: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 26.

[11] Gündoğdu, *a.g.m.* , s. 40.

1875 senesinde Kırım'a dönen Gaspıralı, 1876 yılında Yalta'da Rusça öğretmeniyken bir tüccarın kızı olan Samur Hanım ile evlenmiştir. Dönemin ve yaşadığı çevrenin şartlarından dolayı eğitim almamış olan eşiyle kültür farklılığından dolayı anlaşamamışlar ve ancak iki yıl süren bu evlilikten Hatice adlı bir kızları olmuştur.[12] Gaspıralı ikinci evliliğini Kazanlı, zengin ve tanınmış Akçurîn ailesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım ile yapmıştır. Zühre Hanım bir-iki aylık tatil için dayısıyla Yalta'ya gittiğinde tanışmışlardır. Onunla ilk görüşmesi hakkında İsmail Gaspıralı, *"Bütün tenimi kaynar su kaplamış gibi bir tesir bıraktı."* demiştir.[13] Zühre Hanım da benzer duyguları hissettiğinden mektuplaşmaya başlamışlar ve 1882 yılında İsmail Bey, İsfendiyar Bey'den kızını istemiştir. Fakat zengin ve fabrika sahibi olan İsfendiyar Bey; sıradan bir gencin kendi kızına talip olmasına kızmış ve hatta ona hakaret etmiştir. Buna rağmen Zühre Hanımın da İsmail Bey'de gönlü olduğu duyulunca çevrelerinde alay konusu olmuşlardır. Evlilikleri Ayaz İshaki'ye göre İsfendiyar Bey'in, Akçura kardeşlerin içinde en tecrübelisi olması nedeniyle Timurbulat Akçura'ya danışması ve onun da Zühre'yi vermeyi tavsiye etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Cafer Seydahmet'e göre ise Gaspıralı'nın bir imamdan nikâh için muvafakat alması üzerine Zühre Hanım'ı kaçırması ve nikâh kıymalarıyla evlenmişlerdir.[14] Neticede iki âşık birbirine kavuşmuştur.

İyi bir eğitim gören, Rusça bilen, aydın Türk kadını Zühre Hanım; İsmail Bey'in hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Tercüman gazetesinin hazırlık aşamalarından okurlarının arttığı yıllara kadar Gaspıralı'nın en yakın danışmanı, en güvendiği çalışanı, maddi ve manevi en büyük destekçisi hep Zühre Hanım olmuştur.

[12] Gaspıralı, *a.g.e.* , s. 29-30.

[13] Ayaz İshaki, "İsmail Gaspıralı ve Zühre Hanım", haz: Alper Alp, *Türk Yurdu*, S. 327, Ankara 2014, s. 32.

[14] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 24.

Gazeteyi Zühre Hanım'la birlikte çalışarak çıkarmış ve baskıdan sonra birlikte katlamış, gönderileceği adresleri yazmış, pul yapıştırıp postaya vermişlerdir.[15] Zühre Hanım ve onun Kırım'ın soylu, zengin şahsiyetlerinden birinin kızı olan annesi Fatma Hanım; Tercüman'a maddi kaynak sağlamak için bazı ziynet eşyalarını satmışlardır. İsmail Gaspıralı'nın yolundan dönmemesinde, onu engellemek isteyenlere rağmen fikirlerinden vazgeçmeden çalışmasında en büyük yardımcısı Zühre Hanım'dır.

Zühre Hanım'ın yeğeni olan Yusuf Akçura'nın İsmail Gaspıralı ile tanışması da bu evlilik sayesinde olmuştur. Yusuf Akçura'nın babası Hasan, Zühre Hanımın kardeşidir.[16] İsmail Gaspıralı'nın "Bütün Türkçülük" hareketini fiilen ortaya koyan ve kuramsal olarak düzenleyen ilk kişi ve dolayısıyla hareketin merkezi olduğunu[17] söyleyen Yusuf Akçura'nın kendisi de Türkçülüğün gelişmesinde önemli bir yere sahip olmakla birlikte onun Türkçülük fikrinde ve faaliyetlerinde Gaspıralı'dan etkilendiği görülmektedir.

İsmail Gaspıralı'nın Zühre Hanım ile olan evliliği, Zühre Hanımın 13 Nisan 1903'te 41 yaşında vefat etmesine kadar sürmüştür. Ayaz İshaki, Zühre Hanım'ın ölümünü şu şekilde değerlendirmiştir: *"Tatar hanımlarının cemiyet işlerinde üzerlerinde biriken borçlarını silen Tatar mirzalarının hanımları ve kızlarının isimlerine sürülen lekeleri yıkayan Tatar halkının bu taçsız hatunu, İdil boyunun XIX. asırdaki bu ikinci Süyümbikesi cennete doğru yola çıkıyor. O, kendisinden sonra gelecek milyonlarca kadına örnek olarak şaşalı hayattan göçmüş, dünyanın ulu hatunları, evliya kızlarına katılmak üzere göğe yükselmiştir."*[18] Bu evlilikten Rıfat, Şefika, Behiye, Leyla, Danyal, Nigar, Mansur ve Haydar adlı dört kız dört erkek

[15] İshaki, *a.g.m.* , s. 34-35.

[16] Gaspıralı, *a.g.e.* , s. 33.

[17] Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s. 363.

[18] İshaki, *a.g.m.* , s. 35.

çocukları olmuştur.[19] İsmail Bey yirmi beş yıllık hayat arkadaşının vefatının ardından son evliliğini onun kız kardeşi Hurşit Hanım'la yapsa da iki yıl sonra Hurşit Hanım'ın vefatıyla bu evlilik de sona ermiştir.

Çarlık Rusya'sının Bahçesaray şehrine 1876 yılında kendi yönetimini oluşturma hakkı vermesi üzerine İsmail Bey Gaspıralı, Bahçesaray Belediye Meclisi üyesi olur. Sonra bu meclis tarafından 1878 yılında Belediye Başkan Yardımcısı ve 1879 yılında da Belediye Başkanı seçilir. Her zaman millî bilinçle hareket eden İsmail Bey'e göre herhangi bir konuda harekete geçebilmenin ilk koşulu kendi toplumunu ve dış dünyayı tanımaktır. Gaspıralı bunun için en iyi aracın basın ve yayın olduğunu bildiğinden Rusya'nın bağımsız ilk Türk gazetesi olan ve ancak üç yıl (1875-1877) varlık gösterebilen Ekinci gazetesi kapandıktan sonra gazete çıkarmak için ilk müracaatını Belediye Başkanı seçildiği yıl yapmıştır. Bu müracaatı resmî makamlar tarafından reddedilse de İsmail Bey'in aklına gelen fikirden hemen vazgeçmek âdeti olmadığından dört sene boyunca müracaatını tekrarlamıştır ve ileride daha detaylı ele alacağımız Tercüman gazetesi için nihayet 1883 yılında Petersburg'dan gerekli izni almıştır.

Dört sene süren başkanlığı sırasında şehir ve şehir halkı için önemli hizmetler vermek istemiştir ve bunun için lazım olan bütçeyi düzenlemekle işe başlamıştır. İmar işleri yapmış, sağlık ocakları açmış, belediye bütçesinden eğitim kurumlarına para vermiştir. Bahçesaray'daki Rus-Tatar okuluna ve 1880 yılında açılan Kırım Tatar millî okuluna öğretmen ve kitaplar temin etmiştir.[20] Paris'te gördüğü şehir düzeninden sonra Bahçesaray'da da mümkün olan en iyi düzeni sağlamaya çalışan Gaspıralı'nın planları her zaman kusursuz işlememiştir. Örneğin sokaklara fenerler koymak ve bir hastane açmak teşebbüsleri, şehrin bütçesinin bitirileceği gerekçesiyle belediye meclis üyeleri

[19] Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, Başlık Yayınları, İstanbul 2011, s. 32.

[20] Devlet, *a.g.e.* , s. 42.

tarafından reddedilmiştir. Yaşlılara okuma-yazma öğretmek için verilen akşam dersleri ise kömür masrafı olarak istenen cüz'i bir paranın verilmemesi yüzünden bitirilmiştir.[21]

Şehir düzeninin sağlanmasının önemli unsurlarından biri olarak Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirleriyle uyum içinde yaşamasını gören Gaspıralı bunu da sağlamaya çalışmıştır. 23 Nisan 1881'de Aziz Georgi gününde kilise ve camilerde törenler düzenlemesi ve bu törenlere birçok Kırım Tatarının katılması Gaspıralı'nın bu amaç için yaptıklarına örnek gösterilebilir. Kırım Tatarlarının Ruslarla uyum içinde olduğunu göstermek için Kırım'ın Rusya'ya katılmasının 100. yıldönümü 8 Nisan 1883'te Rusça ve Tatarca 100. Yıl afişleri asılmış; bütün cami, kilise ve sinagoglarda dualar okunmuştur.[22]

Nitekim Belediye Başkanlığı süresince tecrübe kazanan, çevre edinen, resmî makamlarla temas kuran İsmail Bey'in gerek eğitim gerek sosyal hayatta yaptığı çalışmalar hayatı boyunca sürdüreceği faaliyetlerinin başlangıcı olmuştur. Müslüman halkın Ruslarla uzlaşması gerektiğini düşünen ve ileride daha detaylı olarak ele alacağımız üzere yazılarında ve faaliyetlerinde bunu sıkça dile getiren Gaspıralı'nın amacı Rusya'nın tepkisini çekmemek ve tâbi halk konumunda olan Kırım Tatar halkının kimliğini korumasını sağlamaktır.

Hayatını Türklerin geri kalmışlığının sebeplerine ve bu geri kalmışlıktan kurtulmanın çarelerine adayan İsmail Bey Gaspıralı'nın hayatı; bu iki meseleye verdiği cevapların ve bu cevapları hayata geçirebilmek için verdiği mücadelenin bütünüdür.

[21] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 22.

[22] Devlet, *a.g.e.* , s. 43.

B) İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Vasıtaları

1) Cedit Okulları

Rusya hâkimiyeti altında Türk illeri dışarıya kapalı haldeydi ve dünyada meydana gelen yenilikleri takip edemeyerek kendi geleneksel şartlarına bağlı kalmıştı. Türk illerinde bu yenilikleri öğrenmek için çabalar hiç yok denilemezdi fakat bu büyük bir cereyan şeklinde 19. yüzyılın sonuna kadar tam olarak benimsenmemiştir. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında ise bilimin geldiği noktayı yakalamak ve sanayi çağına uyum sağlamak mecburiyet haline gelmiştir. Türkler yenileşme devrine aynı tarihlerde ve aynı şartlarda girmemişlerdir. Türk illerindeki yenileşme önce eğitim, basın ve edebiyatta başlamıştır. İdari alanda yenilik yapma imkânı bulunmayan Türkler kültürel sahada yenileşmeyi seçmişlerdir.[23] 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan *ceditçilik*, Rusya Türklerinin eğitim ve kültür alanında aydınlanmasını ifade eden sosyal bir harekettir. Temel amaç okulları Batı eğitim sistemine göre düzenleyerek gençlere modern hayat şartlarını öğretmek ve böylelikle millî hürriyeti kazanmaktır.

Usul-ü cedit hareketinin İdil-Ural bölgesindeki başlangıcı hakkında ilk görüşe göre bu hareketin öncüsü Şihabettin Mercanî'nin öğrencisi olan Hüseyin Feyizhanî'dir. Hüseyin Feyizhanî 1860'lı yıllarda medreselerin iyileştirilmesiyle ilgili bir risale yazmıştır. İkinci görüşe göre hareketin öncüleri Kayyum Nasırî ve Şihabettin Mercanî'dir. Kayyum Nasırî dilbilimi, edebiyat, etnografya, coğrafya, aritmetik, fizik vb alanlar için ders kitabı niteliğinde eserler yazmıştır. Üçüncü görüşe göre ise usul-ü cedidin başlaması İsmail Gaspıralı sayesinde olmuştur.[24]

---

[23] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 16.

[24] İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 106.

Rusya Türkleri öğrenmeye istekli ve kabiliyetli olmalarına rağmen yanlış eğitim-öğretim yöntemleri yüzünden ve bilim ve meslekî açıdan onları geliştirecek nitelikli eğitim kurumlarının olmayışı sebebiyle bilgisiz kalmışlardır. Bilgisizlik beraberinde özgüven eksikliğini ve tembelliği getirmiştir. Bu yüzden bu yüzyılda Tatar toplumunun öncelikli olarak düzeltmesi gereken mesele eğitim olmuştur. Bazı ceditçi aydınlar bu meseleye eğilmişlerdir.[25] Fakat bu aydınların çalışmaları sonuç vermemiştir ve hiçbirisi İsmail Bey gibi bu fikri açıklıkla, sabırla ve ısrarla teoride takip edip uygulamaya geçirmekte gayret etmiş değillerdir.[26]

Ceditçiliğin asıl uygulayıcısı İsmail Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı, Türk-Müslüman toplumunun geri kalmışlığının kökünde eğitim alanındaki yetersizliği görmüştür. Ona göre toplumun yenileşme yoluna girebilmesi ancak eğitim reformu ile mümkün olabilirdi. Gaspıralı eğitim programını *"usul-ü cedit" (yeni usul)* olarak adlandırmıştır. Zaman içinde bu ifade Rusya'daki bütün reformist-milliyetçi hareketlere verilen genel isme dönüşmüştür.[27] Osmanlı Devleti'nde başlayan mektep ve medreselerin modernleştirilmesi, öğrencileri hayata hazırlayacak içerikteki ders programlarının oluşturulması, bu programları destekleyecek ders kitaplarının yazılıp basılması, bunları uygulayabilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi, erkeklerle beraber kızların eğitimine de önem verilmesi gibi birçok yenileşme faaliyetleri İsmail Gaspıralı sayesinde Kırım ve Kazan'dan başlayarak Rusya Türklerine yayılmıştır.

Batı'daki aydınlanma felsefesinin Türk dünyasına etkisi *usul-ü cedit* ile olmuştur. *Usul-ü cedit* gerçek manası ile Batının ilmini, talim ve terbiyesini benimsemektir. Nitekim Batı eğitim sisteminin yol göstericiliğinde kurulan Türk

[25] Devlet, Rusya Türklerinin… , *a.g.e.* , s. 22.

[26] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 363.

[27] Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 53.

okullarında büyük başarılar elde edilmiştir. *Usul-ü cedit* terimini ilk olarak Osmanlı Türkleri kullanmıştır. İdil-Ural coğrafyasında olduğu gibi o zamanlar İstanbul sosyal hayatında yaygın olarak kullanılan bu terim başta yalnızca eğitim metodunu tanımlarken zamanla anlamı genişleyerek bir hayat tarzını kapsar hale gelmiştir.[28] Eğitim tarihimizde ise başlangıçta okuma-yazma öğretiminde bir metodu tanımlarken sonraları eğitim ve öğretimde başlı başına yeni bir sistemi ifade etmek için kullanılmıştır.

Konumuzun temeli olan *usul-ü cedit* terimi Gaspıralı'nın bütün eğitim kademeleri için geliştirdiği yenilikleri kapsar. Onun yazıları incelendiğinde usul-ü cedidi üç farklı anlamda kullandığı görülür. Birincisi öğrencilerin belirli bir zamanda mektep ve medreselere devam etmesi; ders giriş ve çıkış saatlerinin düzenli olması; derslerin önceden tanımlanmış bir programlarının olması ve öğretilecek yeni dersleri kapsar. İkincisi sıbyan mekteplerinde okuma ve yazmanın kısa zamanda kolayca öğretilmesidir. Üçüncüsü ise daha genel olarak eğitim sisteminde süreklilik gerektiren değişim ve gelişimdir.[29] İsmail Bey Gaspıralı'nın mimarı olduğu cedit okullarının anlaşılabilmesi için öncelikle geleneksel eğitimi ifade eden usul-ü kadimin incelenmesi gerekmektedir.

Tatar okulları, ilk kısmı mektep ve orta kısmı medrese olmak üzere iki dereceden oluşmaktaydı. Mektepler hemen her köyde bulunacak kadar yaygındı, medreseler ise yalnızca şehirlerde ve merkezî konumda bulunan büyük köylerde bulunurdu. Bu okullardaki eğitim büyük oranda dinî nitelikteydi ve din öğretimi eğitim yılının başından sonuna kadar devam ederdi.[30] Temel dinî bilgileri veren sıbyan

[28] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 359.

[29] Selçuk Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, s. 119.

[30] Alper Alp, "20. Yüzyıl Başında İdil-Ural Bölgesinde Tatarların Kültürel Nüfuzu", *İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı*, Kırklareli 2014, s. 53.

mektepleri Türk-İslam dünyasında temel eğitim kurumu niteliğindeydi. Gaspıralı, Rusya Türklerinin yaşadığı her yerde mutlaka sıbyan mekteplerinin bulunduğunu yazmıştır: *"Kırım'da ve Kazan taraflarında ve sair İslâm vilayetlerinde her karyede, her mahallede cami olduğu gibi bir de sıbyan mektebi bardır. Mektepsiz mahalle pek azdır. Er ve kız balalar mekteplere barıp Kur'an okumak, ilmihal ve bazı yazı yazmak dahi talim ederler."*[31]

Bu mekteplerin asıl amacı İslam dinini öğretmektir. Herhangi bir programı, denetimi ve sınavı yoktur. Sınıf ve yıl ayrımı yapılmaz, yılın herhangi bir zamanında öğrenci kaydı yapılır ve öğretmen her öğrenciye bireysel eğitim uygular. Molla veya imamlar günde yedi saat ders verir eğer bunlar yoksa *kalfa* olarak adlandırılan kıdemli öğrenciler de ders verebilir. İlk olarak temel Arapça dualar ezberletilir ve sonra hece usulüyle Arap alfabesi ezberletilir. Eğitim yöntemi olarak ezbercilik ve tekrar kullanılır. Bitirme sınavı olmadığı için mezuniyet sınavla değil, yalnızca belirli malzemenin okunmasıyla hak edilir. Öğrencinin ilmî seviyesi *"filân kadar sene medresede yattı"* denilerek belirtilir.[32] Netice olarak da "molla oldu mu, oldu" şeklinde mezun edilir.

Gaspıralı, Türk-İslam toplumunun eğitim sisteminde temel eksikliğin plan ve program olduğunu birçok yazısında dile getirmiştir. Bunlardan biri olan *"Mülahaza ve Haber"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Millî mektep ve medreselerimiz her yerde vardır. Her yerde hürmettedir. Fakat tahsil yalnız umur-ı diniyeden (dinî işlerden) ibaret olup bu tahsile mekteplerde beş sene, medreselerde on beş sene ömür gittiği hâlde fünun-ı saireden ve kemalâttan (diğer fenlerden, bilgi ve ahlak olgunluğundan) geri kalmakta olduğumuz teessüf ile görülmektedir. (...) 4-5 seneler mektepte 10-15 seneler medresede ömür geçirdikten sonra Arapçayı bilir ve hakikat*

[31] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 4 Eğitim Yazıları*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 122.

[32] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 157.

âlim denilecek yüzde on efendi zuhur etmediği (ortaya çıkmadığı) talebenin istidatsız olduğundan ve muallimlerin dikkatsizliğinden ileri gelmiyor. Nizamâttan ve kavaid-i tedrisiyeden (düzenden ve öğretim kurallarından) haberimiz olmadığından ileri geliyor. Kabahat bizde değil; usulsüzlüktedir."[33]

İsmail Bey Gaspıralı, eğitimde yenileşmenin sıbyan mekteplerinden yani ilkokullardan başlaması gerektiğini düşünüyordu. Bunu *"Maarif-i Milliye"* yazısında şöyle açıklamıştır: *"Maarifin umumî olmak üzere intişarı (bilgi ve kültürün genelleştirilmesi), ibtidaî mekteplere mahsustur (ilkokullara özgüdür). Herkesi mekteb-i âliyeden geçirmek muhal (yüksek tahsilli yapmak imkânsız) ise de, herkesi mekteb-i ibtidaiyeden geçirmek (ilkokul mezunu yapmak) farzdır ve mümkündür."*[34] Temel eğitimin önemini vurgulayan Gaspıralı'nın ilk olarak alfabe ve okuma-yazma öğretimi konusundaki görüşlerini ele almamız gerekmektedir. İsmail Gaspıralı'nın temel isteği ve hedefi Türkçe okuyup yazmayı mümkün olduğunca kolaylaştırmaktır. Bunun için de her kelimeyi okunduğu gibi yazmak ve yazıldığı gibi okumak gerekmektedir ve okurken ünlü harflerden yardım alınmalıdır.[35] Bu noktadan hareketle Gaspıralı'nın, okuma-yazmanın daha kısa sürede öğretilebilmesi için Rusya Türklerinin eğitiminde daha önce uygulanmayan bir yöntemi savunduğu görülür. *"Usul-ü savtiye"* adı verilen bu yöntem alfabe öğretiminin fonetik esaslara göre yapılmasıdır, harf şekillerini adlarıyla öğreten usul-ü kadime karşıt olarak harf şekillerinin karşıladığı seslere göre öğretilmesidir. Harfler öğretilirken harflerin isimlerinin değil seslerinin ve sesli harflerin kullanılmasıdır; *mim* yerine *me, nun* yerine *ne* gibi.

[33] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 201-202.

[34] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 225.

[35] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 194.

Usul-ü kadim eğitimin kılavuzu ümmetçilik ülküsü olduğu için Arapça, ana dil Türkçe'yi gölgede bırakmıştır.[36] Oysaki Gaspıralı ana dilin öğrenilmesi ve eğitimin ana dilde yapılması gerektiğini savunuyordu. Nitekim 1884 yılında yazdığı *Hoca-i Sıbyan* adlı eserinde temel eğitim alan öğrencilere ana dilde okuma-yazmayı kısa zamanda kolayca öğretmeyi ve farklı bilim dallarına ait temel bilgileri vermeyi amaçlamıştır. Bu kitapta ilkokulların yönetim kuralları, pedagoji kuralları, Türkçe yazma ve okuma dersleri, zihinden hesap yapma ve bir yere bakmadan yazma, Arapça okuma dersleri, dört işlem ve temel dinî bilgilere yer vermiştir.

Gaspıralı, cedit okullarında alfabe öğretilirken bu kitabının okutulmasını önermiştir. Bu kitaba göre alfabe öğretiminde şu hususlar gözetilmelidir:

1- Harflerin hepsi birlikte öğretilmemelidir. Birkaç harf iyice öğretildikten sonra yeni harfler öğretilmelidir. Daha sonra öğretilen bu harfleri içeren ve günlük hayatta kullanılan bazı Türkçe hece ve kelimeler de öğrenciye verilmelidir ki bu, öğrencinin daha kolay okumasını sağlar.
2- Alfabenin çok iyi şekilde öğretilmesinin ilk şartı öğrencinin okuduğunu yazabilmesidir. Bu yüzden okuma ve yazmayı birlikte başlatıp ilerletmek gerekir.
3- Yazmayı öğrenen öğrenciler öncelikle tebeşir ve kurşun kalem kullanmalıdır. Daha sonra güzel yazı öğretileceği için tükenmez kalem kullanabilirler.

[36] Beşir Göğüş, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* C. 18, 1971, s. 126.

4- Harfler öğretilirken elif, be, te, dal, nun diye isimlerini söylemenin yanında her harfin savtı (sesi) da söylenmelidir. Harflerin ünlüyle okunuşunu bilen öğrenci daha rahat okuyup yazar.[37]

İsmail Bey Gaspıralı, 1884 yılında Bahçesaray'ın Kaytmazağa mahallesinde açtığı ilk mektebinde usul-ü savtiye ile okuma-yazma öğretiminin başarısını kanıtlamıştır. Burada ilk sene dokuz veya on iki öğrenci vardı ve onları eğiten kişi Gaspıralı'nın bizzat kendisinin yetiştirdiği Bekir Efendi idi. Bekir Efendi, Gaspıralı'nın *Hoca-i Sıbyan* kitabına uygun olarak öğrencilere günde dört saat ve toplam kırk beş gün eğitim verdi. Gaspıralı'nın temel iddiası bu sürenin okuma-yazmanın öğretilmesi için yeterli olduğuydu.

Kırk beş günün sonunda Gaspıralı, iddiasının doğruluğunu kanıtlamak için öğrencileri halkın önünde sınav yaptı. Öğrencilerin daha önce görmedikleri bir kitaptan bir bölüm okumasını ve kendilerine söylenenleri yazmasını içeren bu halka açık sınav için otuz kadar kişi toplandı. Bu otuz kişinin şahit olduğu sınav, usul-ü kadim ile yıllarca öğretilemeyen okuma-yazmanın kırk beş günde öğretilebildiğini herkese kanıtlamaya yetmiştir. Bu sınavın başarısından sonra Gaspıralı aynı sınavı bu sefer kırk öğrenciyle birlikte yapmıştır ve bu da başarılı olmuştur.[38] Böylelikle usul-ü savtiyeye olan ilgi artmıştır ve yeni metotla eğitim Rusya Türkleri arasında yayılmaya başlamıştır. İlk cedit okulu için dershane, hoca, hocanın maaşı hazır olduğu halde öğrenci bulunamazken bu sınavlar sayesinde iki sene sonra öğrenci sayısı elliye ulaşmıştır.[39]

Müslüman bir toplumda eğitimden beklenti Kur'an okumak olduğu için okullarda yazmaya önem verilmezdi. Oysa Gaspıralı'nın usul-ü cedit eğitiminde okuma

---

[37] Fahri Temizyürek, "Osmanlı Mekteplerinde Cedidçilik Hareketi ve Gaspıralı'nın İlham Kaynakları", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 282.

[38] Devlet, *a.g.e.* , s. 53.

[39] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 86.

ve yazmanın birlikte öğretilmesi gerekmektedir. Öğrenci, usul-ü kadimde olduğu gibi Arap alfabesini öğrenmekle başlar, günlük hayatta kullanılan Türkçe kelimeleri öğrenmekle devam eder. Daha sonra yine günlük hayatta kullanılan Türkçe cümleleri öğrenmeye başlar. En son ise Kur'an okumayı öğrenir. Buradan hareketle söyleyebiliriz ki Gaspıralı, eğitimde adım adım ilerlemek manasına gelen *usul-ü tedriciye*yi benimsemiştir. Harften heceye, heceden kelimeye, kelimeden cümleye doğru okuma-yazma öğretimini kullanmıştır. Gaspıralı parçadan bütüne giden bu yöntemini *"Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?"* adlı eserinde şöyle açıklamıştır: *"Usûl-i cedidte mübtedi şakirde ve ya ki mübtedi sınıfa (ilk başlayan sınıfa) bütün elifba birden gösterilmez. Mesela elif, be, te, nun gösterilir; adları ve davuşları beyan olunur (sesleri açıklanır) ve fi'l-hâl (hemen) yazılır, ba'de (sonra) işbu dört hurufun (harflerin) şekl-i saireleri (diğer biçimleri) görülür ve yazılır. (...) Bunlar zaptolunduğu ile ameliyâta (iyice öğrenildiğinde uygulamaya) başlanır, yani bunlar ile bazı kelimeler okup (okuyup) yazarlar. (...) İkinci derste bir ya iki huruf (harf) daha koşulur (eklenir) ve bunlar ile dahi ameliyat icra olunur (uygulama yapılır). (...) Böyle her gün bir ya iki harf gösterip oku-yazı ameliyatı ederek (okuma yazma uygulaması yaparak) elifbanın ahirine (sonuna) kadar gidilir. Elifba tamam olduğu gün sıbyan Türkçe cümle ibareleri okup yazmayı bilmiş olur. Bade (sonra) Arabî ibareler (Arapça cümleler) gösterilir. İbtida (başlangıçta) Kur'an satırları gösterilmeyip yengilce kelimât ve emsal ile ameliyat edilir (kolay olan kelimeler ve benzerleriyle uygulama yaptırılır)."*[40] Parçadan bütüne doğru olan bu sistemin bugün de kullanılıyor olması Gaspıralı'nın çağını aşan yenilikçi ve ilerici görüşlerinin doğruluğunu ispatlamak için yeterlidir.

Gaspıralı usul-ü tedriciyenin pedagojik açıdan uygunluğunu ifade ettiği gibi öğrencilerin çok daha hevesle okuyup yazmasını sağlayacağını da *"Tedrîsât-ı Umûmiyye Hakkında"* adlı konferansında şu sözleriyle dile getirmiştir: *"Üç harf ile*

[40] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 464-465.

yazıp okumak sanatına giren çocuk bir kaleyi fethetmiş gibi sevinir. Vâkıâ da öyle olur. Çocuklar bir kere lezzet aldı mı sonra bizden evvel koşarlar."[41]

İsmail Gaspıralı'nın cedit okullarının önemli özelliklerinden biri de eğitim-öğretim yılı içerisinde her gelen öğrencinin herhangi bir zamanda okula kabul edilmesi yerine yılda sadece iki kere öğrenci kaydının yapılmasıdır. İlk kayıttan beş-altı ay geçtikten sonra ikinci kayıt yapılabilir. Bu durum aslında yıl ve sınıf ayrımının yapılması içindir. Bu ayrım sayesinde bugünkü gibi eğitim-öğretim yılı iki döneme ayrılır, birbirinden farklı fakat kendi içinde aynı düzeyde olan öğrenci grupları belirlenir ve farklı sınıf seviyeleri oluşturulur. Bir derslikteki öğrencilerin eğitime aynı seviyede başlamaları koşuluyla okul verimli olabilir. Bu noktada Gaspıralı, her öğrencinin farklı yetenek ve zekâ düzeylerine sahip olduğunu kabul etmektedir fakat bu farklılığın birlikte eğitim görmelerine engel olacak kadar fazla olmadığını söylemektedir. Aksine öğrenciler birbirlerine bakarak daha gayretli olacaklardır çünkü kimse sınıftan ve arkadaşından geri kalmak istemeyecektir.

Türk halkı, Türkçe'yi eğitim almadan anlaşılan bir dil olarak gördüğü ve Türkçe bilim dili olmadığı için Türkçe'ye önem vermemiştir. Kur'an dili olan Arapça, Kur'an'ı anlamak kaygısıyla ön plana çıkmıştır. Din ve bilim kitaplarının neredeyse tamamı Arapça yazılmıştır.[42] Dersler de Arapça ve Farsça yapılmıştır ve bu durum öğrencilerin dersleri anlamasını zorlaştırmaktadır ve dolayısıyla eğitim süresinin uzamasına sebep olmaktadır. Rusya Türklerine kendi dillerinde verilecek olan eğitim daha faydalı olacaktır, Türkçe verilen her türlü dersi severek öğreneceklerdir. Bunun için Gaspıralı; din, geometri, coğrafya, tarih, matematik, sağlık gibi bazı bilimleri Türkçe okutmak üzere bir iki tane darü'l-maarif mekteplerinin açılmasını önermektedir. Bu mekteplerde

[41] İsmail Gaspıralı, "Tedrîsât-ı Umûmiyye Hakkında", *Sıratımüstakim*, C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. 340.

[42] Göğüş, *a.g.m.* , s. 124.

ayrıca Arapça, Rusça, Fransızca dersleri de verilmelidir. Bu eğitim programına sahip olan ve Türkçe eğitim veren mekteplere çok sayıda öğrenci itibar edecektir. Bu düşüncesini Gaspıralı *"Maarif Meselesi"* başlıklı yazısında şöyle yazmıştır: *"Öz dilleri olduğu için öz dillerinde her türlü ulûm ve fünun ders olunsa (bilimler ve teknoloji okutulsa) tahsilden, okuvdan kaçmazlar, ilim ve maarif kadri bilirler."*[43] Gaspıralı aynı konuyu başlıksız olan ve *"Tiflis'ten Aldığımız Bir Habere Göre…"* diye başlayan yazısında da açıklamıştır. Ona göre Rusya Türkleri, milli dil ve dinlerini öğrenememekten korkmaktadırlar. Dolayısıyla çoğunluğu Türk ve Müslüman olan yerlerde gimnaziya ve ortaokullara İslam ve Türkçe dersleri mutlaka konulmalıdır.[44] Ana dilde eğitim kadar ortak Türkçenin kullanılmasına da önem veren İsmail Bey, okullarda birinci sınıfta mahallî dille eğitim verildikten sonra üç sene ortak Türkçenin kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Dil birliği ile birlikte "fikir ve iş birliği" de okullarda öğretilmelidir.[45]

İsmail Gaspıralı'nın *"Rehber-i Muallimîn Ya Ki Muallimlerle Yoldaş"* isimli eserinde belirttiği üzere bir sınıfta en fazla kırk öğrenci olabilir fakat aslında ideal sayı otuzdur. Kırktan fazla öğrenci, öğretmene fazla gelir. Bununla beraber bir öğretmeni olan okulda en fazla dört sınıf öğrenci bulunabilir. Sınıf sayısı üç olursa öğretmen açısından daha kolay olur ve okulun verimliliği artar. Bu düzene göre birinci sınıf öğrencileri alfabeyi öğrenirler, ana dilde okuma-yazma ve zihni hesap dersleri görürler. İkinci sınıf öğrencileri Türkçe ve Arapça okuma, rakamları yazma, güzel yazı yazma, bir metne bakmadan zihinden yazı yazma ve zihinden hesap yapmayı öğrenirler.

[43] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 83.

[44] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 92.

[45] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 362.

Üçüncü sınıflar ise Türkçe, Arapça, Farsça okurlar; ilmihal, ibadet, Türkçe dil bilgisi ve dört işlem dersleri alırlar ve hikâye anlatma ile yazma becerisini edinirler.[46]

Henüz kemikleri gelişmemiş ilkokul öğrencilerinin günde sekiz-dokuz saat okulda kalması fiziksel olarak zararlıdır, günde en az bir-iki saat açık havada oynamaları gerekmektedir. İlkokul öğrencilerinin günlük sekiz-dokuz saat ders görmesinin tıbben ve psikolojik olarak mümkün olmadığını bilen İsmail Bey Gaspıralı, ders saatlerini de kurallara bağlamıştır. Sabahtan öğleye kadar üç saat ders işlenmelidir, öğle namazından sonra da iki saat ders işlenmek suretiyle günde beş saat yeterlidir. Bir saatlik her dersin sonunda on dakika teneffüs arası verilmelidir. Öğle vaktinde otuz veya kırk beş dakika öğle arası yapılmalıdır ve öğrenciler ile öğretmen namazını kılabilmelidir. Cuma günleri ile millî günlerde okul tatil edilmelidir. Günümüzde uygulandığı şekliyle senenin on ayı eğitim-öğretim yapılmalı ve yazın en sıcak ayları tatil olmalıdır. Yine günümüzdeki yaz okulu uygulamasında olduğu gibi yaz aylarında da eğitimin devam etmesini gerektiren durumlarda dersler kolay tutulmalı, günde en fazla dört saat ders işlenmelidir.

Ders saatleri kadar derslerin sıralaması da önemlidir. Çünkü öğrencinin bıkmadan ve yorulmadan ders dinlemesi sağlanmalıdır. Bunun için arka arkaya aynı dersin işlenmemesi gerekmektedir. Örneğin birinci ders metin okuması yapıldı ise ikinci ders zihinden hesap yapılmalı ve üçüncü ders yazı yazılmalıdır. Her gün yaklaşık olarak birer saat okuma ve yazma mutlaka yapılmalıdır. Bunların arasında hesap dersi olmalıdır. Arkasından bir saat ilmihal, bir saat Türkçe dil bilgisi ve bir metne bakmadan yazı yazma dersleri yapılmalıdır. Bugün de okullarımızdaki ders programı çizelgelerinde ve öğretmenlerin öğrencilerine tavsiye ettiği ders çalışma sıralamasında iki sözel veya iki sayısal dersin art arda olmadığını görebiliriz.

[46] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 481-482.

Her haftanın sonunda öğrencilerin başarı durumları değerlendirilmelidir. Öğrencinin o hafta öğrendiklerini gösteren belge kendisine verilmelidir ki öğrenci eksiklerini görebilsin ve iyi bildiği konular yerine bilmediklerine yoğunlaşabilsin. Hafta boyunca dersleri dinleyip dinlemediği gözlenmeli ve eğer dinlediyse de bu belgeye "aferin" yazılmalıdır.

Usul-i cedit sistemi; öğrencinin mümkün olan en iyi şartlarda, kısa sürede fazla eğitim almasını sağlamak ve okulların verimliliğini artırmak üzerine kurulu olduğu için usul-i cedidi takip eden okullarda tembel veya okuldan nefret eden öğrenci olmaz. Bütün öğrenciler okula hevesle gelir. Ancak yine de yaramazlık yapan öğrenci olursa, öğrenciye ceza verilmesi gerektiğinde yalnızca nasihat edilmeli ve başarı belgesi verilmemelidir. Bu ceza yeterli görülmelidir. Dolayısıyla öğrencilere şiddet uygulanmaması ve hakaret edilmemesi son derece önemlidir.[47]

İsmail Gaspıralı, cedit okullarının eğitime uygun hale getirilmesi için gerekli olan fiziksel özellikleri de *"Rehber-i Muallimîn Ya Ki Muallimlerle Yoldaş"* eserinde yazmıştır: *"Bir muallim ya ki cemaat, mektebi muntazam bir surete koymak (düzenlemek) için en ibtida (ilk önce) iki maddeye dikkat buyurmalı: Biri mektephane; sıbyan oturacak ve okup yazacak gibi bir binada olmalı. İçi aydın ve sıcak, tübi (yeri) döşemeli olmalı ya ki mahsus oturguçları (özel sandalyeleri) bulunmalı. Yazı göstermek ve yazı yazdırmak için karşı duvarda 'yazar bozar' (yaz boz) tahtası bulunmalıdır ki kara boyalı bu tahtanın üstüne bor yani (tebeşir) ile yazıp bozarlar."*[48] Alıntı metinden anlaşıldığı üzere sınıfların yeterli miktarda ışık ve hava alacak şekilde düzenlenmesi gereklidir, pencereleri büyük olmalıdır. Yer döşemesi sınıfı kışın sıcak tutacak şekilde olmalıdır ve sınıf her daim temiz olmalıdır. *"Tatar oğlu çıdar (dayanır) deyü tuzlu balık*

[47] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 483.

[48] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 490.

şekilli tizip koymamalı.”[49] diyen Gaspıralı'ya göre sınıfların büyüklüğüne göre sınıf mevcudu belirlenmelidir, öğrencinin rahat etmesi sağlanmalıdır.

Okulun yeterli miktarda vakfı yok ise Çarlık rejimi Türk okullarına maddi destek sağlamadığı için öğretmenin geçimini sağlayabileceği kadar maaş kendisine tayin edilmelidir. Cedit okullarında her ay öğrenci başına bir ruble veliler tarafından öğretmene hediye edilir. Sınıfta yirmi beş-otuz öğrenci olacağı için aylık yirmi beş-otuz ruble öğretmenin geçinmesi için yeterli olur. Eğer öğretmen maaşını vakıf gelirinden, devlet hazinesinden veya maliye hazinesinden alıyor ise velilerin ücret ödemesine gerek olmaz.[50]

İsmail Gaspıralı Rusya Türklerinin var olan okullarına usul-i cedidi uygulamıştır. Osmanlı eğitim kurumlarında ise var olan okullar yeni usule uygun hale getirilememiş ve dolayısıyla usul-i cedit yalnızca yeni açılan okullarda uygulanmıştır. Eğitimin önemli bir parçası olan ilkokullarda usul-i cedit uygulanamadığı için de Osmanlı eğitim sisteminde ikili bir yapı meydana gelmiştir.[51] Aynı durumun Rusya Türklerinde de olmaması için Gaspıralı usul-i cedidi Kırım'da uyguladıktan sonra bütün Rusya Türklerinin de uygulayabilmesi için ihtiyaç olduğu zaman kadim usul mektepleri cedit usule uygun hale getirmenin yollarını göstermiştir. Bunun için Kur'an okuyabilen ve yazı yazabilen öğrenciler bir araya getirilip birinci sınıf oluşturulur. İkinci sınıf öğrenciler, Heftyek okuyanlar olur. Okumaya başlamış ve cedit usule verilmiş ilk sınıf öğrencileri ise üçüncü sınıfı oluşturur. Bu üç sınıf Hoca-i Sıbyan'dan başlayarak okuyup yazmalıdır. Birinci ve ikinci sınıflar bir-iki haftada Hoca-i Sıbyan'ı tamamlayıp Arapça metinler okumaya başlarlar ve eskisinden daha iyi Kur'an okurlar. Üç sınıflar da

[49] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 158.

[50] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 490.

[51] Türkyılmaz, *a.g.e.* , s. 153.

Hoca-i Sıbyan'ı bitirdikten sonra Kur'an okuma, güzel yazı yazma, hesap yapma, ilmihal, Türkçe dil bilgisi derslerine başlarlar.

Eğer mektepte eski öğrenci bulunmaz ve dersler ilk sınıf öğrencilerinden başlar ise öncelikle tek sınıf açılmalı ve anlatılan şekilde altı ay ders verilmelidir. Sonra yine ilk sınıf öğrencileri kayıt edilir ve onlar da başka bir sınıf yapılır. Altı ay sonra yine öğrenci kaydı alınır ve mektep üç sınıflı hale getirilir. İkinci sene sınıf sayısı dörde çıkarılır ve dördüncü sınıf öğrencileri okulu tamamlar. Döngü bu şekilde devam eder.[52]

Bugün uygulandığı gibi Gaspıralı, öğretmene yardımcı olması için her sınıfa bir sınıf başkanı seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Her altı ayda bir zor olmayan bir sınavla öğrencilerin üst sınıfa geçip geçmeyeceği belirlenmelidir. Sınavda başarılı olamayan öğrenci o sınıfı tekrar okumalıdır. Senede bir yapılacak ortak sınavla da bütün sınıfların genel öğrenim seviyeleri ortaya konulmalıdır.

Bugünkü orta öğretim kurumlarının karşılığı olan medreselerde her oda yemek, su gibi temel ihtiyaçlarını kendisi sağlardı. Dolayısıyla her öğrenci gününün büyük kısmını yemek yapmak, çay demlemek, ısınmak için odun kesmek gibi gündelik işlerle geçirirdi ve bunları her öğrenci ayrı ayrı yaptığından fazlaca vakit kaybedilirdi. Öğrenciler yılın altı ayını, yaz ve güz mevsimlerini, medrese dışında geçirerek halkın vereceği öşür ve sadakalardan kışın kullanacakları erzakları temin etmeye çalışırlardı. Güz sonu veya kış başı geldiğinde ise medreseye dönerler ve topladıkları erzaklar ile geçinirlerdi. Gaspıralı'ya göre bu işler için görevliler tayin edilmelidir ki öğrenci bunlarla uğraşmak zorunda kalmasın ve vaktini verimli geçirsin. Ayrıca yılın dokuz ayı okulda eğitim görsün.[53] Bugünkü manada yemekhane sisteminde olduğu gibi yemekler tek seferde çok miktarda pişirilmelidir ve bütün öğrenciler buradan yemelidir. Aynı

[52] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 491.

[53] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 158.

şekilde çay demleme, odun kesme işleri de görevliler tarafından yapılıp öğrencilerin kullanması için hazır edilmelidir.

Gaspıralı okulun, günlük hayatın merkezinde ve onun ayrılmaz bir parçası olmasını istiyordu. Bilginin, hayatla ilgili akılcı bir uygulamaya dönüşmesini istiyordu. Bu yüzden sadece teorik bilgileri öğrenmenin yeterli olmadığını Gaspıralı *"Açık Mektup"* başlığıyla Yalta'daki Bahadır Volostu Müslümanlarına şu sözleriyle yazmıştır: *"Karındaşlar, bu dünyada selamet ve rahat ömür geçirmek için insanlar üç yolda gayret etmeleri gerektir. Bu yollar ziraat, sanayi ve ticaret yollarıdır. Yalnız biri ile cemaat ve halk selamet ve rahat olamaz. Üçünün vücudu ve revaç ve terakkisi (varlığı ve ona itibar gösterilmesi) lâzımdır."*[54] Gaspıralı burada sadece Yalta'ya yazmış olsa da aslında bütün Türk dünyasına seslenmektedir.

Okullarda okuma-yazma, bilim ve din öğretilmesinin yanında öğrencilere beceri ve zanaat de mutlaka öğretilmelidir. Sabahtan öğleye kadar ders işlenip sonra bir iki saat zanaat uygulaması yapılmalıdır. Bu amaca yönelik bir okul açıldığında veya mevcut okullara zanaat öğretmesi için üstatlar tayin edildiğinde iki-üç sene içerisinde ustalar yetişir ve demir, taş, odun, kumaş, pamuk, yün gibi ham maddelerden her türlü ürünü yapabilirler; marangoz, demirci, çilingir, boyacı olabilirler. Bu sayede öğrenciler hem meslek sahibi olurlar hem de ticaret yapabilirler.

İsmail Bey Gaspıralı'nın meslekî eğitim hakkındaki düşünceleri çok yönlü ve kapsamlı bir modernleşme planı kurduğunun göstergesidir. Nitekim bu plan sosyal hayatı tamamen kuşatacak ve dönüştürecek biçimdedir. Çağının ilerisinde olan meslekî eğitim hakkındaki düşünceleri bugün de geçerliğini korumaktadır.

Rusya'da ve Avrupa'da okulların alanlarına göre ihtisaslaştığını gören Gaspıralı, aynı düzenin Türk okullarında da olması gerektiğini savunmuştur. Burada iki önemli

[54] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 113.

nokta vardır: okulların ihtisaslaşması ve meslek bilgisinin okullarda verilmesi gerektiği. *"Mekâtib ve Ceraid"* başlıklı yazısında Rusya'da ve Avrupa'da "mekteb-i ticaret", "mekteb-i bahriye", "mekteb-i sanayi", "mekteb-i ziraat"i "mekteb-i tıbbiye", "mekteb-i mühendis ve telgraf", "mekteb-i elsine", "mekteb-i resim ve nakış", "mekteb-i askeriye" gibi okulların olduğunu; öğrencilerin ilgi ve istekleri doğrultusunda okul seçtiğini yazmıştır. Bugün yükseköğretimin fakülte sisteminde olduğu şekliyle her ne iş olursa olsun meslek bilgisi okullarda verilmelidir. Gaspıralı aynı yazısında şöyle yazmıştır: *"Boyacılığı, sabancılığı (çiftçiliği), bostancılığı, su ve toprak ölçmeği, denizde yaldamayı, gemi hareket ettirmeği, ticareti ve usûl-i muharebeyi (savaş taktiklerini) mekteplerde taallüm etmelidir (öğrenmek gerekir)."*[55]

İsmail Gaspıralı, Rusya Türklerinin memur ve tercüman yetiştirememesi sorunu ile öğretmen okullarından mezun olan öğretmen adaylarının birçoğunun işsiz kalması sorununun öğretmen okullarının programlarının değiştirilmesi ile çözülebileceğini söylemiştir. Erkek öğretmen okullarında fazla sayıda öğretmen yetişmekte olduğu halde bu okulların programlarında görülen eksiklikler yüzünden öğrenciler öğretmenlikten başka iş yapmalarını sağlayacak eğitimi alamıyorlardı. Bu okullar yalnızca öğretmen yetiştirmek üzere kurulu bir programa sahip oldukları için buradan mezun olan gençler çocuk ve köy okullarında öğretmenlik yapmaktan başka iş yapamadıkları gibi yüksekokullarda eğitime devam edecek bilgi ve beceriyi de kazanamıyorlardı. Öğretmen adaylarının hepsine yetecek kadar okul olmadığı için de birçoğu işsiz kalıyordu. Hâlbuki Gaspıralı'ya göre bu öğretmen okulları aynı zamanda tercüman ve memur da yetiştirmek üzere eğitim vermelidir. *"Mekteb-i Fenniye*" başlıklı yazısında şöyle yazmıştır: *"Darülmuallimîn yani uçitel (öğretmen) mektepleri oldukları gibi gene İslâm için mahsus olup 'mekteb-i fenniye'ye tebdil olunsalar (fen okullarına dönüştürülseler) devletçe ve ahali-i İslâmca pek köp (çok) faydalı olurlar idi. (...) İslâm*

[55] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 145.

ahalisi olan vilayetlerde kabiliyetli ve yararlık (işe yarayan) tercüman ve memur tapmak (bulmak) müşkül olduğu malumdur. Çünkü bu hizmetlere adam yetiştiren mektephane yoktur."[56]

Gaspıralı eğitimin usul-ü cedit üzere verilmesinden sonra bunun sürekli hale getirilebilmesi ve takibinin yapılabilmesi için *"Bilinür İse Hesaplanur, Bilinmegeç N'işlenür?"* başlıklı yazısında bazı verilerin her mektep tarafından kaydının tutulması gerektiğini söylemiştir. Bu veriler şunlardır: okul veya medresenin açıldığı tarih, binanın kira olup olmadığı, binaya tamirat gerekiyorsa yeterli paranın olup olmadığı, öğretmene aylık veya yıllık ne kadar ücret ödendiği, yılın kaç ayı ders işlendiği, beş sene içerisinde öğrenci sayısındaki değişim, okutulan derslerin ve bu derslerde kullanılan kitapların neler olduğu, bir eğitim-öğretim yılı içerisindeki öğrenci sayısı, bu öğrencilerin cinsiyet dağılımı, öğretmenin senelik toplam maaşı ve okulda hizmet verdiği süre, okulun veya medresenin vakıf geliri varsa ne kadar olduğu.[57] Usul-ü cedit okullarının gelişmesinin seyrini bu somut göstergelerle izlemesi Gaspıralı'nın rasyonel yönünü ortaya koymakla beraber cedit okullarında sürekliliğin sağlanmasını önemsediğini göstermektedir.

İsmail Bey Gaspıralı'nın Bahçesaray'da açtığı bizzat kendisinin kırk akşam ders verdiği yirmi kadar delikanlı, usul-ü cedit eğitimin savunucusu olmuşlardır. Tercüman gazetesinin de etkisiyle yeni usulü öğrenmek için Rusya ve Kafkasya'dan öğrenci ve mollalar Bahçesaray'a gelmeye başlamışlardır. Bunlar öğrendiklerini iki kişiye öğretme ve kendi okullarından başka iki okulu daha usul-ü cedide uygun hale getirme sözü vererek bir-iki ay eğitim gördükten sonra yeni usulün gereklerini uygulayabilecek hale gelip memleketlerine dönmüşlerdir. İsmail Gaspıralı'nın öğrencisi Bekir Efendi 1887

[56] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 72.

[57] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 80.

yılında Akkirman'a[58] gönderilmiştir ve burada aynı amaca hizmet eden ikinci okulu açmıştır. Nijniy Novgorod, Tambov[59] ve Penza[60] vilayetlerindeki Türklerin yeni usulde eğitim görmesi sorumluluğu bu okula verilmiştir. İsmail Bey; Kafkasya, Asya ve Rusya'dan tüccarların geldiği, dünyanın en büyük pazarlarından biri olan her yıl ağustos ayında iki hafta süreyle yapılan Nijniy Novgorod Panayırına her sene giderek usul-ü cedidin taraftar bulmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu sayede seksen kadar molla ve medrese talebesi Bahçesaray'a usul-ü cedidi öğrenmek üzere gelmiş ve ihtiyaçları olan kitapları temin etmişlerdir. Söz verdikleri üzere Rusya'nın her yerine usul-ü cedit eğitimi götürmüşlerdir.[61] Bu sayede kişilerin birbirine öğretmesi yöntemiyle yeni öğretmenler yetişmiş ve usul-ü cedit farklı sahalarda yayılma imkânı bulmuştur.

Bu gelişmelerin kaydedilmesine rağmen ceditçi aydınlar usul-ü ceditin yavaş ilerlediğini dile getirmişlerdir. 1916 yılına gelindiğinde 12830 mektep ile 2269 medreseye sahip olan Rusya Türkleri, bu okulların birçoğunda hedeflenen düzeyin altında eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunun sebepleri yalnızca Rusya Türklerinin yetersizliğinden kaynaklanmayıp usul-ü cedit üzere eğitim yapan tüm okulları denetleyen hükümetin etkisi büyüktür. Bu okulların öğretmenleri, ders kitapları sık sık kontrol edilmekteydi. Eğitim hayatına başarıyla devam eden mektep ve medreselere kapatma veya öğretmenleri sürgüne gönderme gibi cezalar verilmekteydi.

[58] 1484 yılında başlayan Osmanlı hâkimiyeti döneminde Karadeniz ve kuzey ticareti için önemli olan şehir, 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması ile Ruslar'a bırakılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Mustafa Bilge, "Akkirman", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 269-270.

[59] Rusya'nın batısında, Moskova'nın güneydoğusunda bulunmaktadır.

[60] Tambov'un kuzeydoğusunda yer almaktadır.

[61] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 107.

Ayrıca bu okullar Rusya devleti tarafından hiçbir maddi destek görmeden, yalnızca Rusya Türklerinin katkılarıyla ayakta kalabilmekteydi.[62]

2) Basın

İsmail Bey Gaspıralı, Belediye Başkanı seçildiği 1879 yılında Bahçesaray'da *"Faydalı Eğlence"* adında Tatarca bir dergi çıkarmak için dönemin İçişleri Bakanı L. S. Makov'a başvurmuştur. Bu başvurusunda Kırım Tatarlarının Rusça bilmedikleri için Rusları ve Rusya'yı anlamadıklarını, Tatarların tamamına birden ulaşma imkânı sağlayacak bir yayının olmadığını yazmış ve benzeri eksiklikleri gidermek amacıyla haftada bir dergi çıkarmak istediğini belirtmiştir.[63] Yine aynı dönemde *"Zakon" (Kanun)* adlı bir gazete çıkarmak için de başvuru yapmıştır. Bu başvurularının reddedilmesi üzerine Gaspıralı, Akmescit'te Rusça olarak yayınlanan *Tavrida* gazetesine *"Küçük Molla"* imzasıyla *"Bahçesaray Mektupları"*nı ve *"Genç Molla"* takma adıyla türlü makaleler yazmış ve Rusya Türklerinin durumunu, eğitim meselelerini, Tatar-Rus ilişkilerini anlatmıştır. Bu makalelerini 1881 yılında Akmescit'te *"Rusya Müslümanları: Bir Müslümanın fikirleri, notları, gözlemleri"* adıyla kitap haline getirmiştir.[64] Akçura'ya göre 45 sayfalık bu meşhur eser İsmail Bey'in hayat görüşünün bir programıdır. Bu eserden anlaşıldığı üzere Gaspıralı milliyetçidir, "Bütün Türkçü"dür. Çünkü mensup olduğu milleti yalnızca Kırımlılar

[62] Alper Alp, "Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. 2, İstanbul 2014, s. 60.

[63] Viktor Yuryeviç Gankeviç, "Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı", çev: Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 181.

[64] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 12.

olarak değil, Türk-Tatar adıyla anılan bütün kavimler olarak almıştır.[65] Bu eser Rus Çarlığının Müslüman vatandaşlarının siyasi ve kültürel meselelerini gerçekçi şekilde ele alan ilk ciddi çalışma olmasıyla sebebiyle önemlidir. Bu eserinde Rusya'nın Ortodoks Hristiyan devleti olduğu kadar, önemli oranda Müslümanı himaye etmesi sebebiyle bir Müslüman devleti de sayılması gerektiğini savunmuştur. Rusya'da Türk-Tatarların asimile olmasının mümkün olmadığını Gaspıralı şu şekilde ifade etmiştir: *"Müslümanlar yüksek Avrupa medeniyetinden mahrum olsalar da kendi dinlerinde ve ondan kaynaklanan sosyal yaşamlarında millî kimliklerine zarar verecek herhangi yabancı tesire karşı çok sağlam, sarsılmaz direniş gücüne sahiptirler."*[66] Dolayısıyla asimilasyon yolunun tercih edilmesi yerine Rusya devletinin ana unsuru olan bu iki topluluk birbirini tanımalı, birbiriyle iletişim içinde olmalıdır. Ayrıca Rusya devleti, çağdaş eğitimden mahrum olan Rusya Türklerine destek vermekle ve Tatarca eğitim yapılmasına izin vermekle kendisi de fayda sağlayacaktır.

Gazetelere gönderdiği yazılarından başka İsmail Gaspıralı'nın sadece şahsına ait olan yayınları ise 1881-1882 yıllarında çıkardığı sekiz tanesinin adı bilinen toplam on iki tane ve her biri birkaç sayfadan oluşan makale derlemeleri ile başlamıştır. Adları bilinenler Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Latail'dir. Resmî izin almadan süreli yayın çıkarmakla suçlanmamak için her yayınına farklı ad vermiştir.[67] 17 Mayıs 1881'de *"Tonguç"*, 5 Ağustos 1882'de *"Mirat-i Cedit"* ve 1882 Eylül'ünde *"Salnâme-i Türkî"* kitapçıklarını yayınlamıştır.

---

[65] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 357.

[66] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 103.

[67] Edward James Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskiy'nin Tercüman/Perevodçik'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 205.

Kırım Tatarcasında ilk çocuğa "*Tonguç"* denir ve Gaspıralı yayınladığı ilk kitapçığına bu adı vermiştir. Gazete kâğıdı büyüklüğünde dört sayfadan oluşan bu kitapçığı Bahçesaray'da 8 Mayıs 1881'de hazırlamış ve *Ekinci* gazetesinin kapatıldığı 1877 yılında Tiflis'te *Ziya-yı Kafkasya* gazetesini çıkarmaya başlayan Celal ve Said Ünsizâde kardeşlerin matbaasında 17 Mayıs 1881'de bastırmıştır. 500 adet basılan Tonguç'un Rus yönetimi tarafından toplatılıp yasaklanması üzerine İsmail Gaspıralı itiraz etmiştir ve Tonguç yeniden serbest bırakılmıştır.[68] Dil ve konusu itibariyle bu yayın yalnızca Rusya Türkleri değil, bütün Türkler için yazılmıştır. Gaspıralı burada Türklerin dilde birliği konusu hakkında yazmıştır ve herkesçe anlaşılabilecek bir Türkçe kullanmıştır. Böylelikle dil ve edebiyat sahasında fiilen "Bütün Türkçülüğe" başlamıştır.[69] Burada makalelere, haberlere ve Kırım halk edebiyatından bir-iki örneğe yer vermiştir. Şarkiyatçı Vasiliy Dimitriyeviç Smirnov'un Şark Dilleri Sansür Heyeti'ne Tonguç hakkında yazdığı rapora göre bu kitapçıkta eğitim-kültür konuları ile dinî yönetimin iyileştirilmesi gerektiği yer almaktaydı.[70] Dört sayfalık bu kısa yayın, Gaspıralı'nın ileride de her zaman dile getireceği birlik ideali, bilgi seviyesinin artırılması, dilin geliştirilmesi konularının bir öncüsüdür.

İkinci kitapçığı olan *Şafak*'ta Türk dilinin zenginliğini ve Türk lehçelerinin birbirleriyle benzerliklerini göstermek için bir türkünün Kazan'da ve Kırım'da söylenişlerini yazarak bu iki lehçenin birbirine yakınlığını somut olarak ortaya koymuştur. Kazan Türklerinin yabancı dillerden kelimeler almasını eleştirmiştir. Burada

[68] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 15.

[69] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 355.

[70] Zuhâl Yüksel, "Tonğuç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 186-187.

asıl olarak Rusçayı kastetmekle birlikte sansür denetiminden dolayı açıkça ifade etmemiştir.[71]

Gaspıralı, *Mirat-ı Cedit* adlı on dört sayfalık kitapçığında ise hayvanlarla ilgili bir makale, Rusya Türkleri için Hac yolu, çay yetiştirme, kahvehane sahibiyle ilgili mizah nitelikli bir hikâye, İstanbul'un kısa tarihçesi gibi konuları yazmıştır. İslam'ın canlı varlıkların tasvir edilmesini yasaklamasına karşın bilimsel anlatımlar için çeşitli resimlere de yer vermiştir.[72]

Türk adını öne çıkararak yazdığı *Salnâme-i Türkî* ise diğer yayınlarına kıyasla daha hacimli bir eserdir, seksen dört sayfadan oluşur ve Bahçesaray'da kendisine ait olan *"Basmahane-i İslâmiyye"* matbaasında basılmıştır. Salnâmede bazı takvimler, doğa olayları, kronolojik tarih bilgileri, bazı devletler hakkında istatistiksel bilgiler, bir devlette olması gereken bakanlıklar, icat ve keşifler, Rusya Türkleri için Mekke'ye nasıl gidecekleri gibi bilgiler yer almaktadır. Bunları Osmanlı, Rus, Fransız yıllıkları ile çeşitli kitaplardan aktarmıştır. Bu kitapçıkta asıl vurgulanmak istenen ise Rusya Türkleri ve Osmanlı Devleti hakkında bilgilerdir. Örneğin *"Tarih-i Rusya ve Türkiye'de Bazı Meşhur Vekâyi"* başlıklı yazı Rusya'nın kuruluşu ile başlatıldıktan sonra daha çok Rusların Türk yurtlarını işgal etmesinin tarihleri verilerek bu konuya dikkat çekilmiştir.[73]

İsmail Bey, sürekli olmayan bu yayınlarından sonra düşüncelerini bütün Türk dünyasına ulaştırmak için uzun soluklu bir basın-yayın kanalına ihtiyacı olduğunu biliyordu. Rusya'da bağımsız ilk Türk gazete olan, 1875-1877 yılları arasında yayın hayatına devam eden ve okuyucusunun az olması sebebiyle kapanan Ekinci gazetesinin

[71] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 360.

[72] Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskiy'nin …" , *a.g.m.* , s. 206.

[73] Mehmet Şahingöz, "İsmail Bey Gaspıralı ve Salnâme-i Türkî Risalesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 176-177.

ardından Celal ve Said Ünsizâde kardeşlerin çıkardığı *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül*'den başka Türkçe gazete yoktu. Bunun için Gaspıralı gazete çıkarmak isteğiyle ilk kez 1879 yılında başvuru yapmıştır. Bu başvurusu reddedilince dört yıl daha izin almaya çalışmıştır ve nihayet 10 Nisan 1883 yılında gerekli izin çıkmıştır. Lazzerini'ye göre Gaspıralı; Rusya Müslümanları makalesi, tarihçi ve şarkiyatçı V. D. Smirnov'un desteği ve kısa bir süre sonra Kırım'ın ilhakının yüzüncü yıldönümünün kutlanacak olması sebepleriyle bu izni alabilmiştir.[74] Böylelikle *"bahar güneşi ile dünya dirilip çiçeklendiği günlerde, uzun yıllardan beri karlı kefenlerle örtünüp ölü gibi uyuklayan Şimâl Türklerinin de ilk beyaz bahar çiçeği, Tercüman açıldı."*[75]

Tercüman yarısı Türkçe yarısı Rusça olmak üzere dört sayfalık bir gazetedir. 1905'ten sonra Rusça kısım çıkarılmamaya başlanmıştır. 1904'e kadar haftada iki gün, 1906'dan sonra haftada üç gün, 1912'den sonra ise günlük olarak yayınlanmıştır. Her sayıda Gaspıralı'nın makaleleri, Rusya'dan haberler, resmî duyurular, Rus basını ve Rusya'daki Türk basınından örnekler, yurtdışından haberler, kitap tanıtımları ve ilanlar yer alırdı. Görsel içerik konusunda Gaspıralı tedbirli davransa da 1890'dan itibaren gazetesinde resim ve fotoğraflara yer vermiştir.[76]

Tercüman gazetesi sayesinde Gaspıralı yapmak istediği birçok şeyi yapmak imkânına sahip olmuştur. Bunlardan en önemlisi yukarıda detaylıca ele aldığımız usul-i cedit metodunu anlatmak, yaygınlaştırmak ve bu metot için öğretmen kılavuzları, ders kitapları yazmaktır, milletine *"Uyan!"* diye seslenmektir. Usul-ü cedit okulları Tercüman'dan doğup Tercüman ile bütün Kuzey Türklerine yayılmıştır. Bu çerçevede Türk dünyasında yenileşme ve fikir hareketlerini yönlendirdiği gibi ortak dil kullanımını da sağlamaya çalışmıştır. Tercüman gazetesi, geçmişte Türk dünyasını ortak

[74] Lazzerini, *a.g.m.* , s. 207.

[75] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 359.

[76] Lazzerini, *a.g.m.* , s. 211-212.

hedeflerde buluşturmak için hizmet verirken bugün de bizlere Gaspıralı'nın fikir dünyasını doğrudan kendisinden öğrenme şansı tanıyan kıymetli bir kaynak görevi görmektedir. Nitekim onun fikirleri bütün Türk dünyasına mirastır.

Tercüman, Türkçe ve Rusça olmak üzere iki nüsha basılması ve her sayının denetimden geçirilmesi şartıyla yayın izni alabilmişti, Rusça nüshasının adı *"Perevodçik"* idi. İlk sayısı Kırım'ın ilhakının yüzüncü yıldönümünden iki gün sonra 10 Nisan 1883'te çıkmıştır. Tercüman'ın çıkmaya başladığı bu sıralarda İsmail Bey matbaasını yeni açmış ve maddi olarak çok sıkıntı çekmiştir. Bu noktada eşi Zühre Hanım'ın maddi desteği hayatî önem taşımaktadır. Çünkü Zühre Hanım'ın mal varlığı olmasaydı Tercüman ortaya çıkamazdı.

Tercüman uzun yıllar boyunca zarar eden bir gazete olmuştur ve ancak yirminci yılında masraflarını karşılamaya başlamıştır.[77] Başlangıçta abone sayısı az olan Tercüman, zamanla Kırım dışına çıkarak Türkistan, Kafkasya, Sibirya, Bulgaristan gibi Türk nüfusun olduğu coğrafyalarda merakla beklenen gazete olmuştur. Yalnızca İstanbul içinde bile beş binden fazla satış yapmıştır. 1912 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nden başka Mısır, İran, Hindistan'da da aboneler kazanmıştır. Bugün bile bir gazetenin bu kadar geniş coğrafyada yayılma imkânı bulması zor iken o dönemin şartları düşünüldüğünde Tercüman'ın oldukça başarılı olduğunu görmekteyiz.

İsmail Bey zamanla gelişen ve açık hale gelen düşüncelerini yaymak için yalnızca yazı yazmakla kalmamıştır. Neredeyse her sene Türk dünyasının bir yerine seyahat ederek Osmanlı Devleti toprakları, Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan, Kazan'dan Mısır ve Hindistan'a kadar Türk ve İslam halkının her kesimiyle Türk dünyası hakkında sohbetlerde bulunmuş, fikir alışverişi yapmıştır.

[77] Viktor Yuryeviş Gankeviç, "Tercüman Gazetesi ve Müslüman Okurların Eğitilmesi Meselesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 235.

Rusya'da 1905 İhtilalinden sonra Rusya Türklerinin düşünce ve basın hayatında özgürlüğünü kazandığı zaman Gaspıralı'nın ülküsünü ifade eden *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* düsturu gazetenin başlığında yer almıştır.[78] İsmail Bey Gaspıralı, *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* düsturundan anlaşıldığı üzere Türk birliğinin sağlanmasının ilk koşulunun ortak Türk yazı dili olması gerektiğine inanıyordu ve bu çerçevede dünyanın farklı coğrafyalarında dağınık halde yaşayan Türklerin birbirlerini anlamalarını sağlayacak ortak bir dile sahip olmasını istiyordu. Bu dil Balkanlardan Çin'e kadar her yerde anlaşılmalı, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi Kaşgar devecilerinin de işine yaramalıydı.[79] İsmail Bey ortak dilin eksikliğini *"Kitap ve Kitapçılık"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Her ne kadar lisanımız bir ve cümle (bütün) vilayetlerin ahalisi Türkçe söyleşiyor ise de Kafkaz, Kazan ve Orta Aziya şiveleri arasında bir hayli tefavüt (farklılık) vardır. Binaenaleyh kaysı (bundan dolayı hangi) vilayetin olursa olsun pazar ve avam (halk) dili ile yazılmış risalesi, diğer bir vilayetde ağırca anlaşılmaktadır."*[80] İsmail Bey Gaspıralı, farklı coğrafya ve lehçelerin Türkleri ayırmaması için uğraşmıştır. Ona göre bunu sağlamanın birinci koşulu ise ortak dildir. Ortak dil ortaya çıktıktan sonra fikirde ve işte birlik olunabilirdi.

Aynı yazısının devamında *"Lisan birliği pek mühim birşey olduğu herkese malumdur. Bir kavmin (halkın, milletin) edebî lisanı yok ise; özü de yoktur. Edebî, umumî lisana malik (sahip) olmayan kavim, maarifte, irfanda hiç terakki edemez; ama, edebî lisan münteşir oldukça kitapçılık kavileşip (güçlenip) kuvvet alır ve okuyanların miktarı yüzer yüzer artar. İş ve maarif terakki eder. Kavim için lisan can ve ruhtur."*[81] diyen Gaspıralı'ya göre millî dil, milletler için en büyük hazinedir. Kültürü yaymak için

[78] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 362.

[79] Abdullah Gündoğdu, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", *Türkiz*, S. 17, 2012, s. 19.

[80] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 3, *a.g.e.* , s. 77.

[81] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 3, *a.g.e.* , s. 78.

millî dil gerekli olduğundan buna sahip olmayan milletlerin geleceği karanlıktır. Tercüman gazetesinin dili, ortak Türkçenin oluşturulması hususunda büyük ölçüde başarılı olmuştur. Gaspıralı Tercüman gazetesinde, Rusya Türklerinin yüzyıllardır yazı dili olarak kullandıkları orta çağ Çağataycasını veya ilk defa Nasyri tarafından kullanılan Volga Tatar dilini kullanmamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarıldığı modern Osmanlıcayı kullanmıştır.[82] Sade ve ortak dili *"herkesin kullandığı ve kolay anladığı dil"* olarak tanımlayan Gaspıralı, 1883'ten 1918'e kadar 35 yıl boyunca çıkardığı Tercüman gazetesinde sade ve ortak Türkçeyi kullanmıştır. Bu dil tüm Türkler tarafından anlaşılmak kaygısı taşıdığı için İstanbul Türkçesi ile Kırım Tatarcasının birleşiminden oluşmuştur. Gaspıralı'nın kendi yazılarında; biri İstanbul Türkçesinden diğeri Kırım Tatarcasından olmak üzere eş anlamlı kelimeleri, araya virgül koyarak, yan yana kullanmasının sebebi de anlaşılmak kaygısıdır.

Türkçesi olan bir kelimenin yerine yabancı bir lisandan kelime kullanılmasını edebî suç olarak gören İsmail Bey Gaspıralı, öncelikli olarak yabancı sözcükleri Türkçeye kabul etmeme ilkesini benimsemiştir. Fakat gerekli olduğu zaman dilin sadeleştirilmesi ve ortak kullanımı konusunda 1890 yılında yazdığı *"Mülahaza"* başlıklı yazısında Türk şivelerine girmiş ve halk tarafından yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin değiştirilmeden, mevcut yazılışlarıyla Türkçeye kabul edilmesi gerektiğini yazmıştır. Örneğin *"faide"* kelimesini *"payda"*, *"muamele"* kelimesini *"memele"* olarak yazmanın doğru olmadığını ifade etmiştir.[83] 1895 yılında yazdığı *"Dil Sadeliği"* ve devamını *İlave-i Tercüman*'da *"Osmanlıca ve Sade Türkçe"* başlığıyla yayınladığı yazısında ise önceki görüşünün tersi olarak Arapça ve Farsça ifadeleri Türkçeleştirerek kabul etmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Buna göre Türkçenin ek yapısına uygun olarak kelimeler türetilmeli ve sadeleştirilmelidir. Örneğin *"suiistimal"*

[82] Zenkovsky, *a.g.e.* , s. 28.

[83] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 3, *a.g.e.* , s. 34.

kelimesi yerine *"fenalık"* kelimesini, *"hararet"* kelimesi yerine *"sıcak"* kelimesini, *"müceddeden"* kelimesi yerine *"yeniden"* kelimesini kullanmıştır. *"Adliye Nezaret-i Celilesince"* gibi tamlamalar yerine yalnızca *"adliyece"* yazarak ifadeyi Türkçenin ek kurallarına uygun olarak kısaltmıştır.[84] Bu noktada önce yabancı kelimelerin aynen alınmasını önerirken daha sonra Türkçeleştirilmesi gerektiğini savunması İsmail Bey'in düşüncesinin, Türkçenin sadeleşme yolunda ilerlemesine göre değiştiğini görmekteyiz. Nitekim zaten önceki kullanımına göre sade olan ifadeleri zamanla daha da sadeleştirmek istemiştir.

Kısacası bu dil yabancı unsurlardan temizlenmiş ve bazı yerel özellikler kazanmış bir Osmanlı Türkçesi idi. Dilde yenileşme çabası Azerbaycan, Kazak ve Kırımda olduğu gibi Kazan Türkleri arasında da bir *"Rusya Müslümanları Edebiyatı"*nın doğmasını sağlamıştır. Bu edebiyat tamamen millî amaçlara yönelmiş, toplumsal ve burjuva karakterliydi. Eğitimde ve dinde yenileşme için, kadın hakları için, Rusya Müslümanlarının hakları için mücadele etmekteydi.[85]

Tercüman gazetesinin sansür görevlisi İlya İliç Kazas'a, Kırım'da hem Türkçe hem Rusça bilen az sayıda insandan biri olması sebebiyle saygı duymakla birlikte Gaspıralı, onun sansür denetiminden geçebilmek için gazetesinin içeriğini oluştururken tedbirli davranmıştır. Tercüman'ın ilk sayılarında aynı devlet içerisinde farklı dil ve dine sahip insanların bulunması durumunda bunların birbirleriyle uyum içinde yaşamasına, ticari ve sosyal ilişkilerine çokça yer verilmiştir. Gaspıralı ortak faydalar sağlanabileceği fikrinden hareketle Rusya Türkleri ile Rus toplumunu uzlaştırmayı amaçlamıştır. Bunun yanı sıra farklı toplumların iyi özelliklerini örnek göstererek Türklerin o toplumlarla da iyi ilişkiler geliştirmesi gerektiğini düşünmüştür. Nitekim

[84] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 3, *a.g.e.* , s. 36-37.

[85] Gündoğdu, *a.g.m.* , s. 19.

uluslararası diplomaside kavgacı olmayan tutum ve stratejik adımlar ile Türkler kendi çıkarını gözetebilecektir.

İsmail Bey gazetesinde ilk sayılardan itibaren İslamiyet ile ilgili olan *"Tarih-i İslâm"* ve *"Medeniyet-i İslâmiye"* adlı iki eseri tefrika etmiştir. Daha sonra Şemsettin Sami'nin *Kamusü'l-Alâm* eserinden yararlanarak hazırladığı *"Derya-yı Birlik"* adlı ansiklopediyi gazetenin eki olarak okuyucularıyla buluşturmaya başlamıştır.[86] Gaspıralı bunları Rusya Türklerinin ihtiyaçları doğrultusunda yayınlamıştır ve onlarda yenileşme fikrini uyandırmak istemiştir. 1906 yılı sayılarında, dört sayfalık Tercüman'ın Rusça kısmının yayınlanmasına son verildikten sonra, iki sayfası *"Kamus-u İlim ve Fenniye"* isimli sözlüğe ayrılmıştır.[87] Gazetesinde bilim sözlüğüne yer vermesi Gaspıralı'nın Tercüman'ı eğitim aracı olarak kullandığının bir kanıtıdır ki Gaspıralı bu sözlükle, Türklerin bilime ilgi duymasını ve bilimde ilerlemesini amaçlamıştır. Nitekim İsmail Bey, eğitim sistemine getireceği düzenlemelere de matbaasını kurarak başlamıştır. Milyonlarca Rusya Müslümanının ana dilinde kitap neşretmesi, edebiyat ve basına sahip olması gerektiği konusunda yurttaşlarını ikna etmek istemiştir. Onun tamamıyla inandığı bu konuda diğer yurttaşları tereddüt etmekteydi. Kendisine karşı çıkanların tepkisini azaltmak amacıyla başlangıçta yayınlarında sadece bilim ve sanat dalları, çocukların eğitimi ve terbiyeleriyle ilgili makaleler, Rus kanun ve yönetmeliklerinden tercümeler, haberler, Tatar halkının hikâye ve şiirleri yer almıştır.[88] Gazetesini politikadan uzak tutmuş ve eğitim meseleleri ile sınırlandırmıştır. Rusya Türklerinin Tercüman'a alışması ve bir süreli yayının gerekliliğini anlamaları için bu yolu tercih eden Gaspıralı sayesinde 20. yüzyılın başında süreli yayınları takip eden bir Tatar

[86] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 23.

[87] Devlet, *a.g.e.* , s. 91.

[88] Gankeviç, *a.g.m.* , s. 235.

okuyucu kitlesi meydana gelmiştir. 1905 ihtilalinden sonra farklı yayınlar ortaya çıksa da Tercüman'ın önemi devam etmiştir.

Gaspıralı'nın nezaretinde, büyük kızı Şefika Hanım da 1906 yılından itibaren *Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası)* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi Rusya Türklerinin çıkardığı ilk kadın dergisidir. 1910 yılına kadar yayın hayatına devam eden *Âlem-i Nisvan*, sekiz sayfa olarak haftada bir veya iki haftada bir çıkarılmıştır. Adından da anlaşıldığı üzere dergi yalnızca kadın ve aile ile ilgili konulara yer vermiştir.[89]

3) Hayır Cemiyetleri

İsmail Bey Gaspıralı hayatı boyunca Türk milletinin geri kalmışlığının sebebini aramıştır ve bu durumdan kurtulmak için çareler bulmuştur. Onun Türklük için hayatını adadığı çabalarının temelini oluşturan *"Sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı? Basireti kesmiş perdeleri ne ile kötermeli? Gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turğuzmalı?"* sorularına cevap bulmak için yaptığı çalışmalardan biri de hayır cemiyetleridir.[90] Bu noktada onun temel amacı içine kapanmış Türk İslam toplumunun uyanması için dış dünyaya açılmasını sağlamaktır. Sadri Maksudi Arsal *"Maişet"*, Fatih Kerimi *"Şakirt ile Student"* eserlerinde ve İsmail Gaspıralı *"İvan ile Süleyman"* adlı yarım kalmış hikâyesinde Rus ile Türk toplumlarının hayata bakışındaki farklılığı ve bu farklılığın iki toplumu birbirinden koparmasını anlatmıştır. Süleyman, geleneksel zihniyetten öteye gidemeyen Türk toplumundan biridir ve hikâyenin sonunda başarısız olur. İvan ise fırsatları değerlendiren, stratejik düşünebilen ve hikâyede başarılı olan kişidir.[91] *Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan* adlı kısa hikâyesinde soylu,

[89] Devlet, *a.g.e.* , s. 94.

[90] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 8.

[91] Gündoğdu, *a.g.m.* , s. 15.

varlıklı fakat eğitimsiz ve kibirli olan Ahmet Bey'in bütün işlerini yürüten, ondan daha fazla Türkçe ve Rusça bilen, akıllı ve mütevazı kâhyası Ermeni asıllı Bedros Ağa'yı anlatmıştır. Ahmet Bey'in hikâyede ismi geçmeyen eşi, oğulları Cevat Bey'in eğitimine önem vermeyen biri olmasına karşın Bedros Ağa'nın eşi Meryem, oğulları Ohannes ve Mıgırdıç'ı daha iyi eğitim görmeleri için Moskova'ya göndermiştir. Hikâyenin sonunda Cevat Bey, babasının vefatının ardından bütün mal varlığını kaybederek annesiyle birlikte zor duruma düşerken Karakaşyan ailesi büyük miktarda varlık elde etmiş ve Ohannes ile Mıgırdıç aydın insanlar olmuştur.[92] Bu hikâyeyle Türk toplumunun modernleşmesinin ihtiyaç olduğunu bunun da tek yolunun eğitim olduğunu anlatmak isteyen Gaspıralı, tek başına başlattığı mücadelesinde önceliği daima eğitime vermiştir. Rusya Türklerinin içinde bulunduğu cehaletten kurtulması için eğitimin yenileştirilmesi, modern eğitim usullerinin kullanılması gerekiyordu.

Modern hayatın gereklerinden biri olarak eğitimin de modernleştirilmesi yeni okullar oluşturmayı, yeni kitaplar çıkarmayı gerektirmekle beraber kaynak sağlamak ve sosyal faaliyeti bir odak noktasında toplamak için hayır cemiyetlerinin teşkilini de gerektirmiştir. İsmail Gaspıralı'nın 1880'lerden itibaren kurulması ve yaygınlaşması için çaba gösterdiği hayır cemiyetleri, Rusya Türkleri arasında gelişmekte olan cemiyet hissini kuvvetlendirmiştir ve bunun bir getirisi olarak Rusya Türklerinin hukukî örgütlenmesini, belirli hedefler doğrultusunda birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Birbirinden ayrı görünen fakat aslında bir bütünün parçaları olan bütün bu faaliyetler Rusya Türkleri için temel yeniliklerdir.

Rusya'da 1905 İhtilalinden önce Rus yasalarının temel hak ve özgürlüklere getirdiği kısıtlamalar sebebiyle siyasal olarak örgütlenme hakkı olmayan Türkler, hayır

[92] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 447.

cemiyetleri çerçevesinde bir kamuoyu oluşturmuşlardır. Böylece farklı toplumsal sorunlarla da ilgilenebilir ve sosyal alanda meşru bir şekilde görünür hale gelmişlerdir. Örgütlenmeyen bir toplumun ortak sevinç ve üzüntülerde bir araya gelmesi, dayanışma sağlaması pek mümkün olmadığı gibi demokratik hak ve özgürlükleri elde edebilmek için de millî eğitime, millî basına ve örgütlenmeye ihtiyaç vardır. İsmail Bey Fransa seyahatinde bunu net olarak gözlemlemiştir.[93] Dolayısıyla toplumun önde gelen kişilerinin birlikte faaliyet yaptığı hayır cemiyetleri, Gaspıralı'nın aslında bir kamuoyu oluşturma çabasıdır.

Rusya Türklerinden Hasan Bey Zerdabi ve eşi Hanife Hanımın Rus gimnazyasında okuyan fakir öğrencilere yardım etmek amacıyla 1872 yılında Bakü'de kurdukları hayır cemiyeti halktan destek göremediği için kapanmıştı. İsmail Bey bu hayır cemiyetini örnek göstererek cemiyetin Kırım'da da açılması için çaba göstermiştir.[94] Bahçesaray Belediye Başkanı iken bir Yetimler Müessesesinin kurulmasına önayak olmuştur ve sonra hemen her yerde bu cemiyetlerin kuruluşuna öncülük etmekle beraber kurulmuş olanları da teşvik edip yönlendirmiştir ve bu cemiyetlerde bizzat görev üstlenmiştir. *"Kırım Cemiyet-i Hayriyesi"* yazısında Kırım'daki cemiyetin *"muhasebe ve teftiş kamisyası saylanmış azalar"* arasında İsmail Bey Gaspıralı'nın adı yer almaktadır.[95] *"Terakkıyyûn-ı İslâm"* hayır cemiyetinin de nizamnamesini İsmail Bey'in yazdığı bilinmektedir.[96]

İsmail Gaspıralı Bey, Tercüman gazetesini de hayır cemiyetlerini desteklemek amacıyla kullanmıştır. Bu doğrultuda yaptığı yayınların yanı sıra Rusya Türklerinin bir

---

[93] Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s. 104.

[94] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 106.

[95] Türkyılmaz, *a.g.e.* , s. 104.

[96] "Şuûn-ı İslâmiyye", *Sıratımüstakim*, C. 4, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. 114.

araya gelmesine yasal izin verilmediği için birlik ruhunun kaybedilmemesi adına düzenlediği Tercüman'ın 10. Yıl ve 20. Yıl jübilelerinde misafirlerden hayır cemiyetlerinin kurulmasına öncülük etmelerini istemiştir. Hayır cemiyetleri eğitim ve kültür hayatına yatırım için kaynak sağlamak, cemaat gücünü birleştirip yönlendirmek faydalarından başka ihtiyaç sahiplerine yiyecek, giyecek, ilaç gibi yardımlar yapmaya yönelik de çalışmıştır.

İsmail Gaspıralı *"Şefkathane"* başlıklı yazısında *"(...) her şehirde her volostta birer cemiyet-i hayriye tertip etmeli. Muradımız hem okuv, hem terbiye öğretmek ise cemiyet-i hayriye ve ilmiye tertip etmeli."* diyerek bu cemiyetlerin varlığının önemine değinmiştir. *"Tiflis'ten Mektup"* başlıklı yazısında ise Rusya Türklerinin ilk hayır cemiyetinin 1881'de Tiflis'te kurulduğunu, bu cemiyetin kız ve erkek Müslüman çocukları eğitmek, çeşitli mektepler açıp din ve bilim eğitimini sağlamak amacında olduğunu yazmıştır. Bu cemiyet Yetimler Yurdu da açmıştır. Tiflis'ten sonraki cemiyet ise Hacıtarhan'da açılmıştır. Bununla ilgili *"Mülahaza"* başlıklı yazısında Gaspıralı şöyle yazmıştır: *"Kemâl-i şadî ile tebrik olunacak vakıa işbu Hacıtarhan Cemiyet-i Hayriyesi'dir. (...) Lüzumu her tarafça çoktan beri hissolunan cemiyet-i Hayriyelerin birincisi Hacıtarhan'da tesis edildi. Cümlemize ibret ve emsal ola."*[97]

Hayır cemiyetlerinin amacına ulaşabilmesi için farklı bölgelerde ve şehirlerde olması gerekliydi. Kırım'da önemli işler yapan çok sayıda hayır cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetler İsmail Gaspıralı'nın yönlendirmesi doğrultusunda tamamen eğitim için çalışmışlardır ve esas görevleri maddi durumu olmayan öğrencilerin okutulması ile yükseköğrenim için Rus üniversitelerine ve İstanbul'a gönderilmesidir. İsmail Mirza Müftüzade yönetiminde olan Akmescit Hayır Cemiyeti Rus Hükümetinin yasaklamasına rağmen İstanbul'dan gizlice öğretmen getirerek 1905'de *"Akmescit*

[97] Türkyılmaz, *a.g.e.* , s. 103.

*Cemiyet-i Hayriyesi Erkek ve Kız Rüşdiye Mektebi"*ni açmıştır. Karasubazar Hayır Cemiyeti de bir rüştiye açmıştır ve bu okuldan mezun olan ünlü filolog Prof. Dr. Bekir Sıtkı Çobanzade, çalışkan öğrencileriyle birlikte buradan burs alarak İstanbul'a gönderilmiştir. Akyar, Dereköy, Bahçesaray, Yalta Hayır Cemiyetleri de kayda değer çalışmalar yürütmüşlerdir. Sırat-ı Müstakim dergisinde Yalta Hayır Cemiyeti'nin 1908 yılında fakirlere yaptığı yardımlar, okuttuğu kız ve erkek öğrenciler hakkında bilgiler verilmiştir.[98] Bahçesaray'dan İstanbul'a eğitim için gönderilen öğrencilerin sayısı elliye ulaşmıştır ve İstanbul'a giden bütün öğrenciler burada dayanışma ruhunu korumuşlardır.[99]

Tercüman'ın 4 Nisan 1903 tarihli sayısına göre Rusya'da sekiz farklı şehirde hayır cemiyeti yasal olarak çalışmaktadır ve harcanan yardım miktarı üç milyon rubleyi bulmuştur. Ünlü zengin Zeynelabidin Tagiyev tarafından desteklenen Bakü Hayır Cemiyeti; Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya tarafından işgal edilen Kars, Ardahan, Batum, Artvin'de yaşayan yüzbinlerce Türk'e yüz bin rubleden fazla yardım yapmıştır. Türkçülüğün önderlerinden Hüzeyinzâde Ali Bey'in yönetimindeki Saadet Medresesine kaynak sağlamak için kurulan "Saadet Cemiyeti" ile Azerbaycan'da açılan "Neşr-i Maarif Cemiyeti", "Necât", "İlim ve Hayrât Cemiyeti" isimli cemiyetler de eğitim odaklı olarak hizmet vermişlerdir.[100] Cafer Seydahmet'in aktardığına göre nihayetinde yüzlerce hayır cemiyeti kurulmuştur ve bu sayede yüzlerce Türk öğrenci gimnaziya ve darülfünunlarda okutulmuştur.[101]

---

[98] "Yalta İslâm Cem'iyet-i Hayriyyesi", *Sıratımüstakim*, C. 4, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. 114.

[99] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 107.

[100] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 108.

[101] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 8.

Okullar açan, fakir öğrencilerin eğitimini üstlenen, yetenekli öğrencileri İstanbul'a ve Avrupa'ya gönderen, ihtiyaç sahiplerine yardım eden, doğal afet mağdurlarına ve Rusların zulmettiği kişilere destek olan, kadın ve erkeğin birlikte çalıştığı hayır cemiyetleri Türk zenginlerinin yanısıra tüm halkın maddi ve manevi katkılarını bünyesinde toplamıştır. Bu yönüyle hayır cemiyetleri, İsmail Gaspıralı'nın halkçılığını göstermektedir.

Halkçılık, Kırım Savaşından sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus Çarlığında ortaya çıkan Narodniçestvo hareketinden doğan bir akımdır. Kavram olarak Rusçada *"halk"* anlamındaki *"narod"* kelimesinden türetilmiştir. Bu akımın temsilcileri için kullanılan *"halkçı"* kelimesi ise *"narodnik"* kelimesinden gelmiştir. Narodnik hareketiyle birlikte Rus aydını; alt gelir grubundaki köylülere yönelmiştir, zengin çiftçiler tarafından toprakları alınan küçük üretici köylülere sahip çıkmıştır ve büyük köylü kitlelerini Çarlığa karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Rus aydını halkı eğitmek, uyarmak sorumluluğunu üzerinde hissetmiştir ve bunun için halka gitmesi gerektiğini fark etmiştir. Böylelikle Narodnik hareketinin temel ülküsü "Halka Doğru" olmuştur.[102]

Narodnik hareketi, İsmail Gaspıralı'nın yetişme çağında ortaya çıktığı ve yayıldığı için onun düşünce dünyasında hareketin etkisi büyük olmuştur. Rusya'ya özgü olan ve Ruslar için özgürlük anlamına gelen bu hareket, Rus olmayanlar için de fikrî bir temel oluşturmuştur. Gaspıralı'nın halkçılığını Narodnik hareketi dolayısıyla Rus aydını ve edebiyatı beslemekle birlikte onun zaten halktan gelmesi ve yaratılışında mevcut bulunan milliyetçilik ile faaliyetlerini halk için yapması halkçılık düşüncesini

[102] Zafer Toprak, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1442.

güçlendirmiştir. Gaspıralı millî uyanış noktasında halkçılığı temel almıştır ve millî gelişmeleri halkla bağlantısı oranında güçlü ve değerli görmüştür.[103]

Gaspıralı'nın halkçılığının en büyük amacı milletinin asırlardır içinde bulunduğu uykudan uyanmasıdır.[104] Mücadelesinin temelini oluşturan, milli kimliğini koruyarak bilim ve teknoloji ile modern hayatın gerektirdiklerine uyan bir toplum olma düşüncesi onun halkçılık düşüncesini desteklemiştir. Bu yolda en önemli unsur olarak gördüğü eğitim faaliyetlerinde bu yüzden halka tepeden bakan, emirler veren bir yaklaşım yerine bütün halkın ortak hareketini zaruri görmüştür, ilerlemenin bu sayede elde edileceğine inanmıştır. Milletinin yetenek ve zekâsına daima güvenmiştir. Bu meselenin yalnızca hükümeti, devlet adamlarını değil; kadın, erkek, genç, yaşlı, zengin, fakir herkesi ilgilendirmesi gerektiğini düşünmüştür. 1884 yılında ilk usul-ü cedit okulu yalnızca 12 öğrenci ile hayata başlasa da 1905 yılına gelindiğinde usul-ü cedit tarzda eğitim veren okulların sayısının beş bini bulması gibi somut gelişmelerin hepsi Gaspıralı'nın halkçılık düşüncesini hayatı boyunca desteklemiştir.[105]

Dünyaca ünlü Rus yazar Grigory Petrov'un birçok dile çevrilmiş meşhur eseri Beyaz Zambaklar Ülkesi[106], Finlandiya'nın geri kalmışlığını yenerek medeniyet seviyesine yükselişinin hikâyesidir. Eserde adı geçen başkahramanlardan biri olan Snelman'ın öğretmen ve gazeteci kimliğiyle beraber halkçı düşünceleri İsmail Gaspıralı ile benzerlik göstermektedir. Snelman, milletine cehaletten kurtularak daha sağlıklı daha rahat ve modern bir hayatın mümkün olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Tıpkı Gaspıralı gibi memleketin refah ve mutluluğunun ancak halkın isteği ile elde edilebileceğini düşünmüştür. Gaspıralı'nın daha çok insana usul-ü cedit okullarını anlatmak amacıyla

[103] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 110.

[104] Gündoğdu, "İslam Toplumlarının…", *a.g.m.* , s. 41.

[105] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 111.

[106] Grigory Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2006.

yaptığı seyahatler gibi Fin kültürünü ortaya çıkaran bir halk öğretmeni olan Snelman da kendi yurdunun çeşitli yerlerine giderek halkı aydınlatmıştır, onlara kitaplar vermiştir. Gazeteyi bir eğitim aracı olarak kullanan İsmail Bey gibi Snelman da *"Sayma"* adındaki gazetesini bu amaçla kullanmıştır. Gaspıralı ve Snelman kendi milletlerinin her yönden aydınlatılmasını, doğru yola yönlendirilmesini hayatlarının en önemli vazifesi saymış ve kendi memleketlerinde eğitim seferberliğinin öncüsü olmuşlardır.

Finlandiya, 1917 yılında Rus ihtilaline kadar bağımsız olmamıştır ve büyük önderler yetiştirmemiştir. Finlandiya'nın sahip olduğu medeniyet seviyesi yalnızca milletin fertlerinin çalışmalarının neticesidir. Ülkenin ilerlemesine katkı sağlayanların sayısı başlangıçta az olmakla birlikte zamanla artmıştır. Finliler, İsveç hâkimiyetinde yaşarken yasalara göre İsveçlilerle aynı haklara sahip olsalar da devletin bütün memurları İsveçlilerden seçilmiştir ve onlar Finleri alt tabaka olarak görmüşlerdir. Finliler kültürel ve ekonomik yönlerden geri bırakılmıştır. Bu yönüyle birbirine yakın coğrafyada hayatlarını sürdüren ve Rusya hâkimiyetinde yaşamaları sebebiyle kader ortağı olan Rusya Türkleri ile Finlilerin yenileşme mücadelesinde benzerlikler görmek mümkündür. Her iki toplum da işe eğitimden başlamıştır, ücra yerdeki bir köyü okulsuz ve oradaki köylüyü bilgisiz bırakmamayı hedeflemiştir. Ailelerin ruhsal ve fiziksel sağlıklarını iyileştirmeye çalışmış, çocukların doğru yetiştirilmesine önem vermiştir. Rusya Türklerinin hayır cemiyetlerinde olduğu gibi Finliler de millî eğitimleri için büyük vakıflar yaptırmıştır ve ülkenin çeşitli yerlerindeki zenginler bu vakıflara bağışlar yapmıştır. Bu benzerlik Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı Türk dünyasında yenileşme hareketinin çağın ihtiyaçlarına yönelik olduğunu ve gerçekçi tarafını ortaya koymaktadır.

II. BÖLÜM: ZİYA GÖKALP'İN EĞİTİM GÖRÜŞLERİNİN KAYNAKLARI

A) Basın Çalışmaları

Mehmet Ziya Gökalp, 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır'ın Melik Ahmet mahallesinde doğmuştur. Bilinen en büyük atası Çermik[107] ileri gelenlerinden Hacı Ali Ağa'dır. Ali Ağa, tamamen Türk kenti olan Çermik'ten Diyarbakır'a yerleşmiştir. Ali Ağa'nın oğlu Abdullah Ağa'nın orduya yaptığı yardımlar dolayısıyla kendisine tımar toprağı verilmiştir. Onun oğlu Hacı Hüseyin Sabir müftülük ve yargıçlık yapmıştır ve Diyarbakır'ın saygın kimselerinden biridir. Kendisine II. Mahmut tarafından hediye edilen enfiye kutusunu Mehmet Ziya'nın okul masrafları için satmıştır. Hüseyin Sabir'in oğlu Mustafa Sıtkı Diyarbakır'da okuduktan sonra İstanbul'a giderek kalem memurluğu, Van defterdarlığı gibi görevler yapmıştır, Nusaybin kaymakamı iken vefat etmiştir.[108]

Mustafa Sıtkı'nın Abdullah, Hacı Hasip ve Mehmet Tevfik isminde üç oğlu vardır. Diyarbakır'ın ünlü ailelerinden Müftü Derviş Efendi'nin kızı olan büyük anneleri Hatice, Mehmet Tevfik'in eğitimine çok önem vermiştir. Diyarbakır'ın fikrî ve sosyal hayatında önemli rol oynayan Çermikli bir aileden gelen Mehmet Tevfik Efendi; döneminin kültürlü kimselerinden biridir. Diyarbakır'da evrak müdürlüğü, nüfus müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Diyarbakır basımevinin müdürlüğünü ve başyazarlığını üstlenmiştir. Maarif Nezareti 1884 yılında çıkardığı Diyarbakır Yıllığı

[107] Diyarbakır'ın kuzeybatısında bulunan ilçesidir. Bilinmeyen bir sebeple Hilmi Ziya Ülken doğusunda olduğunu yazmıştır.

[108] Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Kardeş Matbaası, İstanbul 1974, s. 15-16.

dolayısıyla kendisine *"Mütemayiz (seçkin)"* rütbesi vermiştir.[109] Mehmet Ziya Gökalp, Mehmet Tevfik Bey'in Zeliha Hanım ile yaptığı evlilikten dünyaya gelen ilk oğludur.

Çocukluk yılları Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı dönemine rastlayan Mehmet Ziya; ilk derslerini babası Mehmet Tevfik Bey'den almıştır. Mehmet Tevfik Bey, oğlunun Batı eğitimi almasını istemekle beraber milli benliğinden uzaklaşmasından endişe etmiştir. Çevresindekilere Avrupa'da eğitim gören gençlerin yalnızca Avrupa bilimini öğrendiklerini, millî bilimden yoksun kaldıklarını bununla beraber medrese eğitimi alanların ise dinî bilgileri ve milli kültürü öğrenirken Avrupa bilgilerinden habersiz kaldıklarını ifade etmiştir. Ona göre gençler Batı eğitimi alırken milli karakterlerini mutlaka muhafaza etmelidirler ve sonra bunları Türk milletinin kültürünü incelemek ve Türklüğü yükseltmek için kullanmalıdırlar.[110] Babası, Mehmet Ziya'nın kabiliyetli olduğunu görerek çağdaş bilimlere ulaşması için Fransızcayı ve gelenekle bağını koruması için Arapça ve Farsçayı öğrenmesini istemiştir ki Gündoğdu'ya göre bu istek, Gökalp'in Doğu ile Batı arasında bir sentez yapma isteğini ilk olarak babasından aldığını göstermektedir.[111] Oğlunu bu doğrultuda yetiştirmek isteyen Mehmet Tevfik Bey bu sözlerinden bir yıl sonra vefat etse de Mehmet Ziya babasının düşüncelerinin kendisine vasiyet kaldığını *"Babamın Vasiyeti"* başlıklı yazısında ifade etmiştir.[112] Mehmet Tevfik Bey oğlunu Namık Kemal'in fikirleriyle yetiştirmiştir. Ziya Gökalp, Namık Kemal'in öldüğü gün babasıyla arasında bir konuşmayı sonraları şu şekilde anlatmıştır: *"(...) Beni görünce, 'gel' dedi; sana çok kederli bir haber vereceğim. (...) Sizin en büyük hocanız ve milletin de en büyük adamı olan Namık Kemal vefat etti. (...)*

---

[109] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 16.

[110] Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, haz: Rıza Kardaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 9.

[111] Abdullah Gündoğdu, "Türk Tefekkür Hayatında Gökalp ve Akçura", *Türk Tefekkür Dünyası Bilgi Şöleni*, haz: Selahattin Özçelik, İstanbul 2015, s. 653.

[112] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 9-10.

Babam bana onun savaşmalarını, gayelerini, uğradığı zulümleri, gösterdiği kahramanca mukavemetleri müteessir ve hüzünlü bir lisanla anlattı ve dedi ki: 'İşte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatansever, onun kadar hürriyetsever olacaksın!' (...) Bu andan itibaren şuurlu bir hürriyetsever, uyanık bir vatansever gibi düşünmeğe, hürriyet, vatan, millet ideallerini her şeyin üstünde görmeğe başladım."[113]

Mehmet Ziya ilköğrenimine 1883 yılında Diyarbakır Mercimek Örtmesi İlkokulunda başlamıştır. Ortaöğrenimine 1886 yılında Diyarbakır Askeri Rüştiyesinde devam etmiştir. Rüştiyenin okul müdürü İsmail Hakkı, Sultan Abdülhamit yönetiminin baskılarını öğrencilere anlatan ve onlara özgürlükçü fikirler aşılayan bir öğretmen ve sonraları Amasya Milletvekili ve general olarak Ziya Gökalp üzerinde ilk büyük etkiyi yapmıştır; hürriyetle ilgili ilk fikirlerini kendisinden edinmiştir. Mehmet Ziya burada 14-15 yaşlarında son sınıfta iken babasını kaybetmiştir. Anadolu çocuklarının çoğu gibi o da eğitimine İstanbul'da devam etmek istemiş fakat maddi imkânı olmadığından 1890 yılında Diyarbakır Siyasal Bilgiler Okuluna girmiştir.[114]

Matematiğe doğuştan yetenekli olan Mehmet Ziya, yedi yaşından itibaren ilgi duyduğu kitapları sürekli okumuştur. Bu yüzden *coşkulu iradeye* sahip olduğunu fakat ilgi duymadığı ders kitaplarını okumadığı ve ezberlemediği için *çabalı bir iradeden* yoksun olduğunu yazmıştır.[115] Batı'ya açılan kilitli kapıda anahtar görevi gören Fransızcayı Siyasal Bilgiler Okulunda öğrenmeye başlamıştır. Amcası Hacı Hasip Efendi'den de Arapça ve Farsça dersleri almıştır, onun sayesinde Doğu kültürünü ve İslam felsefesini incelemiştir. Doğu düşünürlerinden İbn-i Sina, Muhiddin-i Arabi, İmam Gazali, Farabi, İbn-i Rüşd ve Mevlana'yı okumuştur. Mehmet Ziya, amcasının

[113] Lütfü Şehsuvaroğlu, *Ziya Gökalp*, Alternatif Yayınları, Ankara 2003, s. 21.

[114] Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 12.

[115] Ziya Gökalp, *Makaleler V*, haz: Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 143.

etkisiyle Doğu eserlerine karşı başlayan bu merakını hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. Doğu eserleri onun düşünce dünyasında zengin bir ufuk açmıştır.

Mehmet Ziya'yı derinden etkileyen bir diğer isim lisedeyken doğa bilimleri öğretmeni olan Rum Doktor Yorgi'dir. Avrupa klasik ve çağdaş felsefesi ile Fransız edebiyatı bilen Doktor Yorgi, Mehmet Ziya'nın edebiyat derslerinde yazdığı kompozisyonlarında gördüğü felsefi yanlar ile ilgili onunla görüşmeler yapmıştır. Mehmet Ziya, *"Hocamın Vasiyeti"* başlıklı yazısında Doktor Yorgi'nin Türklerin parlamento yönetimini gerçekleştirirken taklitten sakınması, Türk milletinin psikolojik ve sosyolojik niteliklerine uygun olarak hareket edilmesi gerektiği yönündeki sözlerini kendisine vasiyet olarak kabul ettiğini ve bu amaçla psikoloji ve sosyoloji bilimlerine yöneldiğini yazmıştır.[116] Doktor Yorgi'nin etkisiyle yazdığı şiirlerde insanın tamamen doğaya bağlı olmasına; irade, yaratma ve ülkülerini gerçekleştirme güçlerinden yoksunluğuna karşı çıkmıştır.

1890'ların başında Diyarbakır'a gelen Doktor Abdullah Cevdet de Mehmet Ziya'nın düşünce dünyasını etkileyen önemli bir isim olmuştur. Amcası Hasip Bey'in tanrıtanımaz ve devrimci olarak bilinen bu doktor ile iletişimini yasaklamasına rağmen Mehmet Ziya onunla arkadaşlığını devam ettirmiştir. İttihat ve Terakki gizli cemiyetinin kurulmasında rolü olan Abdullah Cevdet, Gökalp'in siyasal ve toplumsal meseleler ve Fransız sosyolojisi ile ilgilenmesini sağlamıştır.[117]

Mehmet Ziya, fikir dünyasında Doğu kültürü ve İslam inancı ile pozitivist ve materyalist görüşlerin karşıtlığını hissettiği bu dönemde hayatı boyunca etkisinden

[116] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 16.

[117] Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev: Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 34.

kurtulamayacağı bir ruhsal bunalım yaşamıştır.[118] Bunalım kendisini on sekiz yaşında iken intihara kadar sürüklemiştir. Arkadaşlarından birinin hediyesi olan tabancadan çıkan kurşun alın kemiğini kırarak beyninin iki lobu arasına saplanmıştır. Abdullah Cevdet'in morfinsiz yaptığı ameliyattan sağ çıkan Mehmet Ziya, doktoruna bu ameliyat ile ilgili olarak *"İçimdeki acı, başımdaki yaradan daha güçlüydü!"* demiştir.[119] Sonraları kendisini tamamen okumaya veren Gökalp, yalnızca ülküsü olmayan insanların kendilerini öldürmek isteyebileceğini fark etmiştir. *"Hakikat-ı Kübra"* adını verdiği büyük gerçeğe ulaşabildiği takdirde bütün sıkıntılarından kurtulacağına inanmıştır ki bu büyük gerçek *"ülkü"* idi. Gökalp için en büyük ülküler ise millet ve özgürlük ülküleriydi.[120]

Erzincan Askeri İdadisinde eğitim gören kardeşi Nihat'ın, İstanbul'a gitmesi için Mehmet Ziya'ya yardım etmesiyle beraber onun hayatında yeni bir sayfa açılmıştır. Parası olmadığı için ücretsiz ve yatılı olan Veteriner Okuluna kayıt yaptırmıştır. Aydın Rusya Türklerinden biri olan Hüseyinzade Ali Turan ile de İstanbul'da tanışmıştır. Gizli örgüt İttihat ve Terakki'ye üye olmuş ve ailesinin harçlık olarak gönderdiği paranın büyük bir kısmını bu örgüte bağışlamıştır. Akrabası Mîrî Kâtibizade Cemil'e yazdığı Sultan Abdülhamit'i ve baskı yönetimini kınayan mektubu yüzünden hakkında soruşturma açılmış ve okuldan atılmıştır. Bir süre sonra yakalanmış ve bir yıl hapis cezası verilmiştir. Taksim çevresindeki Taşkışla'da on ay, genel cezaevinde ve polis cezaevinde iki ay tutuklu kaldığı süre boyunca kitaplar istemesine rağmen kendisine yalnızca Kur'an-ı Kerim verilmiştir.[121] Kendisinin pîri olarak kabul ettiği ve onun nasihatlerini kendisine vasiyet sayan Bay Naim ile hapisteyken tanışmıştır. Onunla ilgili

[118] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 441.

[119] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 43.

[120] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 47.

[121] Heyd, *a.g.e.* , s. 37-38.

olarak *"Burada Bay Naim adında yaşlı bir devrimciyle karşılaştım. Orada kaldığım sürece hep bu aydınlık yüzlü yaşlı adamın ülkücü, umutlu ve çabalı sözlerini dinledim."*[122] diye yazmıştır. Hapisten çıktıktan sonra Diyarbakır'a sürgüne gönderilmiş ve bu yüzden yükseköğrenimini tamamlayamamıştır. Diyarbakır'a geldiğinde amcası Hasip Efendi vefat etmiş ve onun vasiyetini yerine getirmek için kızı Cevriye ile 29 Aralık 1900'de evlenmiştir; küçük yaşta ölen oğlu Sedat ile Seniha, Hürriyet ve Türkan isimlerinde dört çocukları olmuştur. Sonraları Seniha, Küçük Mecmua'da çalışan edebiyat öğretmeni Ali Nüzhet Göksel ile evlenmiştir.

Ziya Gökalp, Diyarbakır'da yaklaşık on yıl amcasından kalan miras ile ailesinin geçimini sağlarken okumayı, düşünmeyi bırakmamıştır; özellikle Fransız olmak üzere Batı felsefesini, psikoloji ve sosyoloji bilimlerini incelemiştir. Ancak Sultan Abdülhamit'in baskıcı yönetimi sebebiyle bu dönemde hiçbir eser yayınlayamamıştır.

Diyarbakır'da bulunduğu dönemde 1905 yılında *Milli* adlı aşirete bağlı İbrahim Paşa liderliğindeki Hamidiye Hafif Süvari Alayı'nın soygunculuk, yağma gibi davranışları üzerine bölge halkı onlardan kurtulmak için Ziya Gökalp yönetiminde telgrafhaneyi işgal etmişlerdir. Başkente telgraf göndererek hükümetin meseleyi çözmesini istemişlerdir. Diyarbakır Telgrafhanesinin görevi önemlidir çünkü Avrupa ve Asya ülkeleri arasındaki haberleşme buradan sağlanmaktadır. Meselenin kısa süreli çözümün ardından yeniden başlaması üzerine Gökalp ve çevresindekiler 14 Ekim 1907'de telgrafhaneyi yeniden ele geçirmişlerdir. Gökalp 1908'de Diyarbakır'da basılan *"Şaki İbrahim Destanı"*nda hükümetin eşkıyalar karşısındaki sessiz tavrını şu sözlerle kınamıştır: *"Siz hepiniz yarı yolda kalsanız / Vazifeye davet için yalnız / Gideceğim*

[122] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 58.

hükümete ben kendim / Her ferdimiz bu fikirde olmalı / Gönüllere fedailik dolmalı / Bağırmalı: Ya adalet ya ölüm!"[123]

Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet ile Diyarbakır'da tanıştığı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur; baskı yönetimine karşı çıkan şiirler yazmıştır. Gökalp, Genç Türkler'in 1908 yılında ayaklanmasını ve Meşrutiyet'in ilanını destekleyen şiirler yazarak halka okumuştur. 1909 yılında Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesi üzerine Gökalp'in İttihat ve Terakki'deki söylevleri onu Diyarbakır'ın önderlerinden biri yapmıştır. Diyarbakır'da *Peyman* ve *Dicle* isimli gazetelerin çıkarılmasında rol oynamış bu gazetelere çeşitli yazılar ve makaleler yazmıştır.[124]

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'nin 1909 yılında Selanik'te yapılan kongresine Diyarbakır temsilcisi olarak davet edilmiştir. Bu kongrede, Genç Türklerin yönetimi süresince en önemli siyasi unsur olarak devlet işlerini kontrol eden *Merkez-i Umumi* üyesi seçilen ve Selanik'e yerleşen Gökalp'in hayatında yeni bir sayfa daha açılmıştır. Selanik'te Türkçü ve Avrupalı çevrelerle tanışmış, yeni yöneticiler ve geleceğin vezir-i azamı Talat Bey ile yakın arkadaşlıklar kurmuş ve devletin her yerinde tanınmış bir kişi haline gelmiştir. Burada önce Selanik'in kozmopolit ve hoşgörülü ortamından etkilenerek Osmanlılık düşüncesini benimsemiş olsa da sonraları Balkan Savaşlarını ortaya çıkaran milliyetçi eğilimlerden uzak kalmamıştır ve onun Türk milliyetçiliği bu dönemde yazdığı yazılarında kendisini göstermiştir. Selanik'teyken Avrupa felsefesi ve sosyolojisini daha yakından incelemiştir ve Fouillé, Tarde, Le Bonn gibi çağdaş Fransız düşünürleri hakkında konferanslar vermiştir.[125]

---

[123] Heyd, *a.g.e.* , s. 41.

[124] Heyd, *a.g.e.* , s. 41.

[125] Ülken, *a.g.e.* , s. 442.

Sosyoloji biliminin Türk eğitim sistemine girişi, Gökalp'in 1911-1912 eğitim-öğretim yılında Selanik İttihat ve Terakki Lisesi'ne felsefe ve sosyoloji öğretmeni olarak atanmasıyla olmuştur. Dersleri ilgiyle takip edilen Gökalp'in gençler üzerindeki etkisi bu dönemde artmıştır. Gökalp'in dönemin düşünce hayatının en önemli ismi olduğunu İttihat ve Terakki yöneticileri dâhil olmak üzere herkes kabul etmiştir. Bununla beraber Gökalp her zaman günlük politikadan uzak durarak bilimsel çalışmalarına ağırlık vermiştir ve bu sayede Selanik'te yayın hayatı aktif olmuştur.

İsmail Bey Gaspıralı gibi yayın hayatına gazetelerde makaleler yayınlayarak başlayan Gökalp, ondan farklı olarak şiirler de yazmış ve yayınlamıştır. İsmail Gaspıralı gibi gazeteyi düşüncelerini halka ulaştırabilmek için bir araç olarak kullanmıştır. Ziya Gökalp ilk çalışmalarında Arapça ve Farsça kelimeler ve tamlamalar ile aruz ölçüsü kullansa da zaman içerisinde sade Türkçeye ve hece ölçüsüne yönelmiştir. Her iki aydın da dilde halka doğru gitmeyi amaç edinmiştir. Bu çerçevede Yeni Lisan hareketinin ve Millî Edebiyat döneminin öncü dergisi olan *Genç Kalemler*'i desteklemiştir, *"Gökalp"* takma adını ilk olarak bu dergide yazdığı yazılarında kullanmıştır. Genç Kalemler dergisi, dönemin en önemli dergilerinden biridir ve Ziya Gökalp'in desteğiyle birlikte derginin önemi daha da artmıştır.[126] Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp derginin çekirdek kadrosu olmakla beraber dönemin birçok önemli yazarı dergide yer almıştır. 1911 yılında yayınlanan ilk sayıda yer alan, Türkçenin sadeleştirilmesi düşüncesinin bildirisi niteliğinde olan Ömer Seyfettin'in *"Yeni Lisan"* başlıklı makalesini Ziya Gökalp daha sonra sosyolojik açıdan değerlendirerek dilde sadeleşme hareketinin kuramını ortaya koymuştur.[127] *"Yeni Lisan: Yeni Lisanın Güzelliği"* başlıklı

[126] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 108.

[127] Ziya Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 13.

makalesinde aynı kelimeyi aydınlar ile halkın farklı şekillerde ifade etmesinden doğan ikiliğe, Arapça ve Farsça'dan alınan kelimelerin zamanla Türkçe'nin ünlü ve ünsüz uyumuna göre şekil aldığına ve şekil almayan kelimelerin Türkçe'den atıldığına değinmiştir. Gökalp'e göre *Yeni Türkçe*, halk güzel söylediği ve yazdığı için halkın kullandığı kelimeler esas alınarak doğmuştur. Bunu aynı makalesinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Lisanın tecvit ve bedâati avamın selikasında tecelli eder. Feyizli ve müterakki (gelişmiş) bir edebiyat, avamın selikasını tazyik ederek lisanın inkişafına (gelişimine) badi (sebep) olur."*[128]

Genç Kalemler dergisinin başlattığı dilde ve edebiyatta sadeleşme ve millîleşme hareketiyle birlikte Türkçülük ve Turancılık düşünceleri de dergide geniş yer bulmuştur. Nitekim Ziya Gökalp burada yayınladığı *"Turan", "Altun Yurt"* gibi şiirleri ve *"Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler"* gibi kuramsal makaleleri ile Türkçülüğü sistemleştirmeye başlamıştır. Turan şiirinin sonunda yer alan *"Vatan ne Türkiye'dir Türk için ne Türkistan; / Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!.."*[129] dizesi Turancılığın temel ilkesi olarak kabul edilmiştir.

Türk basın tarihinde otuz üç sayısıyla önemli bir yer edinen Genç Kalemler, 1912 yılında Balkan Savaşları başladığında Selanik'in Osmanlı Devleti'nin himayesinden çıkmasından sonra yayın hayatına son vermiştir. Ziya Gökalp dâhil olmak üzere dergi yazarlarının birçoğu İstanbul'a gelerek Türk Ocağı'nda birleşmişler ve Türk Yurdu dergisinin kadrosuna katılmışlardır.

Fikir dünyasını Türkçülük öğretisi üzerine şekillendiren Gökalp'in hayatındaki en yaratıcı dönemi bu yıldan itibaren başlamıştır. İstanbul'da Durkheim sosyolojisinin de etkisiyle toplumsal ve kültürel sorunları sistemli bir şekilde ele almıştır ve

[128] Gökalp, Genç Kalemler… , *a.g.e.* , s. 66.

[129] Gökalp, Genç Kalemler… , *a.g.e.* , s. 96.

yayınlarını artırmıştır. Gökalp'in eğitime dair fikir ve önerileri Darülfünun ve Eğitim Fakültesinde kabul edilerek ders içerikleri ve kitapları onun eğitim felsefesi doğrultusunda düzenlenmiştir. Türkçülüğün merkezi olan *Türk Ocağı*'nın faaliyetlerinde aktif olarak yer almıştır ve ocağın yayın organı *Türk Yurdu* dergisinin yayın kurulunda görev yapmıştır. 1918 yılında *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adıyla kitap haline getirilecek olan makalelerini burada yayınlamıştır. İstanbul'da yayınlarını artıran Gökalp'in; *Türk Duygusu, Türk Sözü, Bilgi Mecmuası, Harp Mecmuası* gibi çeşitli yayın organlarında yazıları ve şiirleri yayınlanmıştır.

Ziya Gökalp, 1914-1918 yılları arasında altmış üç sayı çıkan ve dönemin en önemli din sosyolojisi kaynaklarından biri olan *İslâm Mecmuası*'nda din, ahlak ve eğitim konularında yazılarıyla yer almıştır. İslam hukukunu sosyolojik olarak incelemiştir. Buradaki *"İslâm Terbiyesinin Mahiyeti"* başlıklı makalesinde okul müfredatının millî dil, edebiyat, tarih; dinî dersler, İslam tarihi ve dilleri ile pozitif bilimleri içermesi gerektiğini ifade etmiştir.[130]

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Millî Eğitim Bakanı Ahmet Şükrü Bey'in girişimleriyle 1915 yılında Türk-İslam kültür ve medeniyeti tarihini araştırmak üzere Ahmet Ağaoğlu, Halim Sabit Şibay, Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Turan, Mustafa Şeref, Şemsettin Günaltay, Ali Emiri, Yusuf Kemal Tengirşenk ve Ziya Gökalp'in bulunduğu *Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Tedkîk Encümeni* veya kısa adıyla *Encümen-i Tedkîk* kurulmuştur. Kurul araştırmalarını yayınlamak için 1915-1916 yılları arasında toplam beş sayı olmak üzere *Millî Tetebbûlar Mecmuası*'nı çıkarmıştır.[131]

---

[130] Ziya Gökalp, *İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 26.

[131] Ziya Gökalp, *Millî Tetebbûlar Mecmuası Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 12.

Kaliteli baskısı ve içeriğiyle süreli yayınlar arasında değer kazanan dergide Ziya Gökalp, *"Bir Kavmin Tedkîkinde Takip Olunacak Usul"* ve *"Eski Türklerde İçtimaî Teşkilatla Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur"* başlıklı iki makalesini yayınlamıştır. İlk makalesi etnoloji, ikinci makalesi ise sosyoloji alanındadır. Bu yönüyle döneminde ilk olma özelliği gösteren makaleler aynı zamanda inceleme ve araştırma yazısı olarak ileri seviyededirler. Bu yazılarını, Durkheim ve Mauss'un *Sosyoloji Yıllığı* adlı dergide yayınladıkları *"Bazı İptidaî Tasnifler"* başlıklı makalenin etkisiyle yazmıştır.[132]

1913-1914 yıllarında kendisine teklif edilen Maarif Nazırlığı görevini kabul etmeyen Ziya Gökalp, 1914-1915 ders yılında İstanbul Üniversitesi'ne ilk sosyoloji profesörü olarak atanmıştır. Bu görevi esnasında 1914 yılında yayımladığı ilk şiir kitabı *Kızıl Elma* olmuştur. Millî terbiye konusunda önemli makalelerini 1916-1918 yıllarında aylık olarak çıkarılan *Muallim Mecmuası*'nda yayınlamıştır. Türkçülük düşüncesinin etkisinde olan dergide eğitimin millî karakter kazanması ve aynı zamanda çağdaş olması için tartışmalar ve öneriler yer almıştır. Ziya Gökalp bu dergide yayınlanan *"Millî Terbiye"* başlığıyla yazdığı yedi makalesinde ve *"Maarif Meselesi"* başlığıyla yazdığı iki makalesinde, ileride daha detaylı ele alacağımız eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur.

1917 yılında Necmettin Sadık ile beraber *İçtimaiyat Mecmuası*'nı çıkarmışlardır. *Yeni Mecmua*'yı da bu sene içerisinde yayınlamaya başlamıştır. 1918 yılında *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eseri ile *Yeni Hayat* adlı şiir kitabını yayınlayan Ziya Gökalp'in, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesiyle birlikte İstanbul'daki verimli yayın hayatı durmuştur.

Yeni Mecmua, Yahya Kemal Beyatlı'nın Ziya Gökalp'i ailesiyle birlikte Büyükada'ya yerleşmeye ikna etmesi üzerine doğmuştur. İstanbul'da yaşayan

[132] Gökalp, Millî Tetebbûlar… , *a.g.e.* , s. 37-38.

arkadaşlarından Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fuat Köprülü, Necmettin Sadık ve Halim Sabit Şibay'ın da cuma günleri Büyükada'ya gelmesiyle sık sık bir arada bulunan bu fikir insanları bir dergi çıkarmaya karar vermişlerdir. Gökalp, derginin adı için Beyatlı'dan öneri istemiştir ve Beyatlı *"Mecmua"* demiştir. Başına *"Yeni"* kelimesini ekleyen ise Gökalp'in kendisi olmuştur.[133] Beyatlı, Gökalp'in dergiyi çıkarırken hükümetten para almak istemediğini ve bu yüzden kendilerinden beşer lira topladığını yazmıştır. Ancak maddî sıkıntı yaşamaktan kurtulamayan dergiye Talat Bey yardım etmiştir. Bu durumu Yahya Kemal Beyatlı şu sözlerle ifade etmiştir: *"Ziya Bey her türlü siyâset tesirlerinden âzâde, hür, müstağni bir mecmuayı idâme edebileceğimiz kanaatinde hâlâ musırdı lâkin maddî imkânsızlık daha ilk nüshalarda baş gösterdi. O aralık Merkez-i Umûmî âzâsından Talat Bey müdâhale etti. Mecmuanın maddî işlerini deruhte ederek yazı ve fikir cihetinde bizi tamamıyla müstakil bırakmak teklifinde bulundu. Yeni Mecmua'nın idâresini eline aldı."*[134]

Böylelikle yayın hayatına devam edebilen ve içeriğini Gökalp'in belirlediği Yeni Mecmua; Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemin zorlayıcı sosyal, siyasal, ekonomik şartları içinde doğmuştur. 12 Temmuz 1917 tarihinde haftalık bir dergi olarak yayın hayatına başlamıştır ve Mondros Mütarekesine dört gün kala 26 Ekim 1918 tarihinde çıkarılan altmış altıncı sayısı ile ara vermiştir. Mütarekeden sonra başkent İstanbul'u işgal eden düşman kuvvetleri hükümet üyelerini ve hükümetle ilişkili kişileri tutuklamıştır. Bunlar arasında Ziya Gökalp de dört ay tutuklu kalmıştır, 1919 yılının yazında Malta'ya sürgün edilmiştir.[135]

---

[133] Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 14.

[134] Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2018, s. 17.

[135] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 182.

Ziya Gökalp'in hürriyetini kaybettiği bu süreçte Yeni Mecmua'nın denetimi Falih Rıfkı Atay'a geçmiştir. Falih Rıfkı dergiyi devam ettirebilmek için dostlarından yardım istese de birkaç kişi dışında herkes derginin devam etmesini tehlikeli bulmuştur. Bu yüzden dergiyi kapatmak zorunda kalan Falih Rıfkı, altmış altıncı sayıda *"Kara Gün Tecrübesi"* başlıklı yazısında şöyle yazmıştır: *"Bizden hayır yok. Bu millet kendi bağrından kopacak kahramanı beklesin! Bizim bugün ispat ettiğimiz bir şey varsa o da bu millete layık olmadığımızdan ibaretti."*[136] Yeni Mecmua, mütareke döneminden sonra ikinci dönemine 1 Ocak 1923 tarihinde altmış yedinci sayısı ile başlamıştır ve iki haftada bir yayımlanmıştır. Fakat aynı yıl 20 Aralık tarihinde doksanıncı sayısı çıkarıldıktan sonra kapanmıştır.

Yeni Mecmuanın altmış altı sayı süren birinci döneminde dergiye dönemin önemli yazarları, şairleri, tarihçileri destek vermiştir. Bu durumu Ahmet Hamdi Tanpınar şu şekilde ifade etmiştir: *"Edebiyatımızda büyük tesir bırakan organlardan biri de hemen hemen o devir Türk elitini toparlayan ve Ziya Bey'in başyazıları dışında hiçbir ideolojik gaye güder görünmeyen bu mecmuadır."*[137] Derginin altmış altı sayısının tamamında Ziya Gökalp'in katkısı vardır. Onun çabalarıyla Türkçülük ülküsüne dayanan bir yeni hayat inşa edilmeye çalışılmıştır. Sosyoloji, tarih, edebiyat alanlarındaki en kıymetli makalelerini bilimsel bir üslupla yazmıştır. Ülken'e göre, *"Gökalp'in en tesirli kişiliği Yeni Mecmua'da doğmuştur. Özellikle Yeni Mecmua safhasında Gökalp, çok daha açık bir biçimde Durkheim'cıdır."*[138] Türk kültürünün temeli olan *Orhun Abideleri, Dede Korkut Kitabı, Divan-ü Lügatit Türk, Şecere-i Terâkime, Tarih-i Cihangüşa, Camiüt Tevarih, Oğuznameler* gibi kaynakları inceleyen Gökalp; Türk kimliğinin köklerini ortaya koymuştur. Gökalp'in incelediği bu

[136] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 18.

[137] Tanpınar, *a.g.e.* , s. 111.

[138] Ülken, *a.g.e.* , s. 477.

kaynakların, günümüz Türk tarih eğitiminin içeriği ile uyumlu olduğu görülmektedir. İkinci dönemde Ömer Seyfettin vefat ettiği, Refik Halit Karay yurtdışına sürgüne gönderildiği, Halide Edip Adıvar ayrıldığı ve Ziya Gökalp ise Diyarbakır'da olduğu için derginin yazar kadrosu daralmıştır.[139] Amacı Türkçülüğü açıklamak ve yaymak olan dergi, millî temellere dayalı bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu bu dönemde cumhuriyeti desteklemiştir.

Derginin alt başlığı otuz ikinci sayısına kadar *"İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Mecmua"* olmuştur. Seksen dördüncü sayısına kadar alt başlıksız olarak çıkarılan dergiye bu sayıdan sonra *"Türk Ocağının Nâşir-i Efkârıdır"* alt başlığı eklenmiştir. İlk döneminde her sayısı *"Hafta Musahabesi"* başlığı ile başlayan derginin ikinci döneminde bu başlık *"Musahabe"* olarak değiştirilmiştir.[140]

Türk basın tarihinde önemli bir yeri olan Yeni Mecmua, Yahya Kemal Beyatlı'ya göre İstanbul'un en değerli fikir insanlarını bir araya getirdiği için başarılı olmuştur.[141] Enver Behnan Şapolyo ise derginin başarısını şu şekilde ifade etmiştir: *"Türkiye'de ilk bilim ve sanat dergisinin en değerli örneğidir. Bu dergiyi anlayarak okumak, belki biraz abartmalıdır ama bir üniversiteyi bitirmek kadar değer taşıyordu."*[142]

Ziya Gökalp, Malta'da sürgün olarak geçen iki yılın ardından 19 Mayıs 1921'de İstanbul'a ve sonra 13 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya gitmiştir. Yunus Nadi'nin Kayseri'de çıkardığı *Yeni Gün* gazetesine birkaç makale yazmıştır. İstanbul'daki profesörlüğü kendisine tekrar verilmediği için Diyarbakır'a gitmek zorunda kalmıştır. Ali Nüzhet Göksel ile birlikte bir *İçtimaiyat Dershanesi* kurmuş ve Numune Mektebi

[139] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 20.

[140] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 21-22.

[141] Beyatlı, *a.g.e.* , s. 18.

[142] Şapolyo, *a.g.e.* , s. 146.

binasında felsefe ve sosyoloji dersleri vermiştir. Basın çalışmalarına yeniden başlamıştır ve 1922 yılının yazında Atatürk'ü ve politikalarını destekleyen toplam otuz üç sayı olan *Küçük Mecmua* adlı dergiyi çıkarmıştır. Gökalp derginin ismini başta *"Mefkûre"* veya *"Yeni Hilal"* olarak düşünmüştür fakat devrin vali vekili Cevat Paşa dergiye halkın kolayca anlayabileceği bir isim verilmesinin daha uygun olacağını söyleyince *"Küçük Mecmua"* olmasına karar verilmiştir. Devrin Matbuat Umum Müdürü Ahmet Ağaoğlu, Gazi Paşa'nın derginin yayınlanmasından hoşnut olacağını ve maddî sıkıntılar yaşayan Gökalp'e dergi masrafları için her ay üç yüz lira vereceğini söylese de para desteğini yalnızca bir kere gönderme imkânı bulabilmiştir. Bu yüzden Gökalp Ankara'daki kütüphanesini Millî Eğitim Bakanlığına satarak dergi için gerekli maddî kaynağı elde etmiştir.[143]

Gökalp'in kütüphanesini satmak pahasına çıkardığı ve kısa zamanda Türk basın hayatında önemli bir yer edinen ve etkisi Diyarbakır'ın dışına çıkan dergi için Falih Rıfkı Atay, *"Küçük Mecmua, matbaacılığın en kötü şartları altında çıkıyor. Fakat itiraf etmeli ki İstanbul'un fikir ve sanat hareketlerini Gökalp, Diyarbekir'den ve Küçük Mecmua vasıtasiyle idare ediyor. Buranın münevverleri her hafta onu bekliyoruz. Fikrî, ruhî ihtiyaçlarımıza o cevap veriyor."*[144] demiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında doğan Küçük Mecmua, Anadolu'nun haklı mücadelesini ve bu mücadele sonucunda kazanılan devleti destekleyen içeriğe sahip olmuştur. Nitekim İzmir'de bir basın toplantısında Mustafa Kemal Atatürk *"Ziya Gökalp'in Küçük Mecmuası inkılâbımıza büyük hizmetlerde bulunmuştur."*[145] demiştir.

---

[143] Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 12.

[144] Behçet Kemal Çağlar, "Mürşitsiz Gençlik", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C.3, Aslımlar Matbaası, Ankara 1978, s. 112.

[145] Gökalp, Küçük Mecmua… , *a.g.e.* , s. 13.

Küçük Mecmua, devrin önemli düşünce insanlarının da takdirini kazanmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu takdirini *"Devrin bu büyük adamı, bu mecmuasıyla yepyeni bir âlemin altın kapılarını açıyor."*[146] sözleriyle ifade etmiştir. Derginin neredeyse tamamı Ziya Gökalp'in olgunluk çağının emeğinin ürünüdür. Gökalp burada yazdığı yazıları, şiirleri, derlediği masalları hayatının ilerleyen yıllarında müstakil kitap olarak yayınlamıştır. Gazeteci kimliğine uygun olarak güncel ve yerel olaylarla ilgili düşüncelerini yazmakla beraber bilim insanı kimliğine uygun olarak da sosyoloji, tarih, felsefe, halkbilimi ve din alanlarında bilimsel analizlerini kaleme almıştır; yüzden fazla makale ve şiir yayınlamıştır.

Ziya Gökalp 1923 yılının Mart ayında Ankara'da Telif ve Tercüme Heyeti Başkanı olmuştur. Onun Ankara'ya gitmesiyle beraber Küçük Mecmua kapanmıştır. Türkçülüğün Esasları adlı kıymetli eserini aynı yıl yayınlamıştır. Bu görevi sırasında birçok eserin Türkçeye çevrilmesini sağlamıştır. Bu sırada İstanbul'da *Cumhuriyet*; Ankara'da *Yeni Türkiye, Hâkimiyet-i Milliye* gibi gazetelerde yazmaya devam etmiştir.

11 Ağustos 1923'te Diyarbakır Milletvekili seçilince Ankara'daki görevinden ayrılan Gökalp'in sağlığı bozulmaya başlamıştır. Fakat yine de basın çalışmalarına devam etmiştir *Yeni Türkiye* dergisini çıkarmıştır, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri* adlı eserini yayınlamıştır. *Türk Medeniyeti Tarihi* ve *Çınaraltı* adlı eserlerini tamamlamak için uğraşmıştır. Doktorların kendisine istirahat tavsiye etmesi üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmiştir. 14 Ekim 1924'te rahatsızlanan Gökalp, Taksim'deki Fransız hastanesine yatırılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ten 21 Ekim 1924 tarihinde kendisini çok mutlu eden bir telgraf almıştır: *"Rahatsızlığınızdan çok teessürle haberdar oldum. Sıhhat ve afiyetiniz haberine memleketçe intizar olunmaktadır. Sür'atle iadei afiyetiniz için Avrupa'da tedavinize ihtiyaç varsa icap eden her şeyin tahsisini tekeffül ediyorum.*

[146] Gökalp, Küçük Mecmua… , *a.g.e.* , s. 13.

Sıhhatınız ve mahalli tedaviniz hakkında iş'arınızı bekler, muhabbetkâr selâmlarımı beyan ederim."[147] Ziya Gökalp, Atatürk'ün telgrafına bizzat uzun bir cevap yazmak istediyse de sağlığı el vermemiştir. Zekeriya ve Halim Sabit beylere kısa bir cevap yazdırabilmiştir. Gazi Paşa'nın hatırını sormasına çok sevindiğini ifade etmiştir, Paşa ile Latife Hanıma ithafen yazdığı Türk Medeniyeti Tarihi eserinin basılmasını ve vefatından sonra ailesine iyi bakılmasını rica etmiştir. Bu isteği Meclis'in onayladığı bir kanunla gerçekleştirilmiştir.[148] Bu telgraftan dört gün sonra 25 Ekim 1924'te, bir pazar gününde Ziya Gökalp vefat etmiştir.

Türk milliyetçiliği, Türk irfan dünyası büyük bir deha ve mürşit kaybetmiştir. Millî Mücadelenin ruhu ve istinatgâhı olan Türkçülük mefkûresinin meşalesi, yüzyıllar boyunca izinden yürüyecek bir millet bırakmıştır. Çalışmaları, çabaları Türk milletinin kalbinde sonsuz bir minnettir.

B) Kültür ve Tarihe Dönük Çalışmaları

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin himayesindeki gayrimüslim unsurların milliyetçi ayaklanmalarıyla mücadelesi ve bu ayaklanmaların siyasi şekle dönüşmesi sebebiyle onlarla yapılan sıcak savaşlar Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Bu süreçte Osmanlı aydınlarının ortak kaygısı devletin bekasının ve bütünlüğünün nasıl sağlanacağı olmuştur ve bu bağlamda Osmanlı Devletinde fikir hareketliliği doğmuştur. Bu kaygıya yönelik yaklaşımlar ise Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık, Osmanlıcılık gibi farklı düşünce akımlarını ortaya çıkarmıştır.

---

[147] Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975, s. 6.

[148] Heyd, *a.g.e.* , s. 50.

Bu dönemde tartışılan düşünce akımları arasında ön plana çıkan Türk milliyetçiliği olmuştur. Türkçülük hareketi, dönemin ihtiyaçlarını ve heyecanlarını temsil etmiştir. Türk Yurdu, Yeni Mecmua, Küçük Mecmua gibi yayın organlarına sahip olmakla birlikte Türk Ocağı gibi köklü bir kültür müessesesine dayanarak geniş alanlara yayılma imkânı bulmuştur. Türkçülüğe göre Osmanlı bayrağı altında bilinçsiz olarak varlık gösteren Türkler; bir *"millet"* haline gelmelidir ve bu amaca ulaşmak için millî vicdanına yönelerek milliyetlerinin farkına varmalıdır.[149]

Düşünce akımlarının tanıtımını ve tasnifini ilk olarak Yusuf Akçura yapmıştır. 1904 yılında Kahire'de *Türk Dergisi*'nde yayınlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı makalesinde Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarını uygulanabilirlik açısından iç ve dış etkenlere göre değerlendirmiş ve Osmanlıcılığın geçerliğini kaybettiğine kanaat getirmiştir. Türkçülük ve İslamcılığın da fayda ve zararlarını karşılaştırmıştır. Türkçülüğü işaret ederek *"Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?"* sorusuyla makalesini bitirmiştir.[150]

Türkçülüğün en önemli savunucularından biri olarak Ziya Gökalp ise Yusuf Akçura'dan yaklaşık sekiz yıl sonra ondan farklı olarak söz konusu düşünceleri ayrı ayrı ele almamış ve düşüncelerin uygulanabilirliğini tartışmamıştır. Akçura'nın makalesinde çözümleme, anlama ve incelemeye yönelik bir yaklaşım varken Gökalp esas, ilke, doktrin, senteze dayalı yazmıştır. Akçura'nın *mürşit* olarak tanımladığı Gökalp,[151] Osmanlı'nın modern eğitim kurumlarının geleneksel eğitimi ve İslam felsefesinin temel

[149] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 75.

[150] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 39.

[151] Gündoğdu, *a.g.m.* , s. 660.

ilimleri olmak üzere iki yönlü eğitim aldığı için Türkçülüğü savunurken ılımlı bir yol takip etmiştir.

Düşüncelerinin çerçevesini çizdiği Türk Yurdu dergisinde yayınladığı makale dizisi 1918 yılında *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adıyla kitaplaştırılmıştır. Burada Gökalp, Türkçülüğü bir üst kimlik olarak konumlandırarak Osmanlılığın ve İslamlığın teminatı olarak görmüştür. Bu düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: *"Türklük kozmopolitliğe karşı İslamiyet ve Osmanlılığın hakikî istinatgâhıdır."*[152] Devletin ve milletin kurtuluşunun bu üç fikrin uzlaşmasıyla mümkün olacağını düşünmüştür. Fakat *"Dünyanın Şarkı da Garbı da bize celî (açık) bir surette gösteriyor ki, bu asır milliyet asrıdır; bu asrın vicdanları üzerinde en müessir (etkili) kuvvet milliyet mefkûresidir."*[153] ifadesinden de anlaşılacağı üzere temel olarak Türkçülüğü benimsemiştir. Türkleşmenin ana unsurlarını açıkladığı bu makalelerinde Türkleşmeyi, İslamlaşmayı ve muasırlaşmayı bir ihtiyacın üç noktası kabul ederek ve her birinin nüfuz dairelerini belirleyerek muasır bir İslam Türklüğü oluşturmamız gerektiğini ifade etmiştir.[154]

Gökalp'e göre Türkçülüğün üst kimlik olarak konumlanması iki sebepten mümkün olmuştur. İlk olarak Türklerin hepsi Müslüman olduğu için milliyetçilik aynı zamanda İslamcı hedeflere sahiptir. Dolayısıyla Türkçülük, İslam ümmetçiliğine aykırı değildir. İkinci olarak ise Türkçülük İslamlaşmayla beraber muasırlaşmayı da savunduğu için Batılı değerlerin benimsenmesi sayesinde gayrimüslimler de Türkçülük siyaseti içerisinde saygı görebileceklerdir.[155]

---

[152] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz: Mustafa Özsarı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 17.

[153] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 15.

[154] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 20.

[155] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 47.

Gazete, halkın günlük konularını yerel hislerle yazdığı için milliyet ülküsünü doğururken; kitap, medeniyetin ilke ve kurallarını soyut ve kesin bir dille yazdığı için milletler arasında evrensellik ruhunu yaratır. Kültür meseleleri bireylerde vicdanı, medeniyet meseleleri ise aklı meydana getirir. Milliyet gazeteden ve evrensellik kitaptan doğduğu gibi modernizm de zamanın fen ve aletlerinden doğar. Ziya Gökalp'e göre Türkler için muasırlaşmak demek Batı'nın bilimini ve teknolojisini üretebilir hale gelmek demektir, yaşayış ve şekil olarak Batı'ya benzemek değildir.

Gökalp, Meşrutiyetten sonra gayrimüslimler için yapılan düzenlemeler olarak kendini gösteren Osmanlıcılık siyasetinin aslında gayrimüslimleri Türkleştirmek için gizli bir vasıta olduğunu yazmıştır. Çünkü Osmanlıcılıktan maksat "devlet" olarak düşünülürse zaten her vatandaş bu devletin parçasıydı; maksat dili "Osmanlıca" olan bir millet yaratmak olarak düşünülürse ise Osmanlıca zaten Türkçeden farklı bir şey olmadığı için bu yeni millet aslında başka isimle anılan Türk milleti olacaktı. Osmanlı Devleti himayesindeki milletler bu gerçeği gördükleri için kimliklerini korumak adına maddi ve manevi unsurlarına daha fazla kıymet vermişlerdir.[156]

Osmanlıcılık siyasetinde bir devletin vatandaşlarının tümü o devletin milleti sayıldığı için millet, devlet manasına gelmektedir. Gökalp'in bu eserinde çerçevesini çizdiği Türkçülük siyasetinde ise devlet ile millet birbirinden ayrılmaktadır. Buna göre *devlet* bir hükümetin idaresi altındaki bireylerin tamamı iken *millet* aynı dili konuşan bireylerin toplamıdır. Aynı durum İslamcılık siyasetinde de görülmektedir. Gökalp'in *"Millet ve Vatan"* başlıklı makalesinde ifade ettiği üzere İslamcılar kendisinin kullandığı *"millet"* kelimesinin aslında *"ümmet"* kelimesinin karşılığı olduğunu söyleyerek kendisine karşı çıkmışlardır. Çünkü İslamcılara göre İslam dininde olan bireyler ırk ve milletine bakılmaksızın bir milleti oluşturmaktadır. Bir dilin

[156] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 43.

mükemmelliğinin her kelimenin yalnızca bir anlama karşılık gelmesinde saklı olduğunu düşünen Gökalp ise onlardan farklı olarak aynı dini benimsemiş insanlara *"ümmet"* derken aynı etnik kökene sahip insanlara ise *"kavim"* demiştir.[157]

Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* eserinde Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşında alınan yenilgiler arasında geliştirdiği temel görüşlerini ortaya koymuştur. Burada Osmanlı Devleti'nde etkin olan Batılılaşma siyaseti hakkında düşüncelerini belirtirken diğer taraftan da geleneksel tutumdan uzaklaşmamıştır. Fakat Osmanlı'nın Rumeli'yi kaybetmesi, Müslüman Arnavutlarla Hicaz Araplarının ayaklanmaları ve Dünya Savaşı sonrasında devletin dağıtılması sonucunda Gökalp, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısına has çözüm arayışlarından vazgeçmiştir ve tamamen milliyete yönelik siyasetin kesin çözüm olduğuna inanmıştır. Bu yüzden yalnızca Türkçülüğü temel aldığı yeni bir düşünce dönemine girmiştir. Ziya Gökalp'in Türkçülüğü, İslamcılık ve Batıcılık ile kaynaştırarak İttihat ve Terakki'nin ideolojisi haline getirmesinden sonra Türkçülük itibarlı bir anlam kazanmıştır.[158]

Bu yeni dönemde ön plana çıkan eseri ise *Türkçülüğün Esasları* olmuştur. 1923 yılında yayınlanan bu eserinde ortaya koyduğu Türkçülük; Cumhuriyet ideolojisini siyasi, felsefi, kültürel ve sosyal yönlerden şekillendiren en önemli kaynaklardan biri olmuştur ve milletin gideceği yolu belirlemiştir. Burada esas olarak Türkleri bir arada tutacak bir kimlik ve anlayış ortaya koyarken bu çerçevede yapılması gerekenler ile yapılanlar arasındaki farkı en aza indirmeye çalışmıştır. Bu yönüyle yeni dönemde takip edilmesi gereken siyaseti de tespit etmiştir. Türkçülük doktrinini açıkladığı bu eserini, kuramsal ve uygulamalı olarak iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda Türkçülüğün içeriğini, ikinci kısımda ise programını ortaya koymuştur.

---

[157] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 66-67.

[158] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 411.

Ziya Gökalp kültür ve medeniyet kavramlarını ayrı ayrı ele almıştır ve onun düşüncelerinin temelinde bu iki kavram arasındaki ayrım vardır. Ona göre ekonomi, ahlak, dil, din, hukuk, eğitim, sanat alanlarını kapsamaları ikisinin ortak noktasıdır. *"Kültür"* yerine *"hars"* kelimesini kullanan Gökalp'e göre farkları ise harsın millî, medeniyetin uluslararası olmasıdır. Hars, cemiyetlerin içlerinden gelişip doğarken medeniyet, çeşitli harsların karışımından meydana gelir. Gökalp bu ilişkiyi *"Hars ve Medeniyet"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Bir cemiyetin bütün fertlerini birbirine bağlayan yani aralarında tesanüt (dayanışma) husule (meydana) getiren müesseseler, 'harsî müesseseler'dir. Bu müesseselerin mecmuu (toplamı), o cemiyetin harsını teşkil eder. Bir cemiyetin üst tabakasını başka cemiyetlerin üst tabakalarına rapt eden (bağlayan) müesseseler de, 'medenî müesseseler'dir. Bir nev'iden (türden) olan bu gibi müesseselerin yekûnu (toplamı) 'Medeniyet' namını verdiğimiz mecmuayı vücuda getirir."*[159]

Medeniyet, belli bir yöntemle bireylerin iradelerinin ürünü olarak meydana gelirken hars, bireysel iradeyle yapay olarak oluşmamaktadır. Bunu Gökalp şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Nebatların (bitkilerin), hayvanların uzvî (organik) hayatı nasıl kendiliğinden ve tabiî (doğal) bir surette inkişaf ediyorsa (gelişiyorsa), harsa dâhil olan şeylerin teşekkül ve tekâmülü de (oluşması ve olgunlaşması da) tıpkı öyledir."*[160] Örnek olarak lisanın bireyler tarafından yöntemle yapılmadığını söyleyen Gökalp'e göre lisanın kelimeleri ve kuralları yalnızca kendiliğinden değişebilir. Bireyler ancak yeni sözler ekleyebilirler fakat bunlar da topluluk tarafından kabul edilmezse söz olarak kalarak kelime özelliğini kazanamazlar.

[159] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 456.

[160] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 47.

Gökalp'e göre milletin kendine özgü ve herkes tarafından kabul edilen örfü, milli kültürünü oluşturur. Bu örf tamamen eski ananelere bağlı kalmayacağı gibi yabancı şekillere de girmez. Örfün kendi kendine gelişip değiştiği özgün bir yapısı vardır. Bir cemiyette harsın ortaya çıkışı medeniyeti de beraberinde getirir. Her millî hars varlığını koruyabilmek için uluslararası medeniyeti temsil etmek zorundadır. Böyle olmazsa medeniyet, harsı yok eder. Bu yüzden harsın medeniyeti temsil etmesi ne kadar iyi ise medeniyetin harsı temsil etmesi o denli olumsuzdur. Hars canlı bir organizma kabul edilirse medeniyet bu organizmayı besleyen besindir.[161] Medeniyetin doğuşu kültürün sebebidir ve kültürün çöküşü de medeniyetin sonucudur fakat bu durum toplumlar için kader değildir. Çünkü kültür ile medeniyetin uzlaştırılması ile toplum bu çöküşten kurtulabilir.[162]

Medeniyet, bireyciliği öne çıkararak dayanışmayı azaltırken kültür, insanlardan bencillikten uzak fedakâr bir tavır ister. Bu yüzden kültürü yüksek fakat medeniyeti aşağıda olan bir kavim, kültürü bozulmaya başlamış ama medeniyetçe ileride olan bir kavimden daha güçlüdür.[163]

Ziya Gökalp'e göre bir toplum iki medeniyete birden sahip olamaz. Oysa Osmanlı Devleti'nin dilinde Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerden oluşan Osmanlıca ile yalın Türkçe; musikisinde Farabi tarafından Bizans'tan alınan Osmanlı musikisi ile halk arasında doğan Türk musikisi; edebiyatında saraylı ve Fransız ile Acem etkisindeki Osmanlı edebiyatı ile halkın Türk edebiyatı gibi birçok ikilik mevcuttur. Gökalp, *"Yalnız memleketimize mahsus olan bu garip vaziyetin sebebi nedir? Niçin bu ülkede yaşayan bu iki enmûzeç (örnek), Türk enmûzeci ile Osmanlı enmûzeci birbirine bu*

[161] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 464.

[162] Orhan Türkdoğan, *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 64.

[163] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 470.

kadar zıttır?"[164] diye sorarken Osmanlılığın, Türklük ve İslamlıktan farklı bir yapı oluşturduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla kültür ve medeniyet ayrımına bağlı olarak Türkçülük siyasetini ve kimliğini ortaya koymaktadır.

Gökalp; Genç Kalemler, Türk Yurdu, Türk Sözü gibi çeşitli dergilerde birçoğunu yayınladığı şiirlerini *"Kızıl Elma"* adıyla bir araya getirmiştir ve 1914 yılında yayınlamıştır. Bu kitabında Turan ve Kızıl Elma mefkûreleriyle ilgili şiirlerine yer vererek aslında düşünce dünyasını edebî dille bir araya toplamıştır. Kitabın ilk şiiri *"Turan"*, Türklerin bir ülke içinde birlikte yaşama idealini anlatırken kitaba adını veren *"Kızıl Elma"* şiiri ise bu ülkedeki Türklerin ülküsünü anlatmıştır. Şiirlerin *"Osman Gazi Kurultayda", "Balkanlar Destanı"* gibi bazılarında tarihî gerçeklik varken *"Alageyik", "Ülker ile Aydın"* gibi bazılarında ise hayalî ve olağanüstü unsurlar bulunmaktadır. Bu kitabıyla Gökalp; Türk şiirinin kendisine dönerek millî karakter kazanması noktasında dil, tema, yapı olarak bir örnek ortaya koymuştur.

İsmail Gaspıralı, eğitim kanallarının sınırlı olduğu o dönemde halka ulaşabileceği her vasıtayı halkı bilgilendirmek için kullanmıştır. Tercüman gazetesiyle fikirlerini daha geniş coğrafyada yayma imkânı elde etmeden önce yayınladığı kitapçıklarda, didaktik anlatım kullanarak halka bazı bilgileri öğretme gayesinde olmuştur. Örneğin okuyucularına *Mirat-ı Cedit'te* hayvanlar ve çay yetiştirme; ondan daha kapsamlı olan *Salnâme-i Türkî'de* doğa olayları, kronoloji, devlet yönetimi gibi konular üzerine bilgiler vermiştir.

Aynı gayeyi Ziya Gökalp, Genç Kalemler dergisinde *Demirtaş* imzasıyla yazdığı *"Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler"* başlıklı makalesinde taşımıştır. Burada siyasi inkılaptan sonra sosyal inkılabın yapılması gerektiğini ifade etmiştir ve toplumun yeni düzeninin kurallarını ortaya koymuştur. Bu makalesinde sosyal inkılabın tanımını *"eski*

[164] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 53.

hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat ibda etmek" şeklinde yapmıştır. Yeni hayat; yeni iktisat, yeni aile, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni siyaset, yeni hukuk demektir.[165] Gökalp'e göre siyasi inkılap, meşrutiyet düzeninin mekanik bir şekilde uygulanması olduğu için bu inkılabı gerçekleştirmek kolay olmuştur fakat sosyal inkılap, duyguların ilerlemesi ve yükselmesine bağlı olduğu için gerçekleşmesi zordur[166] çünkü duygular toplumun yüzyıllar boyunca sürdürdüğü alışkanlıklarına bağlıdır.

"Yeni hayatın gayesi malum değil, programı yok. Fakat muntazam bir usulü var." diyen Ziya Gökalp, makalesinin *"Yeni Hayatın Usulü"* başlığını taşıyan ikinci bölümünde yeni hayat yolunda olanların ilk görevini edebiyat, ilim ve felsefe aracılığıyla millî kimliğin güçlenmesini sağlamak olarak belirlemiştir çünkü yeni hayat, millî bir yaşayıştır. Yeni değerler, millîlik ruhundan doğacaktır.[167]

Gökalp bu yeni düzenin kurallarını kuramsal olarak makalelerinde yazdıktan sonra 1918 yılında *Yeni Hayat* adlı şiir kitabında edebî üslupla ifade etmiştir. Gökalp, tamamı didaktik özellik gösteren şiirlerden oluşan kitabının başlangıcına yazdığı satırlar ile aslında bu şiirleri neden yazdığını ifade etmiştir: *"Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba birinci devreye aittir: Şairler müzlerinden (ilham perilerinden) uzak düşmüş, vezinle kafiye şuurlu müteşairler (şairlik taslayanlar) eline geçmiş… Bu hâli çocukların hayatında da görürüz. Ders saatleri arasında oyun fasılaları var. Aynı zamanda çocuk terbiyesinde bir takım dersler oyun tarzında veriliyor. Bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin vezin kisvesinde arz edilmesi fena mı olur?"*[168] Bu eserindeki şiirlerinin tamamını bir fikri

---

[165] Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 76.

[166] Gökalp, Genç Kalemler… , *a.g.e.* , s. 68.

[167] Gökalp, Genç Kalemler… , *a.g.e.* , s. 73.

[168] Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 21.

halka öğretmek için kaleme almıştır. Şiirleriyle Türkçülük idealinin günlük hayattaki karşılıklarını halka öğretmeyi amaçlamıştır; din, lisan, vatan, millet, ahlak, aile gibi temaları işlemiştir.

Halk için düsturuyla yola çıkan ve edebiyatı halkla ilişki kurmak için bir araç olarak kullanan Ziya Gökalp bu şiirlerinde, Türkçülük siyaseti ile çelişen aruz ölçüsü yerine halkın içinden doğan hece ölçüsünü kullanmıştır. Sade ve anlaşılır Türkçeyle yazmıştır. Bu çerçevede Yeni Hayat şiir kitabında Gökalp'in halkçılık düşüncesini bulmak mümkündür. Böylelikle Gökalp, Türk şiirinde hece ölçüsünün kullanılması ve halkçı şiir anlayışının yerleşmesi için yol açmıştır. Nitekim Türk şiirinin sahip olması gereken özellikleri *"Sanat"* başlıklı şiirinde şu şekilde dile getirmiştir: *"Aruz sizin olsun, hece bizimdir / Halkın söylediği Türkçe bizimdir / Leyl sizin, şeb sizin, gece bizimdir / Değildir bir mana üç ada muhtaç."*[169]

Dinî hayatla ilgili olarak yapılması gerekenleri anlattığı *"Din", "Dinle İlim", "Vatan"* başlıklı şiirlerinde Gökalp'in soyut bir din yerine bilim ile ilişkili olan bir din anlayışı ortaya koyduğu görülmektedir. Ziya Gökalp dini, halkın vicdanında bir ateş gibi yanan kutsal duygu olarak görmüştür. Nitekim *"Dinle İlim"* başlıklı şiirini *"Din, kalpteki vecdin müspet ilmidir!.."* dizesiyle bitirmiştir. *"Vatan"* başlıklı şiirinde ise halkın duaların anlamını bilmesi için ezanın ve Kur'an'ın Türkçe okunması gerektiğini yazmıştır.[170]

Dönemin tartışılan konulardan biri olan halifelik hakkında görüşlerini *"İslam İttihadı", "Halife ve Müftü", "Devlet"* şiirlerinde yazan Gökalp'e göre öncelikle bütün

[169] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 47.

[170] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 26-27.

İslam ülkelerinin bağımsızlığını kazanmaları lazımdır ki ancak bundan sonra halifenin birleştirici otoritesi kabul edilmelidir.[171]

Türklük için de didaktik nitelikte şiirler kaleme alan Gökalp; *"Millet", "Vefa", "Kavim"* başlığını taşıyan şiirlerinde Türklerin birliğini işlemiştir. *"Millet"* şiirinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Deme bana Oğuz, Kayı, Osmanlı… / Türk'üm, bu ad her unvandan üstündür. / Yoktur Özbek, Nogay, Kırgız, Kazanlı / Türk milleti bölünmez bir bütündür."*[172] Türklerin birliği konusunda İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp ile aynı görüştedir. Yusuf Akçura'nın ifadesiyle Gaspıralı *"Bütün Türkçü"*dür.[173] Gaspıralı, farklı coğrafyalara dağılmış Türk halklarını bir bütün olarak gördüğü için ortak edebî dile yönelmiştir; İslam diniyle beraber kabul edilen Arap alfabesini Türk halklarının diline uyarlamak için ses duyma özelliğine dayanan fonetik okuma-yazma tekniğini geliştirmiştir.

Ziya Gökalp, Türkçülük ülküsü yolunda halk edebiyatı ürünlerini derlemek, güncellemek ve yayınlamak gerektiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Türklüğün kelimelerde, mesellerde (atasözlerinde), masallarda, destanlarda izleri kalmış bir millî mefkûresi vardır ki, bunu bu dağınık enkaz arasında bulup çıkarmak ve bundan mündemiç (saklı) olan kavmî 'mâ-bâ'de't-tarih'i (tarih ötesini) keşfetmek en büyük vazifemizdir."*[174] Bu vazifeyi yerine getirmek üzere *Altın Işık* kitabını yayınlamıştır.

Ziya Gökalp'e göre eski Türkler mefkûreyi ortaya çıkaran buhranlı zamanlara *"aşk çağı"* demişlerdir. Ortaya çıkan mefkûreyi ise aşk çağında gökyüzünden inen *altın ışık* olarak tasvir etmişlerdir. Altın ışık dokunduğu her yeri kutlu kılarak toplumun kutlu insanlarını, törelerini meydana getirmiştir. Türk illeri bu altın ışığın soyundan geldikleri

[171] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 49.

[172] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 28.

[173] Akçura, Türk Yılı, *a.g.e.* , s. 357.

[174] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 29.

için *"ak kemik"* ve *"altın kemik"* sınıflarını; bağımsızlığını kaybedenler ise altın ışıktan mahrum kaldıkları için *"kara kemik"* sınıfını oluşturmuştur.[175]

Bu kitabında *"Masallar", "Menkıbeler"* ve *"Tarihî Hikâyeler"* olmak üzere üç bölüme ayırdığı metinlerin bir kısmı düzyazı bir kısmı şiir biçimindedir. Gökalp bu metinleri edebî ve sanat değeri taşımaları için değil, özellikle çocuklarda millî bilinç oluşturması amacıyla kaleme almıştır. Tamamı masal türü olarak değerlendirilebilen bu metinlerle masal türüne bilimsel bakış açısı getirmiştir. Ziya Gökalp, kızı Hürriyet'e "*Bu masalları yalnız senin ve kardeşlerin için yazmıyorum; Türk çocukları için yazıyorum. Ben yalnız senin ve kardeşlerinin babası değilim. Bu dünyadaki bütün Türk çocuklarının babasıyım. Sizleri ne kadar düşünür ve seversem onları da o kadar düşünür ve severim."*[176] diyerek bu amacını en samimi şekilde ifade etmiştir.

Kendisini bütün Türk çocuklarının babası olarak gören Ziya Gökalp gibi İsmail Gaspıralı da vefatından sonra *millet babası* olarak anılmıştır. İki aydın da Türk milletinin içinde bulunduğu zor şartlar altında milleti için yol gösterici birer önder olmuşlardır. Günümüzde de coğrafya farklılığı gözetilmeksizin bütün Türklüğün manevi babası konumundadırlar.

Yüzyıllar boyunca Türk aydınları, yöneticileri millî kimliği ve millî kültürü ihmal ederek ilhamlarını yabancı kaynaklarda aramışlardır. Bu yüzden ekonomi, yönetim, dil, edebiyat, sanat alanları Arap, Fars ve Avrupa etkisiyle şekil değiştirerek Doğu ve Batının karışımı haline gelmiştir. Ziya Gökalp'e göre her milletin resmî medeniyet ve halk medeniyeti olmak üzere iki tür medeniyeti vardır. Başka milletlerde bu iki medeniyet arasındaki fark açıkça görülmezken Türklerde görülmektedir. Çünkü

[175] Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp Diyor ki…* , Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950, s. 38.

[176] Ziya Gökalp, *Altın Işık*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 14.

Türkler millî müesseselerini güçlendirerek bir medeniyet kurmak yerine yabancı milletlerin müesseselerini taklit ederek bir medeniyet kurmaya çalışmışlardır.[177] Gökalp ise millî kimliğe sahip olmak için önce millî kültüre sahip olmak gerektiğini düşünerek yola çıkmıştır. Türklüğün her şeyden önce kültür alanında gelişmesini istemiştir. Türk tarihinin, dilinin, dininin, sanatının araştırılması gerekliliği doğrultusunda Ziya Gökalp 1923 yılında *Türk Töresi* isimli eserini yayınlamıştır. Bu eserinde eski Türklerin dini ile töreler, menkıbeler, destanlar ve aşk masallarını incelemiştir.

Bu kitabında Gökalp; *Lütfi Paşa Tarihi, Orhun Kitabeleri* ve *Divanü Lügat-it-Türk* kaynaklarından yola çıkarak Türk töresini *"eski Türklere atalarından kalan bütün kaidelerin mecmuu (toplamı)"*[178] olarak tanımlamıştır. Töre kelimesinin Türk kelimesiyle aynı kökten olması sebebiyle *"Soğdak"* kelimesinin *"Soğdlu"* manasına geldiği gibi *"Türk"* kelimesinin de *"töreli"* manasına gelebileceğini yazmıştır.

Türklerin kendi dinlerinden olmayanlara verdiği ad olan *"tat"* kelimesine yüklenen anlamları çözümleyerek kendilerini muhafaza edebilmek için başka milletlerden ayrı tuttuklarını yazmıştır. Türklerin millî hars hakkındaki bu endişelerine, Orhun Kitabelerinde Bilge Kağan'ın Çin'e gidildiği takdirde Çin harsı içinde yok olacaklarını fakat Ötüken'de kalarak oraya kervanlar gönderilirse millî harsı kaybetmeden Çin medeniyetinden faydalanacaklarını ifade eden sözlerini örnek göstermiştir.[179] İslamiyetten önce Türkler Farsî kavimleri yabancı olarak görerek onlara kıymet vermemişlerdir. Çin'e karşı ise çekimser bir tavırla da olsa hürmet ederlerdi. Gökalp'e göre bu hürmet Türk harsı ile Çin harsı arasında bazı ortak noktaların olduğunu göstermektedir ve milletler arasında ortak bir medeniyet varsa başka

[177] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 23.

[178] Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, haz: Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 21.

[179] Gökalp, Türk Töresi, *a.g.e.* , s. 28.

medeniyetlerin de bu halkaya dâhil olması gerekmektedir.[180] Bu çerçevede Gökalp eserinde Türk ile Çin harslarının din, tarih, takvim, totem hayvanları gibi konularda benzerlik ve farklılıklarına yer vermiştir.

Ziya Gökalp'e göre Türk harsının tarihini yazabilmek için İslamiyet'in kabulünden önce Türklerin Çin ile ilişkileri sebebiyle Uzak Doğu medeniyetinin, İslamiyet'i kabul ettikten sonra etkileşimde bulundukları şark medeniyetinin ve Tanzimat'tan itibaren girmeye çalıştıkları batı medeniyetinin oluşturduğu karşılıklı uyumları incelemek gereklidir.[181]

Ziya Gökalp'in tarih anlayışını ortaya koyan bir diğer eseri vefatından sonra yayınlanan *Türk Medeniyeti Tarihi* olmuştur. Gökalp, Türk Töresi ve Türk Medeniyeti Tarihi eserlerinde eski Türk tarihini ve kültürünü işleyerek çok uluslu devlet modeli yerine ortaya çıkan modern ulus kimliğinin temelini hazırlamıştır. İslam öncesi Türk kültürünün değerlerini güncelleştirmiştir; Türk dinini, devletini, aile yapısını, ekonomik hayatını incelemiştir. Ziya Gökalp sayesinde Türk tarihinde; Türklerin menşei, kabileleri, soyları ve soylar arasındaki ilişkiler, tâbi oldukları teşkilat, din anlayışları gibi yeterince araştırılmayan yönler aydınlanmıştır. Ziya Gökalp, tarih anlayışını yalnızca siyasi tarih ile sınırlandırmayarak hukuk, iktisat gibi alanlara da yer vermiştir.

Gökalp'in tarih anlayışında toplumların kültürel kimliklerine uygun olarak zaman içindeki gelişimleri yer bulmuştur. Bu yüzden Ziya Gökalp çalışmalarını Türk toplumunun geçmişi, bugünü ve geleceği ekseninde tarihsel olarak yoğunlaştırmıştır. Böylelikle bilimsel bir Türkçülük öğretisi ortaya koymuştur. Tarihin araştırılması gerektiği konusundaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Bir kavim tarihinin en kadim menbalarına (kaynaklarına) çıkarak millî hayatının ilk inkişaf (gelişme)*

[180] Gökalp, Türk Töresi, *a.g.e.* , s. 30.

[181] Gökalp, Türk Töresi, *a.g.e.* , s. 32.

hamlelerini duyarsa kaybetmiş olduğu ruhu yeniden bulmuş olur. Tarihten aldığı feyizlere halkın derinliklerinden çıkardığı efsaneleri, menkıbeleri, me'sûreleri (rivayetleri) ilâve ettikten sonra millî manevîyeyi tamamıyla tesis eder."[182]

C) Türk Dünyasına Yönelik Fikir ve Önerileri

Sosyal toplulukları başlıca aile, siyaset ve mesleğe dayalı zümreler olmak üzere üçe ayıran Ziya Gökalp'e göre en önemlisi siyasî zümredir çünkü siyasî zümre bağımsız olarak varlığını sürdürürken diğerleri onun parçaları olma özelliğini taşımaktadır. Siyasî zümreleri ise *cemîa (klan), câmia (topluluk)* ve *cemiyet (toplum)* şeklinde üçe ayırmıştır. İlkel kavimlerin daima içinde bulunduğu cemîa, bir kavmin küçük bir kısmının siyasî olarak bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Cemîalardan birinin, başka kavimlere veya dinlere mensup cemîaları zapt ederek kendine bağlı hâle getirmesiyle bağdaşıklık bozulur ve ortaya çıkan karışım câmiayı oluşturur. Bütün feodal beylikler ve imparatorluklar câmia olma özelliğini taşımaktadırlar. Bu câmiaların dağılmasıyla dil ve kültürü ortak olan cemîalar birleşerek ortak ülküye ve vicdana sahip ve istiklâlini kazanma amacı taşıyan bir milliyet halini alır. Birlik olmuş ve istiklâlini elde etmiş heyete ise *cemiyet* diğer adıyla *millet* denir.[183] Milletler millî vicdana sahiptir ve Ziya Gökalp, *"Millî Vicdanı Kuvvetlendirmek"* başlıklı yazısında *"Millî vicdan nerede teşekkül etmişse, artık orası müstemleke olmak tehlikesinden ebediyen kurtulmuştur."*[184] diyerek bir kavimin gelebileceği en seçkin mevkiinin millet olduğunu ve bütün gelişmelerin kaynağı olan millî vicdanın aynı zamanda millî bağımsızlığın da dayanağı olduğunu ifade etmiştir. Gökalp'e göre ırkî, kavmî, coğrafî, siyasî ve iradî güçlere üstün

[182] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 79.

[183] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 95-96.

[184] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 99.

gelen bağ eğitimde ve kültürde yani duygularda ortaklıktır. Millet lisanca, dince, ahlakça ortak olan ve aynı eğitimi almış kişilerden oluşan bir zümredir.[185]

Ziya Gökalp'e göre *vatan*; üstünde oturulan toprak değildir, millî harstır. Üstünde oturulan toprak yalnızca bir kılıftır ve millî harsa kılıf olduğu için kutsaldır. Millî mefkûrelerden ve vazifelerden oluşan vatanî ahlakın yüksek olması, millî dayanışmanın temelini oluşturmaktadır. Millî hars olan vatan; dinî, ahlakî ve estetik güzelliklerin sergilendiği alandır ve bu yüzden bireyler vatanını samimiyetle severler. Bu yüzden millî harsın tüm güzellikleriyle ortaya çıkarıldığı ölçüde vatan sevgisi artacaktır. Bu güçlü sevgi sayesinde bireyler yalnızca savaşta değil barışın hâkim olduğu zamanlarda da vatanları için fedakârlıkta bulunacaklardır. Millî karakterin vatan üzerindeki önemi için Ziya Gökalp *"Milliyet Mefkûresi"* başlıklı yazısında şöyle demiştir: *"Bir milliyetin yurdu olmayan ülke, fertlerin karın doyuracağı bir imaret mahiyetini alır. Devlet ve vatan müesseseleri millî mefkûreye istinat ederse hayatları ebedîdir. Fertlere istinat ettikleri takdirde inkıraza (tükenmeye) mahkûmdur."*[186]

Millî dayanışmanın ikinci temeli ise medenî ahlaktır. Vatanımızı ve milletimizi sevdiğimiz kadar millettaşlarımızı da samimi bir muhabbetle sevmemiz gereklidir. Bu gerekliliği Ziya Gökalp *"Milli Tesânüdü Kuvvetlendirmek"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Bütün millettaşlarını sevmeyen bir adam, milletini de sevmiyor demektir."*[187] Medenî ahlak, önceliği her zaman millettaşlara vermeyi gerektirse de yalnızca aynı millete mensup fertlerin sevilmesinden ibaret değildir. Bireyler millettaş olarak ortak hars, yurt, dil, dine sahip olsalar da bir de mensup bulundukları medeniyet dairesi mevcuttur. Medeniyet dairesi öncelikle aynı dini benimseyen kimselerin oluşturduğu ümmet şeklinde başlar. Müslümanlık, Hristiyanlık, Budistlik gibi evrensel

[185] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 38.

[186] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 75.

[187] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 103.

dinler farklı milletleri içine alarak onları birleştirir. Zamanla yalnızca bilimsel ortaklıklara dayalı din dışı medeniyetler de meydana gelebilir. Avrupa, Japonlar ile Yahudileri kendi medeniyetine mensup sayarak din dışı bir medeniyet olma özelliği göstermektedir. Nihayetinde medenî ahlak sırasıyla millettaşları, dindaşları ve bütün insanlığı saygıdeğer görmeyi kapsamaktadır.[188]

Birey sevgisinin; vatan odağında toplanmasını içeren vatanî ahlak dıştan merkeze, bütün insanlığı kapsamasını öneren medenî ahlak ise merkezden dışa doğrudur. Vatanî ahlakın son derece güçlendiği ve medenî ahlakın sönük kaldığı savaş zamanlarında bu iki ahlak arasında ikilem meydana gelmektedir. Bu ikilemde öncelik vatanî ahlaka verilmelidir.[189]

Ziya Gökalp'e göre büyük bir felaket, korkunç bir tehlike yaşandıktan sonra ülkü doğar. Bu yüzden bir millet, kendi kimliğini yalnızca büyük felâketler yaşadığı zaman hissedebilir. *"Mefkûre"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Buhranlı zamanlar mefkûrelerin hilkat (yaratılış) günleridir. Mefkûreler, milli felâketlerin kalpleri birleştirerek umumî bir kalp yaptığı hengâmelerde, bu müttehit (birleşmiş) kalpten doğar; sonra taazzî (uzuvların oluşması) devresinde tedricen (aşamalı olarak) dal budak atarak çiçekler ve yeni müesseseler meydana getirir."*[190]

Mefkûreleri toplumsal hareketlerin koruyucusu olarak gören Gökalp'e göre mefkûreler toplumun ruhunda mevcut bulunan eğilimleri hızlandırarak toplum karakterini yönlendirir ve düzenler. Mefkûrelerin görevini bu şekilde belirleyen Gökalp, bu görevin samimiyetle ve bilimsel bir yöntemle yerine getirildiği takdirde toplumun

[188] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 105.

[189] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 106.

[190] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 53.

doğru yolda yürüyeceğini belirtmiştir.[191] Bu yönüyle Gökalp'in mefkûreciliği ile Gaspıralı'nın ceditçi idealleri benzerlik göstermektedir. Gaspıralı, modern bir millet olma yolunda yine milletine dönmüştür, milletinin gücüne inanmıştır.

Mefkûrenin millî muhabbet ve millî kin yardımıyla kuvvetleneceğini söyleyen Gökalp'e göre mefkûre bazı kimselerin ifade ettiği gibi hayal, gaye, emel veya dilek değildir. *"Mefkûre, hâlin (yaşanılan zamanın) mürebbisi (terbiyecisi) ve istikbâlin (geleceğin) halıkı (yaratıcısı) olmakla beraber mazinin bir şe'niyetidir (gerçekliğidir). Milletin mazisinden gelip onu istikbâline doğru iten fikrî bir hamledir."*[192]

Mefkûre, bireylerin iradesini yaratıp yönlendirmesine rağmen birey bu millî ilhamların milletin ruhundan değil kendi ruhundan doğduğunu zanneder. Gerçekten de bir zümrenin ruhî birliğinde mefkûrenin kutsallığı zaten mevcuttur. Ziya Gökalp, millî vicdana uymayan durumların millete zorla kabul ettirilemeyeceğini oysa milletin bilincinde mevcut bulunan şeyleri, bilinçlendirildiği zaman kolayca benimseyeceğini ifade etmiştir.[193] Bu kutsallığın bilincine varılması heyecanlı toplanmaların sonucunda gerçekleşir. Bu durumu güneş ışığının yakıcı hale gelebilmesinin ancak bir merceğin odak noktasına yoğunlaştığında mümkün olabilmesine benzeterek somutlaştıran Gökalp, heyecanlı toplanmalar sayesinde yaygın bir halde mevcut olan zümrenin yoğun şekilde birleştiğini ifade etmiştir.[194] Dolayısıyla zümrelerin bugünkü yoğunlaşması, gelecekteki mefkûreyi doğuracaktır ve bugün en kuvvetli yapıya sahip olan zümre büyük mefkûreyi yaratacaktır.

Gökalp bireylerin ülkü sahibi olmasını, bu ülkü uğruna çalışmasını oldukça önemli görmüştür. Bununla beraber Gökalp'e göre insanlar için en ideal olan hem

[191] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 279.

[192] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 57.

[193] Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s. 41.

[194] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 71.

mefkûreli hem de gerçekçi olmaktır. Gökalp kendisinin gerçekçi yönünün az olduğunu söyleyerek kendisini eleştirmiştir. Kızına yazdığı bir mektubunda bunu şöyle ifade etmiştir: *"Mefkûrecilik beni çok hayâlî yaptığı için, hâricî hakikatlerden dâima uzak yaşadım."*[195]

Türk gençliği dil ve edebiyatın sadeleşmesi gerektiğini, millî bir mefkûrenin ve iktisadın temini sağlanmadıkça Türklüğün ve aynı zamanda Osmanlılık ile İslamlığın zarara uğrayacağını, etnik azınlıklarla birleşmenin mümkün olmadığını ve nihayetinde diğer milletler varlıklarını ortaya koyarken Türklüğün de bir övünç kaynağı olarak ön plana çıkarılması gerektiğini fark ettiklerinde Türkçülük mefkûresi gün yüzüne çıkmıştır.[196] Türkçülük mefkûresinin gelişmesi ve amacına ulaşabilmesi için tespit edilmesi yeterli değildir, bunu uygulayacak bir kadroya ihtiyaç vardır. Dünya tarihinde her ülkü, onu benimseyen ve onun gerçekleşmesini sağlayan milliyetçi zümrenin eseridir. Cemiyetin ihtiyaçlarını gözeten, gelişmesini sağlayan bir ülkü uygun zamanda ortaya çıkıp samimi bir zümreye dayanırsa mutlaka tarihe hâkim olur.[197] Bu konuda fikirleri Ziya Gökalp ile birebir örtüşen İsmail Gaspıralı'nın ideali de ceditçi aydın kadrosunun yetiştirilmesi olmuştur. Çağın gereklerinin farkında ve ceditçi düşünceleri sürdürecek olan kadro var olduğu sürece Türk milleti kendisini sınırlayan geri kalmışlıktan kurtularak gelişecektir.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün mefkûrelerini büyüklük açısından üçe ayırmıştır: Türkiyecilik, Oğuzculuk ve Turancılık. Bugün yalnızca Türkiyecilik gerçekleşmiştir ve Türklerin aradığı *Kızıl Elma* gerçeklik değil hayal sahasında yer almaktadır.[198] Gökalp'e

---

[195] Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyatı II*, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 453.

[196] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 43.

[197] Cafer Seydahmet Kırımer, *Ülkü ve Türkçülük*, Su Yayınları, İstanbul 1977, s. 16-17.

[198] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 44.

göre aynı kültür dairesi içinde bulunmaları sebebiyle bugün birleşmeleri kolay olan Türkler, Oğuz Türkleridir. Bu yüzden Türklüğün yakın mefkûresi Oğuzların kültürel birliği olmalıdır. Aynı neslin yurtları olan Harezm, İran, Azerbaycan ve Türkiye'nin toplamına *Oğuzistan* adını veren Gökalp, Türkçülüğün yakın hedefinin bu coğrafyada tek bir kültürün hâkim olmasını sağlamaktır. Türkçülüğün uzak mefkûresini ise Turan olarak hedef gösteren Gökalp, Turan kelimesi ile bütün Türkleri içine alan büyük Türkistan'ı işaret etmektedir. Turan; Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları dilde, edebiyatta, harsta birleştirmektir.[199]

Türkçülük-Turancılık arasındaki ilişkiyi yakın ülkü ve uzak ülkü olarak ortaya koyan Gökalp'e göre yakın mefkûrelerde gerçeklik aranırken uzak mefkûrelerde aranmaz. Uzak mefkûrelerin esas işlevi ulaşılmak istenen çok cazibeli bir hayal olması ve bu sayede bireylerdeki heyecanı beslemesidir. Türkçüler için en kuvvetli heyecan kaynağı yüz milyon Türkün birleşmesidir. Turan mefkûresi sayesinde Türkçülük güçlenmiştir. *"Mefkûre, istikbâlin hâlikidir (yaratıcısıdır)."*[200] diyen Gökalp, Türkler için bir zamanlar hayal olan millî devletin Türkiye Cumhuriyeti ile gerçekleşmesini örnek göstererek Turan mefkûresinin de bir gün gerçek olabileceğini ifade etmiştir. Gaspıralı'nın bütün Rusya Türklerini bir edebi dil etrafında birleştirmesi de Türk birliğinin hayal sahasından çıkarak gerçeklik sahasına geçmesinin bir ispatı olmuştur. Onun bu konudaki isteği ve kararlılığı sayesinde pek çok gazete, dergi ile hikâye ve romanlar Tercüman gazetesinin örnek olduğu dilde yazılmıştır.

Çağdaşı olan birçok Türk aydını gibi Ziya Gökalp'in de düşünce dünyası Osmanlı Devleti'nin yıkılışına giden süreçte yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik sorunlardan etkilenmiştir. Bu şartlar içerisinde onun düşüncesinde milliyetçilik büyük

[199] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 41-42.

[200] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 43.

yer edinmiştir. Gökalp'in milliyetçiliği tıpkı Ceditçilik hareketinin milliyetçiliği gibi kültürel bir ideali ve toplumsal dayanışma ile birliği oluşturacak bir yaşam felsefesidir. Irkçı ve yayılmacı değil, eşitlikçidir[201] dolayısıyla etnik değil kültürel temellere dayanır. Gökalp'e göre millet olmanın şartı dil birliği, kültürel paylaşım ve dindir. *"Ümmet"* olarak kavramsallaştırılan dindaşlığa karşı çıkan Gökalp'e göre din farklı toplum ve coğrafyalarda aynı olabilir ancak millet olabilmek için kültür ve dil birliği de sağlanmalıdır. Ortak deneyim, paylaşım, duyuş ve düşünüşler ile kültür birliği sağlanabilir. Gökalp'in milliyetçiliği ile ulus-devlet idaresinin ve Cumhuriyetin kurucu kadrosunun milliyetçiliği birbiriyle örtüşmektedir.

Ziya Gökalp de İsmail Gaspıralı kadar dil konusuna önem vermiştir. Her iki aydın için de siyasî bağımsızlığın ilk şartı lisanî bağımsızlıktır. Millet olmanın temelinde dil birliği vardır. Halkın konuştuğu sade dil, Türk dünyasını aynı noktada birleştirip millet yapacaktır. Ana dile sahip çıkmak gerekmektedir ve dilini kaybeden milletler yok olmaktan kurtulamayacaktır. Bu yüzden bütün Türklük için ortak bir Türkçe olmalıdır. Bu dil, Arapça ve Farsça unsurlardan temizlenmiş Osmanlı Türkçesi olmalıdır.

Genç Kalemler'e destek veren ve özellikle Ömer Seyfettin'in etkisinde kalan Ziya Gökalp dilde sadeleşme ve Türkleşme hareketine millî bir renk ve anlam vermiştir, Türkçülük içinde aşılması gereken önemli yollardan biri saymıştır. Ona göre bütün toplumsal faaliyetlerin temelinde lisan vardır. Millet olmanın en önemli unsuru kültürü ortaya çıkaran lisandır. Lisanda Türkleşme sağlanamazsa vicdan, din ve vatan parçalanır.

[201] Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Metis Yayınları, İstanbul 2018, s. 53.

Arapça ve Farsçadan gelen bütün kelimelerin Türkçeden atılarak tamamen Türkçe ek ve edatlarla yeni kelimeler oluşturmayı savunan tasfiyecilik fikrinin aksine Ziya Gökalp daha ılımlı bir yol takip etmiştir. Türkçeye giren bütün Arapça ve Farsça dil bilgisi kurallarının atılması ve bununla beraber Türk halkının günlük hayatına yerleşmiş kelimelerin korunması gerektiğini savunmuştur.[202] Türkçeyi sadeleştirmek için bütün Arapça ve Farsça kelimeleri atmak yerine bunların dil kurallarını ve bunlardan Türkçesi bulunanları atmayı önermiştir.[203] Çünkü Gökalp'e göre bir dilin kusursuzluğu her kelimenin tek anlamının olmasına ve her anlamı karşılayacak kelimenin bulunmasına bağlıdır.[204]

"Arı Türkçecilik" ifadesini kullanan Gökalp'e göre Arapça ve Farsça dil bilgisi kuralları Türkçeden atılırken oluşacak kelime kaybı, Türkçe ek yapısına uygun olarak yeni kelimeler türetilerek giderilmelidir. Karşılıkları bulununcaya kadar Arapça ve Farsça kelimeler kullanılabilir. Gökalp'e göre bu dönüşüm sırasında dili bağlarından hızlıca koparmak zor ve sakıncalıdır. Dilin sadeleştirilmesi çalışmalarında Türk kültüründen beslenen bir hareket sağlamak isteyen Gökalp; Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak düsturuna uygun olarak Türkçenin anlam olarak modernleştirilmesi, terim olarak İslamlaştırılması ve dilbilgisi olarak ise Türkleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Ziya Gökalp'e göre millî dilini seven ve millî edebiyatını bu dil üzerine kuran millet, özgürlüğünü sağlama noktasında ilk adımı atmıştır. Tersten okunduğunda ise bir milletin parçalanma süreci dilin parçalanması ile başladığı için bütün Türklük ortak bir dile sahip olmalıdır. Ortak dil oluşturmak noktasında Gaspıralı'nın görüşlerini

---

[202] Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2004, s. 152-153.

[203] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 29.

[204] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 67.

destekleyen ve *"Kırım'da münteşir (yayımlanan) Tercüman Gazetesi de kadim 'fikirde birlik, dilde birlik, işte birlik' düsturunu takipte devam ediyor."*[205] diyen Gökalp'e göre bütün Türkler tarafından İstanbul Türkçesi edebî dil olarak kabul edilmelidir. Arapça ve Farsça tamlamalar ve ekler Türkçeden çıkarılmalıdır. İsmail Bey'in de savunduğu şekliyle tamlamalar kurulurken örneğin *"edebiyat-ı Türkiye"* ifadesi yerine *"Türk edebiyatı"* ifadesi kullanılmalıdır. Kelimelere getirilen ekler de yine Türkçenin ek yapısına uygun hale getirilmelidir; örneğin *"tabîyyet"* ifadesi yerine *"tabî'îlik"* ifadesi kullanılmalıdır.[206] Terimleri de mümkün olduğu kadar Türkçeden seçmek ve kullanmak gereklidir fakat ihtiyaç duyulduğu takdirde Arapça ve Farsçadan terimler alınabilir. Rusya'daki Türklerin Rusçadan, Çin'deki Türklerin Çinceden, Türkiye Türklerinin Fransızcadan kelimeler alması halinde farklı coğrafyalarda farklı Türkçe kullanılacağı için dilimiz birbirinden uzaklaşır. Oysa bütün Türkler, başka bir dilden kelime almak zorunda kaldıklarında Arapça veya Farsçayı kullanır ise dilimiz birbirine yaklaşır.[207]

Türklerde milliyet bilincinin oluşması sayesinde Türkçe sadeleştirilerek yabancı dillerin etkilerinden kurtarılmış, Türk şiirinde hece ölçüsüne dönülmüş, Türk edebiyatı Yunan ve İran mitolojisinden değil millî menkıbe ve destanlardan beslenmiş, millî iktisat ve millî ahlak gelişmiş, gençlerde bir ülkü uğruna ölmek hissi doğmuş, her fert tarafından millî bir görev yerine getirilmiştir.

Yıllarca Türk milletinin sosyal ve kültürel yapısı ile tarihi üzerine çalışan Ziya Gökalp, *"Biz Türkler kaideci fakat ananesiz bir milletiz."*[208] diyerek Türklerin kendi tarihlerini araştırmaları noktasındaki yetersizliğini eleştirmiştir. Bu yüzden Türklüğü oluşturan müesseselerin ananelerini ve gelişim tarihlerini belirlemek gereklidir. Türk

[205] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 62.

[206] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 24.

[207] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 22.

[208] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 27.

edebiyatının Aşık Paşa'dan veya Ali Şir Nevai'den çok daha eskilere giderek ceylan derilerine, masallara, destanlara dayandığını ifade etmiştir. Türk dilinin ve edebiyatının gelişim çizgilerinin takip edilmesiyle maruz kaldıkları yabancı etkilerin hastalıklı dönemler olduğu anlaşılacaktır. Türk töreleri, yasaları ve tüzükleri araştırılarak Türk hukuk tarihi güncellenmelidir. Türklüğe ait müesseselerin yanında İslamlığa ait müesseselerin de ananeleri ve tarihleri araştırılmalıdır. Kelâm, tasavvuf, fıkıh tarihlerinin bilinmesiyle birlikte bu müesseselerin günümüzde ve gelecekteki seyirleri anlaşılabilir.[209]

Tarihli ve ananeli bir millet olma yolunda çalışmalar yürütülürken diğer taraftan çağın teknoloji ve metodolojisi millî ve dinî ananelere aşılanmalıdır. Bu sayede çağdaş bir Türk-İslam medeniyeti kurulabilir ki Türk milleti Gökalp'in *"Kızıl Elma"* olarak kavramlaştırdığı bu vatana sahip olduğunda kültürel açıdan hür ve medeniyet olarak müstakil hale gelecektir. Bu konuyu Ziya Gökalp *"Hars ve Medeniyet"* başlığını taşıyan yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Türkçülüğün vazifesi, bir taraftan yalnız halk arasında kalmış olan Türk harsını arayıp bulmak, diğer cihetten Garb medeniyetini tam ve canlı bir surette alarak millî harsa aşılamaktır."*[210]

Ziya Gökalp'in tıpkı İsmail Gaspıralı gibi halkçı karakteri Türkçülük anlayışında da kendisini göstermektedir. Ziya Gökalp'e göre toplum, halktır. Halktan olmayan biri toplumdan olamayacağı gibi halka yabancı bir bilim insanı da gerçekten bilgin olamaz. Bu bilim insanları, bilimi süs olarak kendilerini övmek ve övdürmek için kullananlardır.[211] Osmanlı Devletinde halk-aydın kültür ikiliği, Tanzimat'tan sonra Batıyı örnek alan eğitim kurumlarının açılması ve Batıyla etkileşimin artması karşısında

[209] Gökalp, Türkleşmek… , *a.g.e.* , s. 28-29.

[210] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 60.

[211] Duru, *a.g.e.* , s. 41.

yeni bir seçkin zümrenin doğmasıyla ortaya çıkmıştır.[212] Oysa Türkçülüğün temellerinden biri halka doğru gitmektir. Gökalp bir milletin aydınlarını ve fikir insanlarını *"güzideler (seçkinler)"* olarak adlandırmıştır ve onların halka doğru gitmesi gerekmektedir. Güzideler, millî mekteplerde eğitim almadıkları için millî kültürden mahrum kalmışlardır fakat bununla beraber medeniyet konusunda bilgi sahibi olmuşlardır. Halk ise kültürün canlı bir müzesi gibi olduğu için güzidelerin halka doğru gitmesi halktan kültürü öğrenmek ve halka medeniyeti götürmek amaçlarını taşımaktadır.[213] Güzidelerin halka götürecekleri medeniyet, Şark medeniyeti veya onun kolu olan Osmanlı medeniyeti değil Garp medeniyeti olmalıdır.

İlkçağda Akdeniz medeniyetinden Yunan medeniyeti, Yunan medeniyetinden de Roma medeniyeti doğmuştur. Roma medeniyeti ise Şark ve Garp medeniyetlerini doğurmuştur. Bunlardan ayrı olarak Uzakdoğu medeniyeti de vardı. Buradan anlaşıldığı üzere medeniyet dairelerinin kendilerine özgü coğrafi sınırları vardır. Ziya Gökalp bu duruma örnek olarak bir masalın belirli bir noktaya kadar yayıldığını ve ondan öteye geçemediğini vererek her medeniyetin ayrı bir sisteminin olduğunu göstermiştir. Her medeniyetin birbirinden farklı bir mantığı, estetiği, yaşam tarzı olduğu için medeniyetler birbiriyle iç içe geçemez. Bu yüzden Gökalp'e göre bir medeniyet bütünüyle kabul edilmezse onun bazı kısımları da alınamaz, alınabilse bile benimsenemez ve temsil edilemez.[214]

Ziya Gökalp'e göre Türklerin din ve vatanını müdafaa edebilmeleri için ilim, sanayi, hukuk ve askerî alanlarda Avrupalılar kadar ilerlemeleri, medeniyette onlarla eşit konuma gelebilmeleri gerekmektedir. Bu gerekliliği gören Tanzimatçılar Avrupa

[212] Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s. 114.

[213] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 62-63.

[214] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 70.

medeniyetini yarım olarak benimsemeye çalıştıkları için tam teşkilatlı bir üniversite ve hukuk sistemi kurulamadı. Yerli üretimi çağdaş seviyeye getirmeden tüketim, giyim, beslenme, bina ve mobilya alışkanlıklarını değiştirdikleri için millî sanatlar değerini kaybetti. Tanzimatçıların ikinci hatası ise birbirine hiç benzemeyen Şark ve Garp medeniyetlerini birleştirerek bir karışımı uygulamaya çalışmalarıydı. Bu durum eğitim, hukuk, iktisat, siyaset, sanat gibi birçok alanda ikiliklere yol açmıştır.[215]

İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarını ve düşüncelerini özetlediği ve bütün Türklüğün benimsemesini istediği *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* düsturuna benzer şekilde Ziya Gökalp, *"Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim."* şeklinde bir düstur ortaya koymuştur. Bu genel çerçevede *"Türk milletindenim"* ifadesi Türklerin; dil, sanat, hukuk, ahlak, felsefe ve hatta dinde Türk kültürüne, zevkine ve vicdanına göre bir özgünlük göstermesini sağlayacaktır. *"İslam ümmetindenim"* ifadesiyle Türkler için en kutsal kitap Kur'ân-ı Kerim, en kutsal insan Hazret-i Muhammed, en kutsal tapınak ise Kâbe olacaktır. *"Garp medeniyetindenim"* ifadesi ise Türklerin ilim, sanayi gibi medenî sistemlerde Avrupalı olmasını sağlayacaktır.[216] Ziya Gökalp'in ifadesiyle: *"İslamcılık, Türkçülük, medeniyetçilik: Bu üç mefkûre Türklerin ne için yaşamaya salih olduğunu gösteren üç büyük kuvvet membaıdır. Bu mefkûreleri ahenktar bir surette takip ettikçe, Türkler yalnız haricî sademelere karşı mukavemetli olmayacak, müspet bir surette de hars ve medeniyet sahalarında hârikalar gösterecektir."*[217]

---

[215] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 79. Daha detaylı bilgi için bkz: Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 33-36.

[216] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 88.

[217] Ziya Gökalp, "Türkçülük Nedir?", *Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği*, haz: Hikmet Tanyu, Elips Kitap, Ankara 2006, s. 48.

III. BÖLÜM: İSMAİL GASPIRALI'YA GÖRE

TOPLUMSAL EĞİTİMDE SORUNLAR

A) Toplumsal Karşıtlık

19. yüzyılda İdil-Ural coğrafyasında özellikle eğitimin yenileşmesinde ve millî kimliğin öneminin kavranmasında görülen aydınlanma *"ceditçilik"* olarak adlandırılmıştır ve savunucularına da *"ceditçiler"* denilmiştir. Ceditçiler; İsmail Gaspıralı'nın eğitimin yenileştirilmesi, sade ve ortak Türkçenin kullanılması, kadınların eğitiminin önemsenmesi, İslam dininin doğru anlaşılması ve uygulanması, Avrupa'nın ileri seviyedeki bilgisine ulaşılması ve bu yolda Rusça öğrenilmesi programını kabul edenlerdir. Onlara karşı çıkanlar ise her koşulda eski düzenin devam etmesi gerektiğini, atalarımızın yaptığı her şeyin aynen devam etmesini, kadınların eğitim almamasını, Rusça öğrenilmemesini, Avrupa'dan uzak durulmasını, okullarda Türkçe bile öğretilmeyip Arapçanın öğretilmesini savundukları için *"kadimciler"* olarak adlandırılmıştır.[218]

Cedit hareketiyle özdeşleşmiş olan İsmail Bey Gaspıralı Rusya Müslümanlarının eğitim sorunlarıyla ilgilenmekle kalmamış, sosyal ve siyasi sorunlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Eğitimi, seyahatleri ve şahsi gözlemleri neticesinde benimsediği çağdaşlaşma zihniyetini kendi milletine aşılamak istemiştir. Çağdaşlaşmanın köklerinden ve kimliğinden kopmadan mümkün olabileceğine inanmıştır. Örneğin usul-ü savtiye ile usul-ü kadim arasındaki farkın az olması sebebiyle usul-ü savtiyenin Rusya Türklerini eski kitaplarından ve edebiyatından koparmayacağının bilincindedir. Milletinin en büyük eksikliği olarak keşif ve fetih ruhunun kaybedilmesi sonucunda

[218] Yusuf Akçura, "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyâsiyyelerine Dâir", *Sıratımüstakim*, C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. 188.

doğan tecessüs eksikliğini görmüştür[219], bunun için mevcut kısıtlamaları aşarak bilgi yoluyla modern hayatın gereklerine uyacak bir geleceğe ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Kırım Tatarlarından başlayarak bütün Türk dünyasının kendilerini sorgulaması ve böylelikle kendi tarihlerini anlayıp ona saygı duymaları, mevcut yeteneklerini fark ve takdir etmeleri, İslam dininin ilkelerinden ayrılmadan modern hayatın gereklerini yerine getirmeleri onun çalışmalarında öne çıkan anlayış olmuştur.[220] Bunu elde edebilmek için ise bireysel çabalar yeterli değildir, ortak bir mücadele gereklidir fakat Gaspıralı, ihtiyacı olan ortak mücadeleyi her zaman elde edememiştir. Gaspıralı'nın görüşlerini benimseyen ve uygulayan kişilerin sayıları zamanla artmakla beraber onlardan daha az sayıda muhalifleri de olmuştur. Onun aydınlanma mücadelesi, yeniliğe karşı çıkan insanlarla her zaman karşılaşmıştır.

Gaspıralı'nın hitap ettiği kitle içerisinde Türkler, farklı milletlerden Avrupalılar ve her biri birbirinden farklı kendi kültürel birikimlerini taşıyan Ruslar vardır. Ruslar arasında Ortodoks misyonerler, Rus milliyetçileri ve bazı bürokratlar yer almaktadır. Bu bürokratlar Gaspıralı'yı Rus devletinin bütünlüğünü bozmak ve milletlerarası gerginlikleri artırmakla suçlamışlardır. Gaspıralı'nın Tercüman gazetesini Tatarca ve Rusça olarak yayınlamasını, bütün Doğuluların ve özellikle en fazla etkileşimde oldukları Tatarların karakterine atfettikleri özellik olan kurnazlık olarak görmüşlerdir.[221] Gaspıralı Rusya Müslümanları eserini biraz kapalı ve ihtiyatlı bir şekilde kaleme almasına ve Rus kanunlarına saygılı ve bağlı olduğunu dile getirmesine rağmen bazı Rus aydınları onu Pan-Türkist ve Pan-İslamist olmakla suçlamışlardır.[222] Gaspıralı'ya muhalif olan bu kişiler her şeye rağmen onun ifadelerini olumsuz bir bakış açısıyla

[219] Gündoğdu, "İslam Toplumlarının …", *a.g.m.* , s. 47.

[220] Lazzerini, "Modernizm Söylemi …", *a.g.m.* , s. 88.

[221] Lazzerini, "Modernizm Söylemi …", *a.g.m.* , s. 89-90.

[222] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 20.

yorumlayarak gerçek anlamından saptırmayı ve böylece Gaspıralı'nın etkisini azaltmayı amaçlamışlardır.

Bu amacı taşıyanlar arasında öncülüğünü geleneksel mollaların yaptığı Müslümanlar da vardır. Gaspıralı bunlarla ilk olarak Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliği yaparken yüzleşmiştir. Medresedeki skolastik eğitimi eleştirmesi ve derslerinin başladığını zil çalarak öğrencilere haber vermesi kendisine karşı düşmanlık beslenmesine sebep olmuş ve hatta ölümle tehdit edilmiştir. Buradaki eleştirisini şöyle dile getirmiştir: *"Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç griliklerini bilâhara, Zincirli'de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim."*[223]

Rus muhalifler Gaspıralı'nın faaliyetlerine siyasi yönden karşı çıkarken kadimciler onun görüşlerini İslam dinine itaatsizlik olarak göstermeye çalışmışlardır. Onun aydınlanmacı karakterini dinsizlik olarak nitelendirmişlerdir. Gaspıralı Türk-İslam medeniyetinin geçmişte sahip olduğu dinamizm sayesinde başarılar elde ettiğini ve durağanlıktan kurtulduğunda tekrar bu başarıların mümkün olabileceğini savunmasına rağmen kadimciler Gaspıralı'ya, Batı'ya dönük olması sebebiyle karşı çıkmışlardır. Kadimciler, ceditçilerin meşruiyetini engellemek amacıyla onları Müslümanlar arasında yabancıların, özellikle de Fransız ateistlerin kitaplarını yaymakla ve eski Müslüman adetlerini Batılı adetlerle değiştirmekle suçlamışlardır.[224]

1905 İhtilalinden önce Rusya'da en fazla baskı altında tutulan ve temel hak ve özgürlükleri tanınmayan Rusya Türkleri, ihtilalden sonra ortaya çıkan özgürlük havası içerisinde bazı hakları talep etmek için uygun ortamı bulmuşlardır. Usul-ü cedit

[223] Seydahmet, *a.g.e.* , s. 19.

[224] Lazzerini, "Modernizm Söylemi …", *a.g.m.* , s. 92.

mektepleri de bu dönemde yaygınlaşmaya başlamıştır ve usul-ü cedide karşı çıkan Türk ve Rus muhalifler bunu engellemek için ortak şüphelerini dedikodu ve kinayelerle besleyerek Gaspıralı'ya ve dolayısıyla ceditçiliğe karşı birleşmişlerdir.

İsmail Gaspıralı ve Tercüman'a karşı olan yazılar genel olarak Gaspıralı'nın milleti birbirine düşüren bir fitneci olduğu, fikirlerinin asılsız olduğu, insanları doğru yoldan çıkarıp dinsizliğe yönlendirdiği, insanları anlamsız "Müslüman İttifakı" idealinin peşine düşürdüğü iddialarında birleşmektedir. Nitekim kadimcilerin yayın organı *Din ve Maişet* dergisinin Aralık 1906 tarihinde çıkan birinci sayısında derginin, ahlakî çöküşü engellemek ve milleti uyandırdıklarını söyleyenlerin yanlış yolda olduğunu göstermek amacıyla çıktığı ilan edilmiştir.[225]

Kadimciler; Tercüman, Âlem-i Nisvan, Millet gibi yayınların amacının kadınları kışkırtarak erkeklerle eşit hale getirmek olduğunu iddia etmişlerdir. Bu kadimciler için kabul edilemezdi çünkü kadınların eğitimine karşıydılar. Tercüman'da yazılan kız çocuklarının usul-ü cedit ile eğitim görmesi ve köylerde donanımlı bir medrese açma fikirlerinin genç öğretmenler tarafından benimsenip farz gibi kabul edilmesinden şikâyetçiydiler. Bütün bunlardaki asıl amacın ise ehl-i sünneti ortadan kaldırmak olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kadimciler ceditçileri alfabedeki harfleri isimleriyle değil sesli harflerden yardım alarak söylenişleriyle, *mim* yerine *me* gibi, okudukları için bile Kur'an ve sünnete aykırı hareket etmekle suçlamışlardır. Kadimcilerin çoğunluğu fen bilimlerine karşı olmasa da fen bilimlerinin yalnızca hükümet okullarında okutulmasını istemişlerdir, mektep ve medreselerde okutulmasının ve eğitim dilinin

[225] İbrahim Maraş, "İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı'ya Bakışları", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 506.

Türkçeleştirilmesinin dine aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ceditçilerin alfabedeki harf sayısını çoğaltmaları ve lâmelifi ayrı bir harf kabul etmemeleri de eleştirilmiştir.[226]

Ahmet Mithat Efendi'nin kendisini *"Büyük İsmail Gaspirinski"* olarak nitelendirmesi üzerine *"Benim için bu sözü red etmek vallâhi vicdânıma pek ağır gelecekdir. Fakat tasdîkini de yapamayacağım. Ben o büyük sözüyle ibrâz buyurulan teveccüh ve iltifâtı başka bir kelime ile tebdîl etmek isterim: Bahtiyâr İsmâil... Ben büyük değilim, fakat bahtiyârım. (...) Fakat ne cihetle bahtiyâr olduğumu sorsanız size derim ki: Benim bahtiyârlığım milletime, pek sevdiğim müslüman kardeşlerime hizmet etmekliğimdir."*[227] diyen Gaspıralı işleyişi zorlaştırmayan, kolaylaştıran her türlü yeniliğe açık olmuştur. Kendisine yöneltilen bütün asılsız eleştiriler karşısında bile ılımlı davranmıştır ve karşı tarafı akılcı ve gerçekçi bir şekilde anlamayı tercih etmiştir. Kazan mollalarından Mahdum Arifullah'ın *"Kitabü'l-Mu'cem"* adıyla yayınladığı kitabında usul-ü cedide karşı ayet ve hadisleri asılsız olarak kullanması üzerine aynı başlıklı yazısında Gaspıralı, onun iftiralarına mantık çerçevesinde cevap vermiştir. Örneğin Hatip Tebrizî'nin hadis kitabından *"Ehl-i İslâm'ın ekseri giden yoldan gitmek lazımdır; ayrılan, cehenneme düşer."* sözünü alıntı yapan Mahdum Arifullah'ın anladığı şekilde bu sözün çocuklara iyi eğitim vermeyin, eğitim alsınlar ama yine de bilmesinler demek olmadığını izah etmiştir.[228] İsmail Gaspıralı'nın sahip olduğu akılcı ve gerçekçi yaklaşımını usul-ü cedidin programında her zaman görmek mümkündür.

Bunun yanı sıra Gaspıralı'nın muhaliflerine karşı takındığı ve usul-ü cedide yansıttığı bir diğer özelliği sabırlı olmasıdır. Başlık eklemediği ama *"[Açık Aşikâr...]"* diye başlattığı yazısında *"Bize din ilminden gayri hiçbir nerse gerekmez, ata babadan*

[226] Maraş, *a.g.m.* , s. 508.

[227] İsmail Gaspıralı, "Konferans", *Sıratımüstakim*, C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. 322-323.

[228] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 211.

gördüğümüz işlerden maada (başka) bize iş gerekmez." diyen eski fikirli kişilerin çok olduğunu fakat bunlara yenileşmeyi devamlı sabırla anlatmak ve idrak etmelerini sağlamak gerektiğini ifade etmiştir.[229] Her zaman bunu amaç edinmiştir, yavaş yavaş başarılı olunacağına inanmıştır. Bilim ve meslek eğitimi ile Rusçanın çok gerekli olduğunun ne kadar çok anlatılırsa az geleceğini düşünmüştür.

Cemaleddin Velidî, bir köyde öğretmenin öğrencilere kalay levha üzerinde yazı yazmayı gizlice öğretmeye çalışması anlaşılınca köyden derhal kovulduğunu yazmıştır. Bu örnek ile Velidî, ceditçiler ile kadimciler arasındaki tartışmaların son derece kısır olduğunu vurgulamıştır.[230] Kadimciler yalnızca Gaspıralı'nın değil, daha geniş çaplı olarak bir aydınlanma hareketinin önünde engel oluşturmuşlardır. Bununla beraber ceditçilerin de birtakım hataları olmuştur. Gaspıralı, lideri olduğu ceditçilik akımının aşırılıklarını da dile getirmekten çekinmemiştir. Kadimcilik ve Ceditçilik tartışmalarının en hararetli olduğu 1909 yılında *"Kadimcilik ve Ceditçilik"* başlıklı yazısında kadimcilik ve ceditçilik taraftarlarındaki aşırılığın sosyal hayattaki mutluluğu engellediği gerekçesiyle ceditçileri de eleştirmiştir. Her iki görüşün de toplum hayatının doğal hallerinden olduğunu yazmıştır.[231] Her iki ekolün birbirleriyle süregelen kavgaları Türk dünyasının yenileşmesinde hedeflenen noktaya ulaşılmasını engellemiştir.

[229] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 200.

[230] Alp, "Ceditçi Aydınlara Göre…", *a.g.m.* , s. 61.

[231] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 60.

B) Kadınların Eğitimi

Dünyada erkek sayısı kadar kadın sayısının da var olduğunu hatırlatarak kadınların mutlu olmasının tüm insanlığın mutluluğu olduğunu söyleyen İsmail Bey Gaspıralı, aynı zamanda kadınların kötü gözle görülmesinin dünyanın yarısının kötü olduğunu da peşinen kabul etmek anlamına geldiğini yazmıştır.[232] Nitekim toplumun hem ak hem kara günlerini belki erkeklerden daha fazla olarak kadınlar da göğüslemektedir. İnsanlığın yarısını oluşturan kadınların ne kadar önemli olduğunu bilen Gaspıralı; kadınların eğitimi, hakları, toplumdaki yerlerinin yükseltilmesi, iş ve meslek sahibi olmalarının sağlanması konularına düşünce dünyasında önemli bir yer ayırmış ve bu konularda Türk-İslam dünyasında öncü bir rol edinmiştir. Henüz 1881 yılında yazdığı Rusya Müslümanları eserinde Müslüman kadınların hapsedildikleri ev ve çarşaflardan kurtarılarak özgürlüğüne kavuşturulmasını milli aydınlanmanın ilk şartı olarak görmüştür. Bunun sağlanması için de halkın ikna edilmesi gerektiğini gözardı etmemiştir. Aydınlanma yolunun eğitimden geçtiğini bilen Gaspıralı, usul-ü cedit içerisinde her kademede kadınların eğitimine yer vermiştir.

Nitekim usul-ü ceditten önce Rusya'daki Türk kadınlarının eğitimleri oldukça zayıftı. Büyük köylerde mescidin yanında faaliyet veren okulların öğretmenleri o köyün imamlarıydı. Kız çocuklarının eğitimi; Kırım, İdil-Ural ve İç Rusya bölgelerinde imamın eşi okuma biliyor ise onun evinde öğrendikleri okuma ile sınırlıydı.[233] Kız çocukları için açılmış okullar olmamakla beraber erkek çocukların gittikleri okullara ve medreselere kız öğrencilerin gitmesi yasaktı. Kızların erkeklerle mektuplaşmalarını engellemek için ise kızlara yazma öğretilmezdi.

---

[232] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 287.

[233] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 45.

Gaspıralı İsmail Bey *"Her haneye bir kadın nasıl lâzımdır, her kadına ilim şöylece lâzımdır."* cümlesiyle başladığı *"Kadınlar"* başlıklı yazısında şimdiki Anadolu'nun doğusunu ve kuzeyini, İran'ı, Sırderya'ya kadarki Türkistan coğrafyasını, Afganistan'ın batısını fetheden Babil Kraliçesi Semiramis; Roma'ya karşı savaşan ve düşman başkumandanın eline düşmemek için intihar eden Eski Mısır Kraliçesi Kleopatra; İngiltere Kraliçesi Elizabeth; Avusturya İmparatoriçesi Maria Teresa; Büyük Petro'nun kızı Kraliçe Elizaveta; Rusya'ya her alanda düzen kazandırmasının yanında Kırım, Gürcistan ve Lehistan'ı Rusya topraklarına katan İmparatoriçe II. Katerina gibi kadın hükümdarlardan örnekler vererek her birinin tarihte büyük işler başardığı üzerinde durmuştur. Avrupa ülkelerinde başarılı kadın örnekleri fazla olduğu için günümüzde Avrupa toplumunun diğer toplumlardan ileride olduğunu yazmıştır.[234]

Müslümanlar ise cehalet içinde olmaları sebebiyle kadınların eğitimine önem vermemişlerdir. Kazan ve İdil-Ural Müslümanları kız çocuklarını az da olsa okuturken Kırım Müslümanları bunu bile çok görerek kız çocuklarına biraz dinî bilgiyi okumalarından başka bir şey öğretmemişlerdir. Kafkasya'da ise okumayı öğrenen kız çocuğunun heves ederek yazmayı da kendi kendine öğrenebileceği ihtimaline karşı okumasına da izin verilmeyip dinî bilgiler söylenerek ezberletilmiştir. *"Tahsil-i ilim cümle Müslim ve Müslimeye farz edilmiştir."* ayetine rağmen Müslümanların kadınların eğitimine önem vermemelerini İslam dinine dayandırmaları asılsızdır. Bu durumu İsmail Bey, *"Kızların Terbiye ve Tahsili"* başlıklı yazısında şöyle eleştirmiştir: *"En büyük bedbahtlığımız da işbu gafleti ve âdet-i mekruheyi (iğrenç alışkanlığı), şer-i şerif-i nuraniyeye (aydınlık kutsal kanunlara) ve evamir-i mukaddeseye isnad ettiğimizdir (kutsal buyruklara dayandırmamızdır)."*[235]

[234] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 292-293.

[235] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 205.

Gaspıralı'ya göre eski Çin medeniyetinde kadınların eğitimine gerek görülmemesi onların yanlış tutumunun bir sonucudur ve Çin ile komşu olan Turan kavimleri de Çin medeniyetinin etkisinde kalarak bu tutumu kabul etmişlerdir. İslam dininin kabulünden sonra bile bu etki açıkça değil fakat gizlice devam etmiştir. Nitekim Müslümanların, *"Tahsil-i ilim cümle Müslim ve Müslimeye farz edilmiştir."* ayetini görmezden gelmelerinin sebebi Çin medeniyetinin bu etkisi olmuştur.[236] Bu sebeple Türklerin cahillik içinde kaldığını ve bu durum değiştirilmezse daha da kötü sonuçlara yol açacağını gören Gaspıralı, kadınlara özgü cedit okullarının açılmasına önem vermiştir. Bilgili olan annenin çocuklarını da ilimle aydınlatacağı gerçeğinden hareketle her yaştaki kadının eğitim almasını savunmuştur. İsmail Bey'in *"kurtuluş ışığı"* olarak nitelendirdiği kız cedit okulları Sibirya'da, Kırım'da, Kazan'da kurulmuştur. Bunlar da diğer bütün cedit okulları gibi Hoca-i Sıbyan kitabını kullanarak usul-ü savtiye üzere eğitim verip Türkçe ve Arapça okuma, ilmihal, yazı yazma, hesap yapma ve el işi derslerini işlemişlerdir.

Kız cedit okuluna en çok karşı çıkan bölge Şeki[237] olmakla beraber muhalefetin okulun başarısını engelleyemediği, bölgenin kadısının ve ulemasının önünde yapılan sınavda görülmüştür. Bununla beraber karşıtlığın elbet bir miktar zarar getireceği ve eğitimin tam anlamıyla gereği gibi yapılmasını engelleyeceği için Gaspıralı, bölge halkından ilim seviyeleri ve hamiyetleri herkes tarafından kabul edilmiş müftü ve şeyhülislama danışarak doğru yolun eğitim olduğunu anlamalarını rica etmiştir. *"Yarım molla din bozar."*[238] diyen Gaspıralı, cedit okullarının işleyişinin eksik olmaması için sağlanması gereken koşulları da her zaman göz önünde bulundurmuştur.

---

[236] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 206.

[237] Azerbaycan'ın kuzeyinde yer almaktadır.

[238] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 207.

İsmail Bey Gaspıralı roman ve hikâyelerinde de kadınların eğitimi, toplum içerisinde eşit ve saygın bir konuma gelmesi konularını sıkça işlemiştir. Onun kurguladığı kadın kahramanlar güçlü kişiliklere sahip, sorumluluk alan, iyi eğitim görmüş, üretken, faydalı ve aydın kadınlardır. *"Frengistan Mektupları"*nda[239] Batılı güçlü kadınlar olarak eğitim ve güzelliği ile Jozefin'i, ahlakı ve milliyetçiliği ile Mösyö Şalon'un kızı Margarita'yı görmekteyiz. Türk dünyasının güçlü kadın örneği olarak ise *"Arslan Kız"*[240] hikâyesinde Kaşgar bölgesini Çin istilasından kurtaran, yiğit ve vatanperver Gül Cemal kahramanı karşımıza çıkmaktadır. Gaspıralı'nın ütopyasını anlattığı *"Darürrahat Müslümanları"*nda[241] Endülüs'ten kalan ve yeryüzünde kaybolmuş fakat her alanda ileride olan, ideal bir İslam toplumu vardır. Molla Abbas'ın âşık olduğu Feride Banu ve hükümdarın eşi olan Hatice Banu kahramanları söz sahibi kadınlar olarak ön plana çıkmaktadırlar. Burada tek eşlilik vardır, kadınların toplumdaki yeri erkeklerden daha aşağıda değildir ve kadınlar ülke yönetiminde söz sahibidir. *"Kadınlar Ülkesi"*[242] hikâyesinde ise kadın sorununu farklı bir kurguyla ele almıştır. Gerçeklerin tam tersini yazarak kurguladığı hikâyesinde kadın ve erkeklerin toplumsal rollerini değiştirmiştir. Bir grup erkek İngilizlere karşı Fransız gizli servisiyle ittifak halinde Cezayir'den Sudan'a gitmek için Büyük Sahra'yı geçerken kadınların yönettiği bir ülkeye düşerler. Kadınların çok eş aldığı, erkekleri insan gibi görmedikleri olay örgüsünde erkeklerin kadınlara yaptıkları haksızlıkları çarpıcı bir şekilde aktarmıştır.

Kadınların toplumsal hayata etkin bir şekilde katılımı konusunda Gaspıralı'nın yalnızca yazıları, eserleri değil; şahsî hayatı da iyi bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim daha önce ele aldığımız üzere eşi Zühre Hanım aydın bir kadın olarak Gaspıralı'nın

[239] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1, *a.g.e.* , s. 93.

[240] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1, *a.g.e.* , s. 370.

[241] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1, *a.g.e.* , s. 181.

[242] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1, *a.g.e.* , s. 314.

davasında çok önemli bir yere sahiptir. Rusya Türklerinin resmî toplantı yapmak için yasal izin alamadığı yıllarda Türklerin birliğini ve kararlılığını kaybetmemesi ve aydınlanma mücadelesinin canlandırılması amacıyla düzenlenen Tercüman'ın 10. Yıl jübilesinde İsmail Bey Gaspıralı'nın annesine verilen mektup ile Türk kadını ilk kez toplum karşısında açıkça övülmüştür. Bu mektupta İsmail Bey gibi bir evlat yetiştirdiği için kendisine teşekkür edilmiştir ve mektubu yazanları da evladı gibi görmesi rica edilmiştir. Aynı toplantıda Zühre Hanım'dan İsmail Bey'e hediye olarak kadınların üretip ekonomik kazanç elde etmelerini amaçlayan el işi ve sanayi derslerini ücretsiz veren dersliklerin açıldığı haberi verilmiştir.[243] Zühre Hanım'ın hediyesini bu toplantıda vermesi jübilenin de yapılma amacına uygun olarak Gaspıralı'nın davasına destek vermek içindir. Çünkü davetliler bu hediyeyi gittikleri yerlerde anlatarak, yazarak bu fikrin yayılmasını sağlayacaklardır. Zühre Hanım kızların eğitimine önem verilmesi gerektiğini bu şekilde göstererek davetlileri hayır cemiyetlerinde görev almaya da teşvik etmiştir. Nitekim İsmail Gaspıralı da bu cemiyetlerde kadın ve erkeklerin bir arada çalışmasını istemiştir. İsmail Bey'in aydınlanma mücadelesinde annesinin ve eşinin yeri oldukça büyüktür.

Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ise 1903'ten itibaren Tercüman'a makaleler yazmıştır ve ilk olarak 1906 yılında Tercüman'ın eki olarak verilen ve sonra Türk dünyasının kadınlara özgü ilk dergisi sıfatını kazanacak olan *Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası)* dergisinde anne ve bebek sağlığı ile ilgili makaleler yayınlamıştır ve 1910 yılına kadar derginin editörlüğünü yapmıştır. Rusya Türkleri hakkında Türkçe ve yabancı dilde kaynakların yer aldığı zengin bir kütüphaneye sahip olan aydın görüşlü Şefika Gaspıralı, 1930 yılında *"Kırım Kadınlar Birliği"*ni kurmuştur ve başkanı olmuştur. Bu birlik Kırım'daki kadınların bir araya gelmesini, sosyal ve siyasal olarak

[243] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 94.

görünür olmasını sağlamakla beraber 20. yüzyılda Kırım Türklerine yapılan zulmü dünya kamuoyuna duyurmuştur.[244]

C) Çarlık Rejiminden Kaynaklanan Problemler

1480 yılında Altın Orda hâkimiyetinin sona ermesiyle beraber Rusya'nın Asya'ya doğru yayılmasının önü açılmıştır. Çar IV. İvan 1552'de Kazan'ı istila ettikten sonra bölgeye Rus yönetimini yerleştirmek, bölgeyi bir Rus yurdu yapmak için 15 gün kadar burada kalmıştır. Ruslar ilk defa Müslüman bir devleti ele geçirdiği için bu doğrultuda tedbirler almaları gerekmiştir. Buna göre Kazan Hanlığının başına bir voyvoda atayarak idaresi değiştirilmiştir, Hanlık devrinin binaları yıkılmıştır, kaleler yaptırılmıştır, ekonomi Rusların kontrolüne alınmıştır, halkı Ortodoks yapmak için çalışmalar yürütülmüştür.[245] Rusya, Asya'nın kapısını açtığı bu başarısından sonra Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil coğrafyasını elde etmeye başlamıştır. 1557 yılına kadar Astarhan Hanlığı ve Başkurt ilinin Rusların işgaline uğraması ve Nogay Ordası'nın ikiye bölünmesi Kazan Hanlığında Rus baskısının yerleşmesine sebep olmuştur. Böylece Ruslar, Orta İdil coğrafyasında egemenliklerini devam ettirmek için gerekli zemini temin etmişlerdir. 1556'da Astarhan'ın Rusların eline geçmesiyle İdil boyundaki son Türk Hanlığı da sona ermiştir ve bin yıldan fazla zamandır Türk nehri olan *İdil* artık *Volga* adını almıştır. Nogay Ordası'nın dağılmasıyla da Ruslar Aşağı İdil boyuna hâkim olmuştur. Başkurt ilinin alınmasıyla birlikte Rusların doğuya hareketleri

[244] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 308.

[245] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *DTCF Dergisi*, C. 23, S. 3-4, Ankara 1965, s. 91.

kolaylaşmıştır ve izleyen otuz yıl içerisinde Sibir-Tura Hanlığı da Rus hâkimiyetine geçmiştir.[246]

Rusya'nın Asya'da yayılması, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı maddi ve manevi kayıplar sebebiyle Kırım'ı Rus himayesine bırakmak zorunda kalmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Ruslar Kırım'ı aldıktan sonra Kafkaslara doğru yol almaya başlamışlardır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkaslarda kontrolü sağlayınca da burayı güneye ve Türkistan'a yayılma çalışmalarının üssü haline getirmişlerdir.

Rusya'nın işgal ettiği yerler Moskova Çarının arazisi sayıldığı için buralarda oturan yerli halk Moskova hükümdarının arazisinde oturarak topraktan faydalanmış sayılırdı ve bu yüzden vergi ödemeye mecbur tutulmuştur.[247] İdil ve Kama[248] nehirleri kıyılarındaki verimli ve bereketli toprakları Rus din adamlarına ve manastırlara verilirken onlardan arta kalan araziler Rus göçmenlerine ve Ortodoksluğu kabul eden yerli halka tahsis edilmiştir. Asıl toprak sahibi olanlar ise kıyıdan uzak olan kurak ve çorak topraklara yerleştirilmiştir.[249] Çarlık yönetiminin Türk illerini işgale başladığı bu süreçte Türkler de bu duruma düşmüştür. Rusya Müslümanları kavramı, Rusya'nın 16. yüzyılın ikinci yarısında Kazan Hanlığına son vermesini takiben ortaya çıkmaya başlamış ve 19. yüzyılın sonlarında İdil-Ural bölgesi, Kırım, Kafkasya, Kazak bozkırları ve Orta Asya'daki Müslüman Türk toplulukları kapsayacak şekilde genişlemiştir. Özgür

[246] Kurat, *a.g.m.* , s. 100.

[247] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 156.

[248] İdil nehrinin sol kolu olan nehirdir.

[249] Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 45.

olarak yaşayan tüm bu toplulukların Rusya himayesine düşmesi sonucunda sahip oldukları yeni statülerinin genel adlandırması *Rusya Müslümanları* olmuştur.[250]

Doğu ve Kuzey Türk illerinin Rus işgaline uğramasında en büyük sebep İsmail Gaspıralı'nın her zaman ifade ettiği üzere Türklerin eğitim ve teknoloji yönünden zayıf kalmalarıdır. Rusya Türklerini dünyadan ayrı bir kimlik olarak ortaya koyan geleneksel yaşam biçimi, onların gelişmekte olan toplumlarla yarışacak bilim ve teknoloji seviyesine ulaşmasını engellemiştir. Türkler İslam dininin özellikle eğitimle ilgili bazı temel emirlerini anlamakta ve uygulamakta istikrarlı olamamakla birlikte dönemin ticaret ağına da etkin katılım sağlayamamışlardır. Eğitimde bir devamlılığın olmaması sebebiyle Karahanlılar döneminde Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügat-it Türk'ün yazılması, Timurlular zamanında Ali Şir Nevai ve Uluğ Beğ'in yetişmesi gibi başarılar bölgesel ve kişisel kalmışlardır.[251] Ruslar ele geçirdikleri bölgelerin sosyal, ekonomik, siyasî, dinî ve kültürel hayatını tahrip etmek üzere politikalar uygulamışlardır. Nitekim Rusya'nın, doğu ve kuzey Türk coğrafyasında misyonerler aracılığıyla yürüttüğü asimilasyon çalışmaları yüzyıllar içinde değişmeyerek Ekim İhtilali'ne kadar sürmüştür.

Rusların Türk illerindeki yayılmacı siyaseti; aydınları, din adamlarını yok etmek, Müslümanlığı ezmek, kavimleri Ortodoksluğa çevirmek ve böylece Ruslara, Moskova hükümetine destek verecek bir topluluk oluşturmak üzerine kurulmuştur.[252] Misyonerlik faaliyetleri Büyük Petro döneminde yeni bir şekil almıştır ve eğitim sisteminde misyoner papazlara görevler verilerek eğitim, yerel halkı Hristiyanlaştırmak için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1731'de kurulan *"Müslüman ve Diğer Halkları Hıristiyanlaştırma Komisyonu"* Çariçe Anna İvanovna devrinde 11 Eylül 1740'ta

[250] Alp, "Ceditçi Aydınlara Göre…", *a.g.m.* , s. 56.

[251] Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2017, s. 17.

[252] Kurat, *a.g.m.* , s. 91.

Kazan, Astarhan, Nijniy Novgorod ve Voronej bölgelerindeki misyoner çalışmalarını yeniden düzenlemek için *"Yeniden Hıristiyanlaştırma Bürosu"*na çevrilmiştir. Kazan başpiskoposu Luka Konaşeviç'in yönetiminde olan kurumun çalışmalarına göre misyonerlik faaliyetleri İslam'a karşı saldırı, ekonomi ve eğitimde baskı olmak üzere üç alanda devam etmiştir. Yeni düzenlemede yerel dillerin desteklenmesine uğraşılmıştır, Tatarların direnmesini sağlayan mollaların yerine Hristiyanlaşmış öğretmenlerin yetiştirilmesi planlanmıştır.[253]

Çarlık yönetimi, işgal ettiği topraklarda yaşayan Türk-Müslüman halkı *"inorodetsi"*[254] olarak görüp vatandaşlık haklarından Ruslarla eşit biçimde yararlanmalarını engellemiştir. Tüm Slavları birleştirmek düşüncesinin Ortodoks olmayan kavimleri Ortodokslaştırma düşüncesiyle birleşmesi sonucunu doğuracak olan Pan-Slavizm düşüncesinin savunucuları aracılığıyla "Hristiyanlaştırarak Ruslaştırma" planını izlemiştir. Müslümanların eğitim kurumlarını ve basın faaliyetlerini devamlı kontrol ve baskı altında tutmuştur.[255] Rus kültür siyasetinin amacı, Rusya Türklerinin Rusya'nın düşünce ve yaşam tarzını benimsemelerini sağlamaktır. Dilin Ruslaştırılması, dinin Ortodokslaştırılmasını kabul ettirmek için Rus kültürünü yerleştirmektir.

Çariçe II. Katerina zamanında Kırım'ın alınması Rusya'ya, Müslümanların fazla olduğu Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya yayılma imkânı vermesiyle birlikte Rusların İslam'a yönelik düşmanca tavrı yerini dinî toleransa bırakmıştır. Nitekim Çariçe 1787 yılında Rusya'nın güneydoğusunda yaşayan Türkleri kastederek genel vali Baron

---

[253] Türkyılmaz, *a.g.e.* , s. 50-51.

[254] Rusya'nın toplumdan dışlayarak ve eğitim ve dinî kurumlarını baskı altında tutarak asimile etmek istediği milli topluluklara verilen ad. Bkz: Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara, 2005.

[255] Hablemitoğlu, *a.g.e.* , s. 23.

İglstrom'a yazdığı emirnamede şöyle demiştir: *"Tebaamızdan olup da sizin idareniz altındaki vilâyetlerde yaşayan veya o bölgelerde göçüp konmakta olan halka karşı pek ihtiyatlıca muamele ediniz; sakın onlara cebir ve tazyik yapılmasın; yapıldığı takdirde onlara kanun gereğince haklarını aramaya müsaade edilsin."*[256] Çarlık içerisinde Müslümanların nüfusunun artması sonucunda Müslümanlar iç siyasette artık göz ardı edilemez hale gelmişlerdir. Bu sebeple ikinci Türk-Rus savaşının kızıştığı günlerde 22 Eylül 1788'de Müslüman din adamlarını tayin ve idare etmek, Ufa'da bir dinî meclis kurmak amacıyla Müslümanların varlığının tanınması açısından önemli olan *Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi* açılmıştır. Müftülüğün faaliyet alanı, 1783 yılından beri dinî idareye sahip olan Tavrid eyaleti hariç olmak üzere bütün Rusya'ya yayılmıştır.[257] Böylelikle Tatar kimliğinin ve kültür bütünlüğünün korunmasını sağlayan cami, mektep ve medrese gibi kurumlar resmî nitelik kazanmıştır ve bu kurumlar yaygınlaşmıştır.[258] Eğitim kurumları doğrudan bu müftülüğün görev ve yetki alanında olmamakla beraber yalnızca mollalar din görevlisi sayıldıkları için müftülüğe bağlı olmuşlardır.[259] Dolayısıyla müftülüğe okul ve kurs açmak, ders kitapları bastırmak gibi eğitim çalışmaları için bir ödenek ayrılmamıştır ve müftülüğün öğretmen yetiştirmek, halka okuma-yazma öğretmek için yetkisi yoktur.

Ufa'da açılan dinî mecliste Çariçe kendi siyasi çıkarlarını ön planda tutmuştur. Bu meclisin başkanı seçilirken, hükümet tarafından müftü atanırken Müslümanların söz ve oy hakkı olmamıştır. II. Katerina'nın yenilikleri Türklerin Ruslarla eşit haklara sahip olmasını sağlamamıştır, Türklere uygulanan dışlama politikası devam etmiştir.

---

[256] Taymas, *a.g.e.* , s. 99.

[257] Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'*ı, çev: Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 23.

[258] Alp, "20. Yüzyıl Başında…" , *a.g.m.* , s. 52.

[259] Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 7, S. 13, Ankara 2013, s. 119.

Müslüman din adamları, Hristiyan ruhbanlar gibi beden cezalarından muaf değildir, Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı yerleşim yerlerinin denetimi yalnızca Ortodokslara verilmiştir, camilerde din görevlilerinin sayısı müftülük tarafından değil Çarlık yönetimi tarafından belirlenmiştir.[260]

Çarlık rejiminin asimilasyon çalışmalarına büyük katkısı olan Kazan İlahiyat Akademisi ve Kazan Üniversitesi profesörü, şarkiyatçı ve misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy; yerli ahaliyi eğitim yoluyla Hristiyanlaştırma, Rus kültür dairesine alma ve yerli ahaliden ayrı ayrı milletler meydana getirme konusunda başarılı politikalar oluşturmuştur. Asimilasyon çalışmalarında başlıca olarak okulları, öğretmenleri ve mahallî dilleri kullanmıştır. Rusya Türklerinin ağızlarını Kiril alfabesiyle birbirinden farklı yeni diller haline getirerek her bir Türk topluluğunu ayrı bir millet gibi göstermeye çalışmıştır.[261] Kiril alfabesinin kullanılması Rusça okuma-yazmayı kolaylaştıran bir köprü olacaktır.[262] İlminskiy'nin asıl amacı Türkçe konuşan halkları parçalamak ve onlara akraba olduklarını unutturmaktır. İlminskiy Rus Eğitim Bakanı Tolstov'u etkilemeyi başarmıştır ve Tolstov 1870 yılında *"Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları, kayıtsız, şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir."*[263] diye emir vermiştir.

Bu doğrultuda çalışmalar yürüten İlminskiy, İsmail Gaspıralı'nın faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Öyle ki Savcı Pobedobçev'e İsmail Bey'in kendi yayın organlarıyla Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak

---

[260] Devletşin, *a.g.e.* , s. 24.

[261] Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilig*, Güz, S. 23, Ankara 2002, s. 71.

[262] Alp, "20. Yüzyıl Başında…" , *a.g.m.* , s. 58.

[263] Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 167.

istediğini, Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ders kitapların sayısının her yıl arttığını, kitapların içeriğinin Avrupa tarzında ve dilinin Osmanlıca olduğunu yazmıştır.[264] Doğal olarak usul-ü cedit eğitimin yaygınlaşmasına karşı çıkmıştır ve devlet yöneticilerini bu konuda sürekli uyarmıştır. Ancak cedit okullarının varlığı Kırım, Kazan, Bakü, Taşkent ve Buhara'da İlminskiy'nin girişimlerinin istediği gibi ilerlemesine engel olmuştur. Nitekim İsmail Gaspıralı, daha 1881 yılında yazdığı *Bahçesaray Mektupları* ve *Rusya Müslümanları* eserlerinde Rusya'nın Müslüman tebaasına yönelik uyguladığı eğitim politikalarını incelemiş ve iki tarafın da yararına olacak çözüm önerileri sunmuştur.

Gaspıralı'nın *Bahçesaray Mektupları* eserinde bu konudaki tespit ve önerileri şu şekildedir: Rusya'nın asimilasyon siyaseti yüzünden Tatarlar Rus okullarına güvenmemektedir ve Müslümanlar için açılan okullarda da aynı siyaset izlenmektedir. Tatarlar Rus okullarını sadece İncil'in öğretildiği yerler olarak görmektedirler. Bu yüzden Müslümanlar Kur'an okumayı ve temel dinî bilgileri öğrenmeyi kendileri için yeterli bulmaktadırlar. Türkler ve Ruslar birbirinden ayrı, birbiriyle etkileşimi olmayan hayatlar sürmektedirler ve Türkler için Ruslar meçhul, anlamadıkları, karanlık bir halktır. Bu çerçevede iki toplum arasındaki etkileşimi artırmak ve bunların birbirlerini tanımalarını sağlamak yolunda bir adım olarak Tatarların ana dilinde eğitim görmesi ve basın faaliyetleri yapması faydalı olacaktır. Bu sayede kanunnameler, genelgeler, mahallî ve şehir tüzükleri gibi Rusya Devleti tebaası olarak Türkleri ilgilendiren yazılar basın yoluyla Türklere ulaştırılabilecektir.[265]

İsmail Gaspıralı, Çarlık yönetimiyle kavga etmek yerine uzlaşmanın Rusya Türklerinin amaçlarını gerçekleştirme noktasında fayda sağlayacağını bildiğinden dönemin şartları gereği oldukça ihtiyatlı bir üslupla yazdığı *Rusya Müslümanları*

[264] Yusuf Ekinci, *Gaspıralı İsmail*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 48.

[265] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 75-76.

eserinde aynı meseleler üzerinde durmakla beraber Rusya Türklerinin eğitimle ilgili sorunlarını daha detaylı olarak ele almıştır. Bu eserine göre Ruslar; Tatarları, onların hayat tarzını tanımamaktalar ve Tatarlarla ilişkilerini sadece vergiyle sınırlı tutmaktadırlar. Karşılıklı olarak Rusya Türkleri de Ruslarla bir bağ kuramamış, ortak dert ve sevinçlerde buluşamamıştır. Rus dilini bilmemek onları Rus düşüncesinden ve edebiyatından soyutlamıştır. Bu yüzden Litvanya Tatarları hariç olmak üzere Rusya Türklerinde dış dünyadan kopuk, durağan, karınlarını doyurmaktan başka dertleri olmayan bir hayat tarzı yer etmiştir. Yalnızca Litvanya Tatarları kendi geleneklerini koruyup yaşatırken Avrupa'nın kültürel ve sosyal hayat tarzını benimsemişlerdir ve dünya görüşü açısından Rusya Türklerine yol göstermektedirler. Oysa ki Rus hâkimiyeti, Türklerin bilgi birikimlerini artırmaları noktasında bir fırsata dönüştürülebilir. Rusya Türkleri, Ruslarla temas halinde olarak onların ileride olduğu eğitim, teknoloji gibi konularda gelişme gösterebilmek için kendilerine yol haritası çizmelidirler.

Çarlık rejimi, Tatarların medeniyet seviyesini yükseltmediği gibi kendi okulları sayesinde ulaştıkları seviyeyi de aşağı çekmektedir. Mutedil tavırlı İsmail Bey'in ihtiyatlı bir şekilde yazdığı metnin Rus yönetimine göndermeleri satır aralarında okunabilmektedir. Tatarların Rusya devletine yük değil, aksine Tatarların varlığının Rusya için olumlu olduğunu *"Rusya üzerinde bu kadar uzun süre, bu güç ve azametle başka bir soyun hâkimiyeti olsaydı Rusya tümüyle mahvolurdu."*[266] diyerek ifade eden Gaspıralı, bu durumu Rusların Türklere bir borcu olarak görmektedir. Rusların yol gösterici olarak bu borçlarını ileri düzey ilim ve bilgiyle ödemelerini istemektedir.

Devlet kanunlarına göre Ruslar ile eşit haklara sahip olan, toplumsal ve dinî hayatta saygı gören Türkler, vatandaş olarak yükümlülüklerini yerine getirmekle

[266] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 89.

beraber Ruslara karşı ilgisiz ve soğuk davranmalarının sebebi bazılarının iddia ettiği gibi İslam dini değildir, birçok başka sebebi vardır. Dil, din ve hayat tarzı farklılıkları elbette bir miktar yabancılaşmaya sebep olmaktadır ve bundan daha etkili bir sebep olarak Müslümanlar, yalnızca bilmedikleri bir dilde konuşan ve kendilerinden vergi isteyen Ruslarla karşılaşmaktadırlar. Bu yüzden onlarla ilişki kuramamış ve onlara uyum sağlayamamışlardır.

Rusya yönetimi; Kırım Tatarlarının göçü, Müslümanların eğitimi gibi Rusya Müslümanlarının meselelerinde yalnızca günü kurtaracak uygulamaları takip etmekte ve üzerinde düşünülmüş herhangi bir plan izlememektedir. Bir devletin himayesinde farklı toplumların olması halinde devletin birliği hâkim unsurun diğerleriyle mümkün olduğunca eşit şartlara sahip olmasıyla sağlanabilir. Dolayısıyla Rusya, her şartta karakterinde zorlama olan asimilasyon siyaseti yerine ahlakî birliği yani millî özgürlüğü sağlamaya çalışmalıdır. Bir halkın diğerini bütünüyle asimile etmesi pek olası değildir. Birbirinin hakkına ve görüşüne karşılıklı saygı göstermek, ortak amaç için birleşmek ve dayanışma daha iyi yaşam koşulları verir.

Gaspıralı'ya göre Müslümanlar ile Rusların hayata ortak katılımını sağlamak noktasında asimilasyon siyaseti sonuç vermeyeceği için Rusya'nın Müslümanlara yönelik açtığı okulların amacı onları asimile etmek olmamalıdır. Çünkü Müslümanlar sosyal ve dinî hayatlarında millî kimliklerine zarar verebilecek yabancı unsurlara karşı oldukça sağlam durmaktadırlar. İslam dininin birleştiriciliği sayesinde büyük bir aile gibi hareket etmekte, her konuda birlikte ve dostça tavır göstermektedirler.[267] Bu duruma örnek olarak İsmail Bey, *"Mesela Rusya'nın tümünde bir tane dahi meyhaneci veya genelev işleten bir Müslüman bulamazsınız."*[268] demiştir. Bu yüzden Rusya

[267] Alp, "20. Yüzyıl Başında…" , *a.g.m.* , s. 53.

[268] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 103.

Türklerini Ruslaştırmak mümkün olmayacağı için bilim ve eğitim zemininde eşitlik ve özgürlüğe dayanan birlik ve yakınlaşma temin edilmeye çalışılmalıdır. Bilim ve bilgi iki halkı birbirine yakınlaştıracaktır.

İsmail Bey Gaspıralı, Rusya Türklerinin Rusça öğrenmesine değil fakat Rus dilinin bir Ruslaştırma aracı olarak kullanılmasına karşı çıkmıştır. Bilime, edebiyata, basına sahip olmayan Rusya Türklerine bunlarla beraber ana dillerinde okumak, yazmak, öğrenmek hakkı verilmelidir. Böylece Müslümanlar, Rusya hayatını ve kanunlarını tanıma imkânı bulacaktır.[269] Rusya Türklerinin bilgiye ulaşmasında en kısa ve etkili yol olan ana dil, Rus okullarında tamamen engellenmekte; Türk okullarında ise yetersiz olarak öğretilmektedir. Bu yüzden İsmail Gaspıralı eğitimde ve basında ana dilin şart olduğu konusunda ısrarcı olmuştur ve mücadelesini bu temelde şekillendirmiştir. Rusya Müslümanları eserinde belirlediği ilkeler doğrultusunda Türk okullarına modern eğitim sistemini yerleştirmek istemiştir.[270]

[269] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, *a.g.e.* , s. 109.

[270] Türkyılmaz, *a.g.e.* , s. 56.

IV. BÖLÜM: ZİYA GÖKALP'İN EĞİTİME YÖNELİK İLKE VE HEDEFLERİ

A) Okul Eğitimi

Ziya Gökalp'in eğitim hakkındaki düşünceleri aldığı eğitimle birlikte çağdaşı olan önemli fikir insanlarından Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat gibi Türkleri ve lisedeyken öğrendiği Fransızca sayesinde Alfred Fouillee, Gabriel Tarde, Gustave le Bon, Henri Bergson ve Emile Durkheim gibi farklı milletlere mensup kişileri okumasıyla gelişmiştir. Onun sosyoloji, psikoloji, iktisat, din, siyaset, sanat gibi farklı alanlarla ilgilenmesi de bu çeşitliliği desteklemiştir. İslam düşünürleri kadar Batılı fikir insanlarının da düşüncelerini incelemesi onun eğitim görüşlerinin geniş bir perspektife sahip olmasını sağlamıştır. Teorik bilgilerini bu şekilde kazanan Ziya Gökalp; ilkokul, lise ve üniversite olmak üzere eğitimin her kademesinde öğretmenlik yapmıştır ve böylelikle düşüncelerinin uygulanabilirliğini test etme imkânı bulmuştur ve eğitimciliği yalnızca teorik alanla sınırlı kalmamıştır.

Ziya Gökalp'in memleketi Diyarbakır, II. Abdülhamid'e muhalif olan kimselerin sürgün edildiği şehirlerden biridir. Diyarbakır'da doğup büyümesi dönemin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik sorunlarını daha net görmesine imkân vermiştir ve buraya sürgüne gönderilen farklı düşüncelere sahip Abdullah Cevdet, Doktor Yorgi gibi insanlarla bir arada bulunması onun görüşlerini etkilemiştir.[271] Ayrıca Ziya Gökalp, sosyolog olduğu için eğitim sorunlarını psikolojik açıdan ele alan her eğitimciden farklı olarak sosyolojik bakış açısına sahiptir ve bu durum kendisine avantaj kazandırmıştır.[272]

[271] Suat Anar, "Ziya Gökalp, Eğitim Anlayışı", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 131.

[272] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 148-149.

Eğitim yerine *terbiye* kelimesini kullanan Ziya Gökalp, terbiyeyi *"bir toplumda yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle toplumun kültürünü aktarması"* şeklinde tanımlamıştır. Aktarılması gerekenleri ise kültür ve medeniyet arasında yaptığı ayrıma bağlı olarak *eğitim* ve *öğretim* şeklinde ayırmıştır. Geniş anlamıyla eğitim kültürün, öğretim ise medeniyetin aktarılmasıdır.[273]

Bir cemiyetin benimsediği değer yargılarının tamamı kültürü oluşturur. Değer yargıları her cemiyette farklı olduğu için millî özellik taşımaktadır ve değer yargılarının toplamını oluşturan kültür de tamamen millîdir. Millî kültür duygulardan oluşmaktadır ve bireylerin duyguları herhangi bir yöntem ve iradeye bağlı olmadığı için bireyler kendi milletlerinden başka bir milletin değer yargılarını benimseyemezler. *Eğitim,* bu kültürü o kavmin fertlerine aşılamaktır. Dolayısıyla eğitimin millî olması gerekmektedir.[274] Türk çocuğu, içinde yaşadığı Türk milletinin kültürüne göre eğitilmelidir. Türk milleti yaşadığı asrın kültürüne sahip olduğu için bu şekilde eğitilen çocuk aynı zamanda çağdaş bir eğitim almış olur. Eğitim millî kültür yerine milletlerarası medeniyete göre yapıldığında ise sorunlar ortaya çıkar.

Eğitim ile bencil olmayan, fedakâr, vatansever karakterli memur, hekim, öğretmen, yazar gibi milleti idare edecek meslek gruplarındaki bireyleri yetiştirmek hedeflenir. İdareci sınıfı yetiştirmek görevi esas olarak lise düzeyindeki okullara aittir. Gençler yükseköğretimde hekim, mühendis, kimyager gibi seçtikleri mesleğe göre uzmanlık alan dersleri alacağı için millî kültür içerikli dersleri görmeyeceklerdir. Bu yüzden liselerde uzmanlık alan dersleri kapsamında sayılan sayısal dersler kaldırılarak yalnızca kültürel eğitim verilmesi gerekmektedir.[275] Ziya Gökalp bu konudaki görüşünü *"Millî Terbiye VI"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Sultanîlerde edebiyat ve*

[273] Anar, *a.g.m.* , s. 131.

[274] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 27.

[275] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 45.

fen şubelerinin birleştirilmesini isteyişim de hissî terbiye ile fikrî terbiyenin beraber verilmesini gerekli görüşümdendir. Hususiyle, gelecek hayatını büsbütün müspet ilimlere hasredecek gençleri hissî terbiyeden mahrum bırakmak hiç uygun değildir."[276] Buradan anlaşılabileceği gibi Ziya Gökalp, liseden mezun olan bir öğrenciden hem millî hem ilmî karaktere sahip olmasını beklemektedir.

Bir cemiyetin gerçeklik yargıları ise içinde bulunduğu medeniyet dairesinin sahip olduğu bilim ve teknolojiye ait bilgilerdir. Gerçeklik yargıları belirli yöntemlere ve bireylerin iradelerine bağlıdır, medeniyetin içinde yer aldığı için bütün cemiyetlerde aynıdır. *Öğretim* ise bu bilgileri o kavmin fertlerine kazandırmaktır, çağdaş teknolojiyi yakalamaktır. Dolayısıyla öğretim millî olmayan, kozmopolit bir karaktere sahiptir.[277] Öğretimin amacı çocuklara temel bilgileri verdikten sonra meslekte uzmanlaşma bilgileri vermektir. Bu yönüyle öğretim, maddî kazanç noktasında millete fayda sağlamak amacı gütmektedir. İlkokullar ile meslek okulları öğretimle ilgili faaliyet gösterirler.

Ziya Gökalp'e göre teknoloji, milletin içerisinde bulunmadığı takdirde ileri düzeydeki başka milletlerden alınabilir. Kültür ve terbiye açısından Avrupa medeniyetine ihtiyacımız olmamakla beraber teknoloji ve öğretim konularında Avrupa medeniyetine muhtaç durumdayız. Gökalp bu konudaki görüşlerini *"Milli Terbiye IV"* başlıklı makalesinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Avrupa'nın bütün teknolojisini almaya çalışalım fakat kültürümüzü yalnız kendi vicdanımızda arayalım. Millî terbiye ve modern öğretim! İşte öğretim sahasında hedef edineceğimiz gaye!.."*[278]

[276] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 88.

[277] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 28.

[278] Ziya Gökalp, *Türk Terbiyesi*, Bilgeoğuz Yayın, İstanbul 2013, s. 38.

İsmail Gaspıralı'nın düşünce dünyasında, Ziya Gökalp'te olduğu gibi millî ve uluslararası özellik taşımalarına göre kültür ve medeniyet ayrımı yoktur. Dolayısıyla Gaspıralı, Gökalp gibi eğitim ve öğretim olarak iki farklı çizgi ortaya koymamıştır. Bu fark iki aydının yaşadığı dönem ve coğrafyanın şartlarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Rus hâkimiyetinde yaşayan ve çağdaş bilimden uzak olan Rusya Türkleri için, bağımsızlığın kazanılacağı güne kadar, Rusya ile iyi geçinmek ve onların bilgi birikiminden mümkün olduğunca faydalanmak en doğru tercih olacaktır. Bu çerçevede Gaspıralı Rusya Türkleri için en fazla fayda sağlanabilecek yolda eğitim sistemini kurarken bütün Türklüğün uygulaması için de eğitim bilimlerine uygun olarak yöntem ve esaslar ortaya koymuştur. Gaspıralı eğitimin bilimsel yönünü birinci plana almakla birlikte millî yönünü göz ardı etmemiştir. Rusya'daki Türk okullarında ana dilin öğrenilmesini ve ana dilde eğitim yapılmasını savunmuştur.

Ziya Gökalp ise dönemin bağımsız Türklerinin yaşadığı tek coğrafya olan Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada eğitim sistemini kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı sebebiyle çözülmeler yaşadığı dönemde ülkenin geleceğinin yalnızca Türkçülük ile kurtulabileceği fark ve kabul edilmişti. Bu yüzden milli-ulusal temeller üzerine kurulan bir devlete doğru giden süreçte Gökalp'in eğitim sistemi Türkçülük düşüncesi ile paralellik göstermektedir. İsmail Gaspıralı'ya göre eğitim ve bilim uluslararasıdır, tüm insanlığa aittir. Bu yönüyle Gaspıralı'nın görüşü, Gökalp'in öğretim konusundaki görüşüyle paralellik göstermektedir.

Ziya Gökalp terbiyenin millî olma derecesine göre toplumları üç sınıfa ayırmıştır: İlk olarak okur-yazar olmayan ilkel kavimlerde terbiye millî olmakla beraber kısmîdir. Çocuklar aşiretin veya ilin içerisinde kitap, okul, öğretmen olmadan sistemsiz bir şekilde genel kültüre ait olmayıp yalnızca o aşireti veya ili temsil eden millî bir terbiye alırlar; bu yüzden terbiye kısmî nitelik taşımaktadır. İkinci olarak kutsal kitabı

olan bir dini veya modern bir ilerlemeyi benimseyen kavimler yeni bir medeniyet dairesine girerler. Bu kavimlerde mensup oldukları medeniyetin kitap, okul ve öğretmenleri aracılığıyla terbiye yapıldığı için millî kültür, milletlerarası medeniyetin gölgesinde kalır. Üçüncü sınıf ise bağımsızlığını kazanmış modern milletlerdir ki bunların ilk işi millî kültürünü bulmaktır.

Ziya Gökalp'in kavramsallaştırmasına göre bir medeniyete ait olan milletlerarası değerlere *gelenek* denir, bu geleneklerden millî vicdana uyan ve millî hayatta yer edinenlere ise *müessese* denir. Millî hayatta yaşamayan geleneklere *sosyal fosiller*, yaşamadığı halde etkisiz olarak varlık gösterenlere ise *arta kalanlar* denir. Bu çerçevede millî kültürünü bulmak isteyen millet; bunları tespit ederek yalnızca müesseseleri yaşatmalıdır. Zaten kültür bir milletin toplum, siyaset, hukuk, dil, din, sanat, ekonomi, ahlak müesseselerinin toplamıdır.[279]

Ziya Gökalp bilim insanı kimliğine uygun olarak objektif bir bakış açısına sahiptir ve millî kültürü bulabilmek için bunun gerekli olduğunu ifade etmiştir. Millî kültürü bulma çabaları içerisinde herhangi bir medeniyetin savunucusu olmamak, Avrupa veya Şark medeniyeti gibi eski Türk medeniyetine de bağımlı olmamak gerekmektedir.[280] Her toplum gibi Türk toplumu da zaman içerisinde değişim ve gelişim göstermektedir. Bu noktada eski medeniyete dönmek, onu yaşatmaya çalışmak gereksiz bir çaba olmakla beraber yalnızca o medeniyetin temelini oluşturan ilkeler örnek alınabilir. Millî kültürü bulabilmek için son olarak ise aynı medeniyet dairesi içinde bulunan milletlerin müesseseleri arasındaki farkları ortaya çıkararak aynı geleneğin farklı milletlerde uğradığı değişimleri ve birbirinden farklı müesseselerini

[279] Gökalp, Türk Terbiyesi, *a.g.e.* , s. 12-13.

[280] Ziya Gökalp, *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara 1964, s. 14.

tespit etmek ve bir milletin birbirine zıt gibi görünen sosyal akımları arasındaki gizli bağları aramak gerekmektedir.[281]

Değer yargılarının temeli idealler olduğu için bir milletin ideallerinin değişmesiyle beraber değerleri de değişebilir. Osmanlı yenileşmesinin bunalımlı zamanları ile Trablusgarp ve Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı Türk toplumunda yeni idealler ve dolayısıyla yeni değerler oluşturmuştur. Bu çerçevede terbiyenin en önemli kaynaklarından birinin millî buhranlar olduğu görülmektedir. Çünkü çocuklarda ve gençlerde görülen bugünkü ideale ait duygular öğretmenlerden daha çok millî buhranların etkisiyle oluşmaktadır. Ziya Gökalp, kızlarına yazdığı mektupta bunu şu şekilde ifade etmiştir: *"Millî felaketlerin uyandırdığı ruhları, en iyi terbiyeciler uyandıramaz."*[282] Fakat bu buhranlı zamanlar uzun süre devam edemez, etmemelidir. Bu yüzden millî buhranların terbiye edici görevi onların sembolleri olan millî bayramlar ile sürdürülür. Bu yönüyle millî bayramların terbiye edici etkisi önemlidir.[283]

Millî buhranların terbiye edici etkisi özellikle liselerde kendisini gösterir. Lise öğrencileri, gelişim psikolojisi gereği kimlik arayışında oldukları için hayatlarının bunalımlı devrini yaşamaktadırlar. Sosyal vicdana dayalı değer yargılarını, aldıkları pozitif bilimler eğitimiyle birlikte çözümlemeye başladıkları bu dönemde şüpheye düşmekten kaçınamazlar. Avrupa'da gençliğin bu bunalımlı zamanında pozitif bilimlere karşı manevi duyguları da eksik bırakmamak için edebiyat, felsefe ve sosyoloji dersleri verilir. Bunlar manevi duygulardan oluşan millî kültürü pozitif bilimlere karşı çözülmeden korudukları için terbiye edici öğretimlerin temelidir.[284]

---

[281] Gökalp, Millî Terbiye… , *a.g.e.* , s. 14.

[282] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 169.

[283] Ziya Gökalp, "Hedefler ve Mefkûreler II", *Damla*, S. 40, Nisan 1947, s. 3.

[284] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 49.

Ziya Gökalp gençleri bu bunalım zamanında aldıkları terbiyeye göre üç tipe ayırmıştır: *Epikurosçu* bireylerin vicdanındaki millî kültür pozitif bilimlere yenik düşerek çözülmeye uğrar ve bu bireylerde herhangi bir ideale bağlılık görülmez. *Stoacı* bireylerde millî kültürün kuramsal temeli kaybolmakla beraber duygusal bağı devam eder. *İdealistler* ise millî kültürü hem kuramsal hem duygusal olarak sağlam bir şekilde benimseyen bireylerdir. Hem millî idealleri severler hem de onlara bilimsel bir düşünceyle bağlanırlar. *Epikurosçular* tamamen millî olmayan, *Stoacılar* duygu olarak millî fakat düşünce olarak millî olmayan, *İdealistler* ise tamamıyla millî nitelik gösteren bireylerdir.[285]

Ziya Gökalp pozitif bilimleri yaratıcı ve yaratılmış olarak ikiye ayırmıştır. *Yaratıcı ilim*, bilim insanlarının araştırma yaparken aktif olarak kullandığı yöntemlerdir. Bilim insanlarının bu yöntemleri kullanmasıyla *ilmî hayat* doğar. *Yaratılmış ilim* ise bu yöntemlerle elde edilen sonuçların toplamıdır.[286] Bir millet ilmî hayatta keşif ve üretim yapabildiğinde okullardaki öğretim, öğrencilere sonuçları ezberletmekten çıkarak öğrenciyi de ilmî yöntemleri uygulama ve keşfetmeye teşvik eder. Bu noktada Ziya Gökalp Türkiye'deki eğitime şu şekilde bir eleştiri getirmiştir: *"Memleketimize yaratıcı ilim giremediği için öğretim diye başka memleketlerin bilim adamlarının bulduklarının kırıntılarını gençlerimize ezberlettiriyoruz. Bu yüzden çocukların kafası şişiyor ama bir mevzuyu tetkik edecek kabiliyete varamıyorlar."*[287]

İsmail Bey Gaspıralı'nın ilkokul çocuklarının psikolojik ve fizyolojik gelişimlerine bağlı olarak okulda uzun saatler ders işlenmemesi gerektiği düşüncesine paralel olarak Ziya Gökalp de ilkokullarda derslerin sayısının ve süresinin azaltılmasını

[285] Gökalp, Makaleler V, *a.g.e.* , s. 50-51.

[286] Erişirgil, *a.g.e.* , s. 122.

[287] Erişirgil, *a.g.e.* , s. 123.

önermiştir. Yaş itibariyle oyun çağında olan bu çocukların oyundan tamamen koparılmaması gerektiği düşüncesi iki aydının da eğitim sisteminde yer almıştır.

Ziya Gökalp, liselerde derslerin nasıl olması gerektiğiyle ilgili de bazı öneriler getirmiştir. Ders önceliği yapılarak derslerin saatlerinin belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Tarih ve coğrafya dersleri sadece millî terbiye açısından öğretilmelidir, derslerin içeriği bu şekilde düzenlenmelidir. Türkçe dersinde kelimelerin kök bilgileri, eski anlamları, doğru yazılışları öğretilmemelidir; yalnızca bugün yaşayan şekliyle söyleniş ve yazılışları öğretilmelidir. Dil öğretiminde ise Arapça ve Farsça, Türkçe dersinin yardımcısı olarak değil ayrı birer ders olarak okutulmalıdır. Fakat Almanca, Fransızca, İngilizce derslerinde olduğu gibi her öğrenci Arapça ve Farsça derslerinin ikisini almaya mecbur tutulmayarak kendi seçtiği bir tanesini okumalıdır.[288]

Ziya Gökalp edebiyat derslerine ayrı bir görev yükleyerek bu dersin, millî edebiyatın ne olduğunu ve ne olmadığını iyi kavramış genç yazarlar tarafından verilmesini önermiştir. Fransızların uyguladığı şekliyle edebiyat derslerinin, edebiyat tarihi şeklinde verilmesi yanlıştır. Edebiyat dersleri liselerde öğrenciye birçok isim ezberletmek değil; edebî terbiye vermek, öğrencilerde millî zevk ile güzel söyleme ve yazma isteği uyandırmak amacı taşımalıdır.

Ziya Gökalp'e göre öğretmenler, belirli bir ideolojinin savunucusu olmamalıdır. Bir ideolojinin savunucusu olan öğretmenlerin, öğrencilerin sosyal duygularına zıt fikirleri onlara aşılamaya çalışması özellikle liselerde görülmektedir. Lise öğrencileri, öğrendiği fikirlerin zihninde çatışması sonucu sosyal duygularını tamamen kaybetmekte veya duygularıyla düşüncelerini bütünleştiremeyerek bunalıma düşmektedir. Ziya Gökalp'e göre yalnızca felsefe ve sosyoloji ile ilgilenen öğretmenler öğrencilerin duygu ve düşüncelerinden birini feda etmeden ikisini bütünleştirebilirler. Felsefe ve sosyoloji

[288] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 218.

bilimlerini okuyan öğretmenler ilkokul ve ortaokullarda bulunmasa da liselerde bu öğretmenleri yetiştirmek mümkündür ve gereklidir.[289]

Liselerde kültür bölümü olma özelliği taşıyan edebiyat ile bilim bölümü olan fen olmak üzere iki alan vardır. Edebiyat bölümünde bütün millî bilgiler öğretilmeli ve bunlara rehber olması için de sosyoloji ve felsefe öğretilmelidir. Dolayısıyla sosyal bilimler alanındaki öğretmenler, alan bilgilerine ek olarak hem felsefe hem sosyoloji bilmelidir. Fen bölümünde de bilimlerin yanı sıra felsefeye yer verilmelidir. Fen bilimleri alanındaki öğretmenlerin ise alan bilgilerinden başka felsefe bilmesi yeterlidir. Matematik, fizik, ahlak gibi dersler iki bölüm arasında ortak olmalıdır. Liselerin edebiyat şubesinden mezun olan öğrenciler Edebiyat, Hukuk, Eğitim fakültelerine; fen şubesinden mezun olanlar ise Fen, Tıp, Mühendislik fakültelerine girebilecek donanıma sahip adaylar olmalıdır.[290] Ziya Gökalp'in bu yönlendirme sistemi, günümüzde uygulanmakta olan sistemdir.

Ziya Gökalp bütün Türklüğün gelişmesinde önceliği kültüre vermiştir fakat kültür kadar medeniyetin de gerekli olduğunu vurgulamıştır. Medeniyet, kültürden güç alarak bilim sayesinde kurulabilirdi. Bilim ise yalnızca üniversitelerde yapılabilirdi ve bu yüzden üniversitelerin seviyesini yükseltmek gerekliydi.[291] Edebiyat ve Hukuk fakülteleri sosyal bilimler ile millî bilgilerin kökleştiği yerler olmalıdır. Bu iki fakültede sosyolojiye büyük önem verilmelidir. Ayrıca Edebiyat fakülteleri millî din, estetik, ahlak, dil ile beraber tarih, coğrafya, kavmiyat araştırmaları yapmalıdır. Hukuk fakülteleri ise millî hukuk ile millî iktisadı düzenlemelidir. Eğitim fakülteleri de millî terbiyede kullanılacak yöntemleri araştırmalıdır. Bu amaçların yerine getirilebilmesi için öğrencilere birçok yaratılmış bilgi ezberletmek yerine yaratıcı ilim yapabilme

[289] Gökalp, Makaleler V, *a.g.e.* , s. 83.

[290] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 217-218.

[291] Duru, *a.g.e.* , s. 45.

becerisi kazandırılmalıdır. Öğretmenlerin önem verdiği husus nicelik değil nitelik olmalıdır.

Üniversitedeki öğrenciler karşılıksız olarak hayatını bilime adamış olarak görülmelidir ve onlara serbestlik tanınmalıdır. Akademisyenler de yeni bilimsel gerçekleri keşfetmeye çalışan âlimler sayılmalı ve öğretimlerinde serbest bırakılmalıdır. Bu konuyla ilgili görüşlerini *"Darülfünun"* başlıklı şiirinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Bırakınız bunlar kendi kendine / Seçilsinler siz seyirci kalınız, / İlmi verin âlimlere, siz yine / Ele mülkün dizginini alınız; / Darülfünun emirlerle düzelmez. / Onu yapar ancak serbest bir ilim; / Bir mesleğe hariçten fer gelmez / Bırakınız, ilmi yapsın muallim!.."*[292] Bu serbestliği kötü amaçla kullanan öğrenci ve akademisyenler olabilir fakat bundan zararlı çıkacak kendileridir. Bu düşüncenin her öğrenci ve talebe hakkında doğru çıkması şart değildir, yalnızca birkaç ve hatta birer öğrenci ve akademisyenin böyle olması yeterlidir.

Gökalp'e göre üniversitelerde bilimsel hayatın ortaya çıkmasını sağlamak için devletin asıl görevi gerekli şartları hazırlamaktır. Devlet karar veya irade ile kanun yaptığı gibi ilim yapamaz, ilim ancak gerçeği ve doğruyu arayan ve karşılık beklemeyen bilim insanları tarafından yapılabilir. Bu bilim insanları genellikle zengin olmadığı için hayatlarını ilme adayamazlar. Devlet akademisyenlere hem geçim hem öğretim aracı olarak kürsüler kurarak onlara ömürlerini ilme adama imkânı verebilir. Fakat bu kürsülere tayin edilen akademisyenlerin hepsi ilim aşkına sahip olmadığı için hepsinden aynı başarıyı görmek olanaksızdır. Öğretmenliği aşk ile yapanlar olduğu gibi yalnızca para kazanmak için yapanlar da vardır. Öğretim ve öğrenme özgürlüğü sağlandığında öğrenciler yalnızca işini aşk ile yapan öğretmenlerin derslerine devam edebilirler. Bu akademisyenler hangi fakültede olursa olsun öğrenciler tarafından keşfedilerek çok

[292] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 60.

sevilir. Böylelikle hem gerçek âlimlerle yalancı âlimler birbirinden ayrılır hem de her iki grup da hak ettiği ödülü veya cezayı alır. Akademisyenler içinde meslekî yeterliğine güvenmeyenler öğrenme serbestliğine karşıdırlar çünkü derslerine hiçbir öğrencinin gelmeyeceğini bilirler. Fakat bu karşıtlığa rağmen ilmin serbestliğine engel olunmamalıdır. Ticarette rekabet ne kadar faydalıysa eğitimde de yarışma o derece faydalıdır. Öğrencinin istediği derse devam etme özgürlüğü olmalıdır ki akademisyenleri öğretimdeki başarı derecesi anlaşılsın. Bu sayede sağlanacak faydaları Ziya Gökalp *"Maarif Mes'elesi"* başlıklı makalesinde şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Bu suretle, ilmî topluluğunun gittikçe arttığını gören öğretmenler daha ziyade şevklenerek faaliyetlerini şiddetlendirecekleri gibi muvaffak olamadığını gören öğretmenler de istifa ederek bütçeyi lüzumsuz bir yükten kurtacaklardır."*[293] İlmî yeterliğe sahip olmayan akademisyenlerin, öğrencinin devlet tarafından zorla derslerine gelmesini istemesi doğru değildir. Bu durumdan gerçek akademisyenler, öğrenciler kadar milletin ilim hayatı da zarar görür. Çünkü İsmail Gaspıralı'ya göre *"Yarım molla din bozar."*[294] ve Ziya Gökalp'e göre *"Cahil ile âlim tefrik olunmayan bir yerde ilim terakki edemez."*[295]

Ayrıca Ziya Gökalp'e göre üniversite öğrencilerine verilen özgürlük, öğrencilerin ilgi ve yeteneklerine uygun olarak dersler seçebilmesi için de şarttır. Bireysel ilgi ve isteklerindeki farklılıklar dolayısıyla her öğrencinin tahsil hayatının gelişimi birbirinden farklı olacaktır. Bu yüzden öğrenciler kendi seçtikleri derslere devam edebilmelidirler. Bu durumu Ziya Gökalp *"Maarif Mes'elesi"* başlıklı yazısında şöyle ifade etmiştir: *"Onu ruhça dinleyemeyeceği dersleri bedence dinlemeye*

[293] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 186.

[294] Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 4, *a.g.e.* , s. 207.

[295] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 221.

zorlamadan bir fayda çıkmayacağı gibi ruhen dinleyeceği derslerden mahrumiyeti de büyük bir zarar husule getirir."[296]

Yükseköğretim öğrencilerinin ilgi, istek ve yeteneklerine yönelimleri düşüncesi İsmail Gaspıralı'nın eğitim sisteminde fakülte çapında tezahür etmişken Ziya Gökalp'in sisteminde ders olarak yer almıştır. Gaspıralı'ya göre okullar ihtisaslaşarak fakülte halini almalı ve her öğrenci bu yönelimi doğrultusunda fakülte ve dolayısıyla meslek seçmelidir. Gökalp'e göre ise öğrencilerin yönelimleri, derslerini de kendilerinin seçmesini sağlamalıdır. Bu çerçevede Gaspıralı'nın yaklaşımı daha kapsayıcı bir nitelik taşımakla beraber ihtisaslaşma konusunda iki düşünürün görüşleri birebir örtüşmektedir. Avrupa, ihtisaslaşma sayesinde ilerlemiştir ve Türk dünyasında da bunu sağlama görevi eğitim sistemine aittir. Meslek bilgisi okullarda verildiği takdirde ihtisaslaşma artacaktır. Böylelikle Türk dünyasında düşünen ve üreten insanlar yetiştirilebilecektir.

Ziya Gökalp'e göre İslam dünyasının büyük âlimler yetiştirmesi, eski medrese tarzının öğretim ve öğrenme serbestliği tanıması sayesindedir. Aynı şekilde Avrupa'daki üniversitelerin ilerlemesinin sebebi de budur. Türkiye'ye davet edilen Alman profesörleri Avrupa'da üniversite eğitiminin; ilim, ilim içindir ilkesine; öğretim özgürlüğüne ve öğrenme hürriyetine dayandığını belirtmişlerdir. Türkiye'de de yükseköğretimin düzenlenmesinde bu ilkeler gözetilmelidir.

Sâtı Bey, Ziya Gökalp'in terbiyeye millî sıfatını ekleyerek terbiyenin tanımını daralttığı noktasında kendisini eleştirmiştir. Ziya Gökalp ise bu eleştiriye karşılık olarak *talim ve terbiye* ifadesini açıklamıştır. Buna göre terbiyenin geniş ve dar olmak üzere iki tanımı vardır: geniş anlamda terbiye öğretimi de kapsar fakat dar anlamda terbiye öğretimin dışındadır ki buna *talim ve terbiye* denir. Gerçeklik yargılarının öğretilmesine

[296] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 187.

"talim", değer yargılarının öğretilmesine Necmettin Sadık Bey'in kabul ettiği gibi *"tahris"* denilirse *"terbiye"* bu ikisini kapsayan genel bir ifade özelliği kazanır.[297]

Ziya Gökalp'e göre bir müfredatta üç tür bilgi yer almaktadır: Birincisi millî lisan, edebiyat, tarihtir; ikincisi tecvit, ilmihal gibi din dersleri ve İslam tarihi; üçüncüsü ise pozitif bilimler, yabancı diller ile elişi ve beden eğitimi dersleridir. Buradan da görülebilir ki terbiye ile amaçlanan Türklük, İslamlık ve çağdaşlıktır. Türk okulları için eksiksiz bir müfredat Türk terbiyesi, İslam terbiyesi ve asır terbiyesi olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Bu üç terbiye, birbirinin tamamlayıcısıdır ve üçünün de sınırları net bir şekilde belirlenerek birbirlerinin alanlarına müdahale etmeleri engellenmelidir. Eğer birbirlerinin alanına girerlerse çatışma ortaya çıkar ve birbirlerine karşıt olabilirler.[298]

İsmail Bey Gaspıralı gibi Ziya Gökalp de eğitimin çağdaşlaştırılmasının, din derslerinin müfredattan çıkarılması anlamına gelmediğini savunmuştur. Çağdaş eğitim ile din eğitimi çatışmak zorunda değildir. Aksine Gaspıralı da Gökalp de İslam dininin bilimsel gelişmelere ters düşmediğini, toplumda böyle düşünülmesinin İslamiyet'in özünün doğru anlaşılamamasından kaynaklandığını açıkça ifade etmişlerdir.

Birey dünyaya geldiği zaman herhangi bir kişiliğe sahip değildir, asosyaldir. Bireylerin kişilikleri bağlı oldukları cemiyetin ortak vicdanına bağlı olarak şekillenir ve cemiyet bireyin üzerinde *sosyalleştirme* etkisine sahiptir. Ziya Gökalp cemiyetin bu etkisine *terbiye* demiştir. Okul, öğrenciyi sosyalleştirmeye çalışan bir müessesedir. Bu çerçevede Gökalp, okulu hayattan ayrı görmemektedir. Belli kuralları olan ve öğrencilerin toplu halde bulunduğu okul, hayatın bir modelidir. Aynı düşünce İsmail Gaspıralı'nın eğitim kuramında da kendisine yer bulmuştur. Gaspıralı okulun, hayatın

[297] Gökalp, Makaleler V, *a.g.e.* , s. 82.

[298] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 106-108.

merkezinde olmasını ve teorik bilgilerin hayatla ilgili uygulamaya dönüştürülmesini sağlamaya çalışmıştır.

Ziya Gökalp'e göre aynı zamanda cemiyet, bireylerin sosyalleşme şekillerine göre *ödül* ve *ceza* olmak üzere iki uygulamaya sahiptir. Sosyalleşme fiilinin terbiye ile ödül ve cezayla yakından ilişkili olmasına göre terbiye ile ödül ve cezanın da bağı vardır. Hiçbir terbiye ödül ve cezasız değildir. Ziya Gökalp'e göre ödül ve ceza, *yaygın* ve *organize* olmak üzere iki türlüdür. Yaygın ödül ve ceza halkın yaşayışında kendini gösteren yazısız örfe bağlı olarak ortaya çıkarken organize ödül ve ceza hükümet tarafından oluşturulan yazılı kanunlara ve bunların uygulayıcısı mahkemelere bağlıdır.[299]

Ders notlarıyla resmî olarak birinci olan bir öğrenci, sınıf arkadaşlarının gözünde değersiz olabildiği gibi ders notları düşük olan bir öğrenci, sınıf arkadaşları arasında oldukça fazla sevilebilir. Öğrencilerin kendi aralarında çok sevdikleri bir öğrenci, öğretmenler tarafından takdir edilmeyebilir. Cemiyette olduğu gibi okulda da öğretmenlerin verdikleri ödül ve cezalar, öğrencilerin duygularından farklı olabilir yani okulun yaygın ve organize ödül ve cezaları birbiriyle örtüşmeyebilir. Bu durumun en iyi mezun olan öğrenciler üzerinde gözlemlenebileceğini söyleyen Ziya Gökalp, okulda ders başarısı yüksek olan her öğrencinin hayatta başarılı olamadığı gibi ders notları düşük olan her öğrencinin de hayatta başarısız olmadığını örnek göstermiştir. Sınıf birincilerinin genellikle gerçek hayatta bir işi başarabilme yetki ve yeteneğinden yoksun olduklarını ifade etmiştir.[300]

Okulda idarecilerin ve öğretmenlerin dışında ortaya çıkan yaygın ödül ve cezalar, cemiyetin gerçek vicdanını temsil ettikleri için engellenemez olduğu kadar da

[299] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 544.

[300] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 549.

faydalıdır. Resmî kurumların belirlediği organize ödül ve cezalar ise doğrudan cemiyetin vicdanını temsil etmez. Okulun disiplini bazı düzenlemeleri gerektirdiği için organize ödül ve cezaları uygulamak gereklidir. Özellikle sınav sistemi eğitim hayatında olduğu sürece organize ödüllerden biri olan sınav notları tamamen kaldırılamaz fakat Ziya Gökalp'e göre bunlar öğrencilerin not, belge gibi sembolik başarıları hedeflemesiyle gösterişçi olarak yetişmelerine sebep olduğu için en az düzeyde uygulanmalıdır. Halkın ruhundan doğan yaygın ödül ve cezalar ise öğrencilerin gösterişçilikten uzak bir şekilde samimi olarak gelişmesini sağlar.[301]

Kendi düşünceleri olan öğrenci bağımsızdır. Bazı resmî kurum ve kişilerin ödül ve cezadaki etkinliği öğrencilerin bağımsız düşünebilme yeteneğini yok eder. Erdem hiçbir zaman bazı resmî kurum ve kuruluşlar tarafından takdir veya tenkit edilmemelidir. Öğrenciler dünyaya okul müdürlerinin gözünden bakmaya mecbur bırakılmamalıdır. Yaygın ödül ve cezalar öğrencilerin bağımsız kişiliklerine zarar vermemelidir. Zaten öğrencilerin bağımsız düşünceleri aslında içinde bulundukları cemiyetin yaygın düşünceleridir.[302]

Bir sınıf özelinde düşünüldüğünde o sınıftaki öğrenciler tarafından belirlenen ve sonucu sınıf arkadaşları arasında sevilmek veya dışlanmak olan yaygın ödül ve cezalar İsmail Gaspıralı'nın eğitim düşüncesinde de yer bulmuştur. Rusya Türklerinin okullarına sınıf kavramını kazandırarak aynı seviyede olan öğrencilerden bir sınıf oluşturularak eğitim görmesini öneren Gaspıralı'ya göre daha önce detaylıca ele aldığımız üzere bu durumun sağlayacağı avantajlar vardır. Bunlardan biri öğrenme konusunda hevessiz olan bir öğrencinin sınıf arkadaşlarına bakarak onlardan geri kalmak ve onlar arasında dışlanmak istemeyerek hevesli hale gelebilmesidir.

---

[301] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 547.

[302] Gökalp, Millî Terbiye… , *a.g.e.* , s. 76-77.

Ziya Gökalp'e göre cemiyetlerin kültürel gelişimleri aşiret, kavim, ümmet ve millet sıralamasını izleyerek tamamlanır. Düzen hâkim olduğunda *organik devir* yaşanırken bir evreden diğer evreye geçişte ise *buhran devri* yaşanır. Bir cemiyetin değer yargıları, evre değiştirdiğinde değişir. Değer yargıları değiştiği için ödül ve cezalar da değişir. Eski değerler organize yaptırım haline gelerek zayıflarken yeni idealler yaygın yaptırım niteliği kazanarak kuvvetlenir. Bu süreç okullarda da yaşanır çünkü okullar cemiyetin bir parçası olduğu için cemiyet buhran geçirdiğinde okullar da aynı buhranı geçirmektedir.[303]

Öğrencilerin hayatları boyunca her kademede farklı şekilde olmak üzere aldıkları eğitimde de geçiş dönemleri olduğu için eğitim hayatı, tarihin geçiş dönemleri gibi organize hayat ile yaygın hayatın çatışma içerisinde olduğu bir buhran zamanıdır. Ziya Gökalp'in, öğrencilerin geçirdiği her evrenin cemiyetlerin gelişim süreçlerine benzetmesi gelişim psikolojisine de uygunluk göstermektedir.

Ziya Gökalp'e göre öğrencilerin tembel veya çalışkan olmaları iki türlüdür: Öğrencinin çalışmasını sağlayan *irade*, "*coşkunluk"* veya "*çaba"*ya dayanmaktadır. Öğrencinin zevk alarak çalışmasına *"coşkunluğa dayalı çalışkanlık"* veya *"coşkunluğa dayalı irade"* denebilir. Bu iradenin yokluğundan ortaya çıkan tembelliğe *"coşkunsuzluk"* denebilir. Öğrencinin ebeveynlerini veya öğretmenini mutlu etmek, yüksek başarı değeri almak amacıyla çalışması ise *"çabaya dayalı çalışkanlık"* veya *"çabaya dayalı irade"* olarak adlandırılabilir. Bu iradenin yokluğundan ortaya çıkan tembelliğe ise *"çabasızlık"* adı verilebilir. Coşkunluk ile çalışan öğrenciler aracısız bir mutluluk duyarken çaba ile çalışan öğrenciler ebeveyn, öğretmen, başarı değeri gibi aracılarla mutluluğa ulaşabilirler. Bu çerçevede Ziya Gökalp'e göre öğrencilerin

[303] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 335.

coşkunluğa dayalı çalışkanlıklarını yok etmemek, tam tersine bunu güçlendirmek terbiyenin en temel hedefi olmalıdır.[304]

Türkiye'de bilimsel hayatın kuvvetlendirilmesi için idare meclisleri ile ilim meclislerinin ayrılması gerekmektedir. Maarif Nezaretinde ilmî işler birinci, idarî işler ikinci planda olmalıdır. İlmî meselelerin idarî memurlardan oluşan kurullarda çözülmesi uygun olmaz. Maarif Nezaretinde idarî işleri yürütecek bir müdürler komisyonu bulunmalıdır. Meclis-i Kebir-i Maarif ise akademisyenlerden veya o değerdeki âlimlerden oluşturularak görevleri yalnızca terbiye ve ilim meseleleri olmalıdır. Ayrıca üniversitenin idaresi; profesörler kurulu ve profesörler divanı (yönetim kurulu) gibi ilmî kurullar ile bunların başkanlarına bırakılarak profesörler kurulu umum müdürü (rektör) veya fakülte müdürü (dekan) gibi idarî memurların emrinde olmamalıdır. Bilimsel hayatın gelişmesi için Maarif Nezareti'nin yapması gereken bir husus da Öğretmenler Kulübü kurmaktır. İlim insanları birbiriyle iletişim içinde olmalıdır ki fikirleri buluşsun. Nitelikli öğretmenler yetiştirilmesi İsmail Gaspıralı'nın da ana hedeflerinden biri olmuştur. Gaspıralı özellikle usul-ü cedidi uygulayacak öğretmenlerin meslekî yeterliklerinin yüksek olmasını önemsemiştir. Bu sebeple öğretmenler için *"Rehber-i Muallimîn Ya Ki Muallimlerle Yoldaş"* makalesini ve *Hoca-i Sıbyan* kitabını yazmıştır. Ziya Gökalp'e göre ayrıca başlangıçta ulusal sonra uluslararası çapta sosyoloji ve felsefeyle ilgili olan toplantılar, kongreler düzenlemek de faydalı olacaktır.[305]

Ülkede millî kültür ve millî bilgiler oluşmadan, pozitif bilimlerin gerçek âlimleri yetişmeden akademi oluşturulmamalıdır. *"Maarif Mes'elesi"* başlıklı yazısında *"Üniversite, millî maarifi tesise çalışan bir fabrika mahiyetindedir. Akademi ise millî kültürü muhafazaya yarayan bir müze hükmündedir. Her memlekette üniversite*

[304] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 337-338.

[305] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 223-224.

inkılâpçı ve yaratıcı, akademi muhazakârdır.''[306] diyen Ziya Gökalp'e göre üniversite millî eğitimi oluşturup ilkokullara ve liselere yayar, akademi ise bünyesinde saklar. Bunun için üniversiteler gelişmeden ilkokul ve liseler gelişemez. Ziya Gökalp, Emrullah Efendi gibi *Tuba* ağacına inanmıştır. Tuba; cennette bulunan bir ağaçtır, kökü yukarıdadır ve dalları sekiz cennete doğru sarkar. Cennette oturanlar bu ağacın meyvelerini yerler. Emrullah Efendi bilimi Tuba ağacına benzeterek bilimin yüksekte olduğunu, halkın bilgili olabilmesi için de önce yüksek bilimin işler olması gerektiğini anlatmak istemiştir.[307] Ziya Gökalp'in düşüncesinde de millî eğitim üniversiteden başlayarak sırasıyla öğretmen okullarına, liselere ve ilkokullara inecektir fakat akademi kurmak yerine muhafaza ettiği için bu Tuba ağacının tepesi akademi değil, üniversitedir. Millî eğitimin kurulmadığı bir ülkede akademi kurmak, eski bilgileri tutarak millî kültürün ve millî ilim hayatının oluşmasını engeller.

B) Kadınların Eğitimi

Ziya Gökalp, kadınların toplumda bulunmaları gereken konumu ortaya koymaya çalışırken Eski Türk anlayışından örneklere sıklıkla başvurmuştur. Böylelikle hem Türklerin kadınların toplumsal rollerine verdikleri ağırlığın uygulamada somut göstergeleri olduğunu kanıtlamaya çalışmış hem de bu uygulamayı gerçekleştiren sosyal çevrenin kudretli devletleri kurma becerisine sahip olması ile örnek alınabileceğini işaret etmiştir. Eski Türklerde kadın, sosyal ve siyasi hayat içerisinde önemli bir yere sahiptir. Orta Asya Türk devletlerinde kadın hükümdarlar olduğu gibi o döneme ait birçok belgede *"Hakan ve Hatun buyuruyor ki…"* gibi ifadeler görülmektedir. Hunlarda kadın erkeğin tamamlayıcısı olmuştur. Hatun; yabancı elçilerin huzura kabulünde, tören

[306] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 189.

[307] Duru, *a.g.e.* , s. 46.

ve şölenlerde Hakanın yanında oturmuş, siyasi ve idari konularda görüşlerini ifade etmiştir. Hun Hakanı Mete, siyasî konularda karısına danışmıştır. Göktürk ve Uygur devletlerinde de Hatun devlet işlerinde söz sahibi idi ve resmî belgelerde hem hakan hem hatunun imzası bulunurdu.[308] Aile hayatında ise ana soyu ile baba soyunun değeri eşittir. Ailede asalet yalnızca baba tarafında değil ana tarafında da aranmıştır. Bir kişinin tam asil olması için hem ana hem baba tarafından asil olması gerekirdi.[309] Kız evlat ile erkek evlat arasında ayrım yapılmazdı, *"oğul"* kelimesi cinsiyet ayrımı yapılmadan evlat anlamında kullanılırdı.[310]

Gökalp, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da kadınların toplum hayatındaki konumlarının ve üstlendikleri görevlerin önemlerini koruduğu düşüncesini Türk destan ve hikâyelerinden örneklerle savunmuştur. Dede Korkut Hikâyelerinde kadının kahramanlık ve annelik rolleri öne çıkmaktadır. Kadının kahraman olduğu, erkekler kadar iyi şekilde ata bindiği, ok attığı, silah kullandığı, savaştığı ve hatta güreştiği görülmektedir. Aile hayatı içerisinde sevgi ve saygıya dayanan bir birliktelik ve tek eşlilik vardır.[311] Kutadgu Bilig'de de çok eşlilikten bahsedilmemesi, tek eşliliğin Türklerin hayatında devam ettiğini göstermektedir. Orta Asya Türklerinden Selçuklu Devletine, Selçuklu Devletinden Osmanlı Devletine miras olarak devredilen geleneklere uygun olarak kadınlar sosyal hayatta aktif olmuşlardır. Ahilik teşkilatının bir kolu olan Bacıyan-ı Rum, kadınlardan oluşmuştur. Türkmen kadınları erkeklerle birlikte iş hayatına girmiştir.

Kadınların toplum içerisindeki konumu zaman içerisinde olumsuz bir değişime uğramaya başlamıştır. Onların sosyal rol ve konumlarındaki daralma ve dışlanma

[308] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 181.

[309] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 177.

[310] Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 262.

[311] Gültepe, *a.g.e.* , s. 281.

değişen kültür ve din anlayışının bir sonucudur. Gökalp, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapıya bürünmesiyle bu değişimin ivme kazandığı görüşündedir. Büyük şehirlerde medrese ve tarikatların etkisiyle toplumsal tabanda cinsiyet ayrımı ortaya çıkmış, İran ve Bizans saray uygulamaları da Türk üst tabakasını etkilemiştir. Bu süreçte Türkçü Osmanlı aydınları, eski Türklerin yaşayışındaki kadının yerini örnek almamız gerektiğini savunmuşlardır.

Ziya Gökalp'e göre cemiyetin ortak bilincini oluşturan örf, cemiyetteki değişmelere bağlı olarak değişebilmektedir. Bu değişme Avrupalı oryantalistlerin etkisiyle İslamiyet'in kabul edildiği ilk yıllarda görülmeye başlanmıştır. Yüzün peçe ile örtülmesi başlangıçta yüksek toplumsal seviyenin belirtisiyken zamanla bütün Müslüman kadınlar için dinsel bir zorunluluk haline gelmiştir.[312] Ziya Gökalp kadınların saygınlığının kalmamasını, yüzlerini örtmeye ve hareme kapanmaya mecbur bırakılmalarını eleştirmiştir.

Tanzimat öncesi Osmanlı Devletinde kız çocukları genel ve yaygın eğitim yerine yalnızca vakıflara bağlı ilkokullarda veya özel derslerle eğitim görmekteydiler. Ezber sistemine dayalı ilkokullarda okuma-yazma öğretilmez, yalnızca namaz sureleri ezberletilir ve temel düzeyde dinî bilgiler verilirdi. Özel dersler alarak eğitim gören kız çocukları ise zengin ailelerin ve statüsü yüksek memurların çocukları oldukları için sayıları azdı. Bunlar doğu ve batı dillerini öğrenmiş, şiir ve musiki ile de ilgilenerek eserler vermiştir.[313]

Kız çocuklarının eğitimine fazla önem vermeyen Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatında Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte başlayan dönüşüm, kadınların

---

[312] Heyd, *a.g.e.* , s. 99.

[313] Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 3.

toplum içindeki konumunun gündeme gelmesini sağlamıştır. Tanzimat Fermanında kadınlarla ilgili bir madde yoktur fakat fermanın getirdiği zihniyet kadınlar için umut verici olmuştur. Kız çocuklarının devlet tarafından hazırlanmış bir program çerçevesinde planlı eğitim alması düşüncesi ilk kez Tanzimat döneminde görülmüşse de ancak 1869 yılında ilan edilen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile hayata geçirilmiştir ve 7-11 yaş aralığındaki kız çocuklarının ilkokula gitmesi zorunlu hale getirilmiştir. Aynı nizamname ile kızların ortaokula devam etmesi de kararlaştırılmıştır.[314] Bu çerçevede nizamnamenin kızların eğitimi açısından önemi büyüktür.

II. Meşrutiyete kadar kadınların eğitimi ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gibi sosyal alanda kadının yeriyle ilgili oldukça temel konular tartışılmıştır. Kadının siyasi ve ekonomik hakları ikinci planda kalmıştır. Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet ile beraber hissedilen özgürlük, Osmanlı aydınlarına bu sorunları tartışma fırsatı vermiştir. Müslüman Türk kadınının mevcut durumu, İslam dininin kadına bakışı, Avrupalı kadın tipi gibi konularda tartışmalar yapılmış, farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Bu döneme kadar kız ortaokulları ve sanat okulları ile sınırlı kalan kızların eğitimi için daha üst seviyedeki eğitim kurumları örgütlenmeye başlamıştır.

Bu konuda ilk adım 1911 yılında binası yanan Darülmuallimat yerine İnas İdadisi açılmasıyla atılmıştır. Bu okul 1913-1914 eğitim-öğretim yılında İnas Sultanisi haline getirilmiştir ve bunu başka yerlerde açılan İnas Sultanileri izlemiştir. Kız sultanilerinin eğitimi on yıllık olarak düzenlenmişti ve Darülfünun kızlara açık olmadığı için bu eğitim başta yeterli görülse de 1916 yılında İnas Darülfünunu açılınca bu eğitimin yetersizliği anlaşılmıştır.[315] Bu dönemde Selçuk Hatun ve Üsküdar Kız Sanayi Sultanileri de açılmıştır ki bu okullar Cumhuriyet dönemindeki Kız Enstitülerinin

[314] Kurnaz, *a.g.e.* , s. 5.

[315] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 87.

öncüsüdür. İnas Sanayi Nefise Mektebi de bu dönemde açılan kız okulları arasındadır.[316]

II. Meşrutiyet döneminde Türk kadını ilk kez yükseköğretim görme imkânı elde etmiştir ki bu sayede hem kadının kültür seviyesi artacak hem de yeni çalışma alanları doğacaktır. Ziya Gökalp Malta'da sürgündeyken kızlarına yazdığı bir mektupta *"Bu gün Türklerin en ziyâde mefkûreli olacakları bir zamandır. Sizin için başka bir mefkûre daha vardır ki kadınların ilim, ahlâk ve hukukça yükselmesine çalışmaktır."*[317] diyerek kadının aile hayatında ve cemiyet içerisinde yükselmesine verdiği önemi ifade etmiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen yıllarda devlet ve özel girişimlerle açılan kız okulları ve buna bağlı olarak kız çocuklarının eğitim ve öğretime devamı hem nicelik hem nitelik olarak gelişmiştir. Bu gelişme yetersiz olmakla beraber Türk kadınının eğitim görmesi, bu vesileyle toplumdaki yerini alması, aydın bir Türk kadını tipinin oluşması ve böylelikle Türk eğitiminin çağdaşlaşması açısından büyük önem taşımaktadır. Devletin imkânlarının sınırlılığı ve toplumun kızları eğitmek konusundaki zihniyeti nedeniyle bazı şehirler ve yüksek statülü kimselerle sınırlı kalan kadınların okuma-yazma ve meslek bilgisi edinme faaliyetleri yaygınlaşmıştır. Miras hukukuyla ilgili olarak çocuklar arasında cinsiyete bakılmaksızın eşit haklar tanınmasıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Kız çocuklarına eğitim fırsatı verilmesiyle aydın kadınlar yetişmeye başlamıştır. Kadınlar basın hayatında yer almıştır ve ilk kadın dergileri yayınlanmıştır.

Ziya Gökalp, kadının eski Türk toplumundaki yerini inceleyerek eski Türklerin demokrat ve feminist olduklarını ve dolayısıyla kadına daha fazla değer verdiklerini

---

[316] Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016, s. 164.

[317] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 21.

belirtmiştir, kadının erkekten daha aşağı bir seviyede olmadığını vurgulamıştır. Totemizmin etkisiyle erkeğin, Şamanizmin etkisiyle kadının kutsal görüldüğünü belirtmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabulünün ilk yıllarında da kadının çok önemli bir yere sahip olduğunu ancak bu durumun Türklerin farklı medeniyet sahalarının etkisinde kalması yüzünden değiştiğini; Arap, İran ve Bizans medeniyetlerinin Türkleri olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Bu çerçevede Türk kadının kurtuluşunun yalnızca millî Türk kültürüyle mümkün olacağını savunmuştur.[318] Eski Türk yaşantısında kadına verilen değer ve Türkçülük mefkûresinin doğuşu feminizmi de beraberinde getirmiştir. Ziya Gökalp'e göre, *"İstikbalde bî-taraf bir tarih, demokrasi ile feminizmin Türklerden doğduğunu itirafa mecbur olacaktır."*[319]

Kadınların toplumsal hayata giderek daha fazla katılmaya başladığı bu süreçte Ziya Gökalp'in önemli katkıları olmuştur. Ziya Gökalp'e göre aile, devlet ve millet toplumun yapı taşlarıdır. Kızına yazdığı mektupta *"İnsanı mes'ud edecek yegâne hayat, aile hayatıdır. Yeryüzünün cenneti âile ocağıdır."*[320] diyerek aileye verdiği önemi ifade etmiştir. Ailenin mimarı kadın, devletin mimarı erkek, milletin mimarı ise kadın ile erkektir. Her iki cinsi toplum içinde bu şekilde konumlandıran Ziya Gökalp, kadın ile erkek arasındaki kesin bir eşitliği vurgulamıştır. Ziya Gökalp'e göre millî ülkü, dayanışmalı bir ailede gerçekleşebilirdi. Türk ailesini çağdaşlaştırmak gerekliydi. Bu yüzden aile hukukunun oluşturulması için çaba göstermiştir ve başarmıştır.[321]

Ziya Gökalp'in sosyoloji sisteminin temeli ailedir. Çocuklar ailelerinde ilk eğitimlerini almakta ve millî kültürünü öğrenmektedir. Bu yüzden Gökalp de İsmail Gaspıralı gibi ailenin temeli olan kadının da erkek kadar eğitilmesine ve toplum

[318] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 186.

[319] Gökalp, Türkçülüğün Esasları, *a.g.e.* , s. 187.

[320] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 562.

[321] Duru, *a.g.e.* , s. 41.

hayatında yer almasına büyük önem vermiştir. Bu konuda şöyle demiştir: *"Bizde kadınlar iyi tahsil görmedikleri için aile yükselemiyor. Aile yükselemeyince millet de geri kalıyor. O halde terakkinin başı kadın terbiyesidir, kızların iyi yetiştirilmesidir. Kızların iyi terbiye edilmesi, bir milleti yeniden ihva edebilir çünkü iyi kadın, iyi aileyi vücuda getirir. İyi aileden de iyi bir millet doğar."*[322] Bu konuda iki düşünürün görüşleri ortaktır. Eğitimli olan anne, çocuklarını daha bilinçli yetiştireceği gibi onların eğitimine de önem verecektir. Bu yüzden milletin yükselmesi için önce kadın eğitilmelidir.

Gökalp'e göre ilim, din, ahlak, edebiyat gibi bilim dalları manevi servettir ve bu servete kadınlar da erkekler kadar hatta onlardan daha fazla sahip olmalıdır. Kadınların tüm sorumluluğu ev işi yapmak, çocuk bakmaktan ibaret görülmemelidir; yüksek eğitim almaları da gerekmektedir. Milleti terbiye etmek, erkekleri doğru yola yönlendirmek de kadınların yapabileceklerindendir.[323] Kadınların da erkeklerle birlikte katılım sağladığı her yerde yalnızca erkekler bulunduğunda görülen şiddetin yerini şefkatin almasıyla kadının varlığı toplumda meydana gelebilecek çözülmeleri önleyebilir. Ziya Gökalp'e göre yeni hayat, kadınların da erkekler kadar eğitim alarak kendi mevcudiyetlerini topluma kabul ettirdiklerinde başlayacaktır. Bu düşüncesini *"Aile"* başlıklı şiirinde de şu şekilde ifade etmiştir: *"Ailedir bu milletin, bu devletin esası / Kadın tamam olmadıkça eksik kalır bu hayat / Ailenin adle uygun olmak için binası / Nikâh, talak, miras: Bu üç işte gerek müsavat"*[324]

Aileyi konu edinirken kadının yeri ve haklarına vurgu yapan Ziya Gökalp, aynı şiirinde *"Bir kadın var ki ya annem, ya kardeşim, ya kızım, / Odur bende en mukaddes duyguları yaşatan… / Bir diğeri sevgilim ki günüm, ayım, yıldızım, / Odur bana*

[322] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 415.

[323] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 446.

[324] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 55.

hayattaki şiirleri anlatan… / Bu mahlûklar nasıl hakir olur şer'in gözünde?.. / Bir yanlışlık var mutlaka müfessirin sözünde!..''[325] diyerek hayatın içerisinde kadınların gözardı edilemeyecek bir değere sahip olduğunu ve onları değersizleştirenin İslam dininin yanlış yorumlanması olduğunu ifade etmiştir. Ziya Gökalp'in bu konudaki düşünceleri İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri ile örtüşmektedir. Her iki aydın da Kur'an-ı Kerim'in emirlerinin yanlış yorumlanması ve uygulanması sonucunda kadının toplum hayatından soyutlandığını düşünmektedir.

Ziya Gökalp'e göre tesettür, harem, namahrem gibi kurallar kadının tabu olarak görülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Kadınlar erkeklerden bir alt seviyeye düşürülmesinin sebebi erkeklere ait işlerin kadınlar için haram olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Kadın-erkek arasındaki eşitsizlik kadının fizyolojik olarak zayıflığından kaynaklanmamaktadır. Bu eşitsizlik sosyal sebeplere dayanmaktadır.

Kadınların eğitim almalarıyla birlikte eğitimlerini uygulama sahasında gösterebilmeleri için meslek sahibi olmalarını da son derece önemseyen Ziya Gökalp, sadece bu konu için *"Meslek Kadını"* başlıklı şiirini kaleme almıştır. Diğer şiirleri gibi didaktik özellik gösteren bu şiirinde, kadınların meslek edinmeyip ekonomik olarak kocalarına bağlı kalmaları gerektiği gibi toplumda kök salan bir düşünceyi eleştirmiştir, bu düşüncenin yanlış yönlerini ortaya koymuştur. *"Kadın yükselmezse alçalır vatan, / Samimi olamaz onsuz bir irfan; / Hâsılı bir heves değil, ihtiyaç / İstiyor bu anda böyle bir ilaç."*[326] diyerek ise kadınların da iş hayatında erkeklerle beraber yer alması gerektiğini işaret etmiştir. Bu konuda kadınların akılları ve becerileri küçümsenmemelidir ve onlara layık oldukları konum ve hakları verilmelidir.

[325] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 55.

[326] Gökalp, Yeni Hayat, *a.g.e.* , s. 54.

Gaspıralı ve Gökalp'in Türklüğün umut dolu ufkuyla baktığı gelecekte kadın-erkek birlikte bir nesil yürümektedir. Kadın-erkek eşitliği, kadınların eğitilmesi ve toplum içerisindeki konumlarının yükseltilmesi konusunda İsmail Gaspıralı gibi Ziya Gökalp'in de şahsî hayatı örnek oluşturmaktadır. Ziya Gökalp, oğlu Sedat'ın küçük yaşta vefat etmesiyle üç kıza babalık yapmıştır. Büyük kızı Seniha'ya Malta'dan yazdığı bir mektubunda cinsiyet ayrımı hakkında şunları söylemiştir: *"Ben evvelden de erkek evlâdım yok diye hiç de müteessif değildim; çünki kız evlâdla erkek evlâd arasında fark gören eski kafalı babalardan değilim. İlk düşünmeğe başladığım gündenberi kadınla erkeğin müsâviliğini, kız evlâdla erkek evlâdın ayni derecede âile ocağını devam ettirdiğini kabul etmiştim."*[327]

Gökalp, Malta'da sürgünde iken bile kızlarının eğitimini takip etmiş ve yönlendirmiştir. Seniha'ya iyi ve ahlakî kitaplar okumasını öğütlemiş,[328] ne tür kitaplar okuduğunu kendisine yazmasını istemiştir.[329] Kardeşi Hürriyet'e okuma-yazma öğretme görevini Seniha'ya vermiştir[330] ve Hürriyet'in yazısının ve kurduğu cümlelerin gelişimini kendisine yazdığı mektuplarla takip etmiştir.[331] Mektuplarını kısa bularak kâğıdın iki yüzünü doldurmasını isteyecek kadar kendisini seven ortanca kızı Hürriyet'e, ablasının okumayı Kızıl Elma kitabından öğrendiğini, kendisinin ise Yeni Hayat kitabından öğreneceğini yazmıştır.[332] O sıralarda bebek olan kızı Türkan'ı da ihmal etmemiştir ve ona babasının aldığını söyleyerek çikolata verilmesini sık sık

[327] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 596.

[328] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 169.

[329] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 167.

[330] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 293.

[331] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , s. 564.

[332] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , *s.* 297.

tembih etmiştir. Hürriyet'ten Türkan'la oyun oynarken ona masallar da öğretmesini istemiştir.[333]

Ziya Gökalp, Türk toplumunda kadın-erkek eşitliğini sağlamak isteyerek Türk ulusunun, Türk devletinin temelini kurmak ülküsünü hedeflemiştir. Her fikir eskiyene kadar ortaya atıldığı dönemde devrim niteliğindedir. Ziya Gökalp'in kadınların eğitimi hakkındaki düşünceleri dönemini aşan boyuttadır.

C) Eğitimle Toplumsal Dönüşüm

Eğitimin toplumsal işlevinin en önemli yanı, toplumsal hareketliliği artıran bir araç olmasıdır. Bireyler okulda aldıkları eğitimle toplumsal değişmeye uyum sağlayabilirler. Eğitim bu görevini; bireylerin toplumsal seviyelerini yükselterek, toplumsal sınıflar arasındaki farkları azaltarak, toplumdaki çeşitli gruplar arasındaki kültürel ve ekonomik bütünleşmeyi sağlayarak yerine getirir.[334]

Eğitim yoluyla toplumsal değer yargıları yetişmekte olan nesle aktarılır ve bu değerler şekillendirilebilir. Eğitim yoluyla değer yargılarının aktarılmasının asıl amacı toplumsal bütünleşmenin sağlanmasıdır. Bu sebeple farklı toplumsal yapı ve siyasi rejimlere sahip ülkelerde, topluma hâkim olan değerlerin yetişmekte olan nesle aktarılması görevini okullar yerine getirmektedir.[335] Ziya Gökalp; Osmanlı Devletinin geniş bir coğrafyada zengin bir kültürel hayata sahip olan ve siyasi, askeri yönleri kuvvetli bir devletten her alanda bunalımlara düşen ve ulus devlet idaresine geçmeye

[333] Gökalp, Limni ve Malta Mektupları… , *a.g.e.* , *s.* 317.

[334] Hikmet Yıldırım Celkan, *Eğitim Sosyolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991, s. 160.

[335] Celkan, *a.g.e.* , s. 161.

çalışan bir devlete dönüşmesi üzerine bu sancılı sürecin sorunlarına çözüm olarak bir eğitim politikası geliştirmiştir.

Büyük bir mücahit olan Ziya Gökalp tıpkı İsmail Gaspıralı gibi cehalet ve bağnazlıkla; kendisine şüpheyle yaklaşan kötümserlerle mücadele etmiştir. Zor şartlarda bile mücadeleden kaçınmamış, yılmamıştır. İsmail Gaspıralı gibi o da istikrar kazanmamış olan toplumunda, gereklilikleri ve geleceği göz önünde bulundurarak eğitimin amaçlarını belirlemiştir. İsmail Gaspıralı, siyasi bağımsızlığı olmayan Rusya Türkleri için; Ziya Gökalp, siyasi birliği olmayan Osmanlı Türkleri için Türkçülüğe uygun olarak çağdaşlaşmaya yönelik eğitim hedefleri ortaya koymuşlardır.

Ziya Gökalp'e göre başka milletlerde en eğitimli bireyler aynı zamanda en ahlaklı bireyler olurken Türkiye'de genellikle bunun tam tersi görülmektedir. Buna göre Türkiye'de medrese ve okullar eğittiği bireylerin ahlak ve karakterini bozmaktadır. Bunun sebebi Türkiye'deki eğitim sisteminin uluslararası özellikte olmasıdır. Buna bağlı olarak okullar da medreseler, yabancı okullar ve Tanzimat okulları olmak üzere üç farklı türdedir. Ziya Gökalp bu durumun zararını "*Maarif Mes'eselesi"* başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: *"Memleketimizin en büyük hastalığı, birbiriyle anlaşamıyan bu üç türlü zihniyetle idare olunması ve ne yazık ki, bu zümrelerden üçünün de karakterden mahrum bulunmasıdır."*[336]

Ziya Gökalp Türklerin "millet" olduğu bir toplumun ancak millî eğitim ile kurulabileceğini savunmuştur. Eğitimle; samimi milliyetçilik doğrultusunda, benliğini ve özünü kaybetmeden çağdaş bir toplumu öngörmüştür. Toplumun eğitim politikasını belirlerken diğer taraftan da eğitimin toplum üzerindeki etkisine bir bakış açısı getirmiştir. Böylelikle sosyologlar ve kültür antropologlarının incelediği eğitim ile sosyal ve kültürel değişim arasındaki ilişkiye, açıkça olmasa bile, yeni bir boyut

[336] Gökalp, İslam Mecmuası… , *a.g.e.* , s. 206-207.

kazandırmıştır.[337] Osmanlı toplum yapısının ümmetten millete geçmesi gerektiği için eğitimin amacı millî devlet teorisini kurmak ve millî kültür çizgisinde milletleşme sürecini hazırlamak olmuştur. Eğitim, hedefe giden yolda stratejik araç olmuştur. Milletleşme sürecinde izlenen millî eğitim politikası, temelde bir kimlik arayışı olarak tezahür etmektedir.[338]

Gökalp'in eğitim anlayışı, eğitim ile sosyal müesseseler arasındaki karşılıklı etkileşime dayanmaktadır. Sosyoloji temelli bir eğitimi benimsemiştir. Eğitimi dış faktörlerden bağımsız olarak bireyin kendi içinde başlayıp gelişen bir süreç olarak düşünmemiş, tersine tamamen toplumun yapısına ve özellikle kültürel birikime bağlı olarak oluşan ve değişen bir sosyal kurum olarak ele almıştır. Ona göre toplumun kültürünü oluşturan dil, din, örf, sanat ve ekonomi gibi çeşitli müesseseler eğitimin içeriğini oluşturmaktadır.

Gökalp eğitimde en aktif rolün topluma ait olduğu üzerinde durduğu için eğitimi, yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle fikirlerini ve hislerini aktarması olarak tanımlamıştır. Bir başka ifadeyle eğitim, cemiyetin kültürünü oluşturan değer yargılarının bireylerin vicdanına yerleştirilmesidir. Bu çerçevede Gökalp, eğitimi millîleştirmeyi ve millî bireyler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Böyle yetişen bireyler millîleştiği kadar millî kültürü temsil edeceklerdir ve şahsiyetleri gelişecektir.[339] Bireyler ancak millî kültürün temsilcisi olurlarsa şahsiyet kazanabilirler. Dolayısıyla millî bireylerin yetiştirilmesi, milleti oluşturacaktır.

---

[337] Rıza Kardaş, "Ziya Gökalp ve Eğitim Anlayışı", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975, s. 158.

[338] Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 253-254.

[339] Hikmet Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 50.

Millî bireyler yalnızca millî eğitimle yetiştirilebilir. Bu yüzden Ziya Gökalp eğitimde medeniyetin değil kültürün aktarılması üzerinde durmuştur. Ona göre millî eğitim hem kültüre hem pozitif bilimlere dayanarak bilgili ve iyi ahlaklı bireyler yetiştirmeyi amaçlamalıdır. İyi ahlaklı birey; özgürdür, erdemlidir, fedakârlık duygusuna sahiptir ve toplumdaki diğer bireylerin de böyle olduğunu düşünür.

Daha önce detaylıca ele aldığımız üzere eğitimin toplumsal görevini bireyi sosyalleştirmek olarak gören Ziya Gökalp'e göre bireyin millî karakter kazanarak şahsiyetini geliştirmesi, insan ilişkilerinde çevresiyle uyumunu sağlayacaktır. Birey, topluma uyum sağlayabildiği kadar huzurlu olacaktır. Şahsiyetin kuvvetli ve istenilen yönde gelişebilmesinin ölçütü toplumla uyum halinde bulunmasıdır. Sosyalleştirme göreviyle beraber eğitim, okul sınıflarının dışına çıkmaktadır. Bu noktada eğitimi *yaygın* ve *organize* olmak üzere ikiye ayıran Gökalp'e göre yaygın eğitimde kültür, günlük hayatın sıradan akışı içerisinde farkında olmadan aktarılır. Organize eğitimde ise öğretmenler ve okul tarafından bilinçli olarak belli bir yöntemle aktarılır.[340]

Ziya Gökalp, okulun dışında olarak toplumun vicdanında gerçekleşen yaygın eğitimin üzerinde daha fazla durmuştur. Bireyin toplumun değer yargılarıyla karşılaştığı andan itibaren sosyalleşme ve bireyle toplumun çıkarları arasında uzlaşma başlar. Böyle bir sosyalleşme de yaygın eğitimle sağlanabilir. Yaygın eğitim; kültürü oluşturan dil, din, ahlak, sanat, hukuk, ekonomi gibi tüm müesseselerin toplumda yaşayan canlı şeklini aktarır.[341] Dâhiler ve kahramanlar yaygın eğitimle ortaya çıkarlar. Bu yüzden toplumda dâhi ve kahraman nitelikli bireylerin sayısının artması için yaygın eğitim gereklidir. Aynı zamanda yaygın eğitim, öğrencileri gerçek ve samimi bir şekilde

[340] Kardaş, *a.g.m.* , s. 163.

[341] Celkan, Ziya Gökalp'in… , *a.g.e.* , s. 68.

eğittiği için asıl olan eğitim yöntemidir. Organize eğitim, yaygın eğitime uygunluğu oranında doğru ve faydalı olmaktadır.[342]

Görülüyor ki Ziya Gökalp terbiyeyi, bireyin cemiyete uyum sağlaması şeklinde değerlendirmektedir. Birey gerçeklik yargılarını, cemiyetin pozitif bilimler ve teknolojiyle zaman içinde oluşmuş yargılarından aldığı için aynı zamanda evrensel hükümleri de benimsemiş olur. Bireyin değer yargılarını cemiyetten alması ise evrenselliğini beraberinde getirmez. Çünkü değerler cemiyetin vicdanında yaşayan idealler oldukları için dış dünyayla ilişkili değildir.[343]

Gökalp'in yaygın ve organize eğitim görüşünün temelinde yaygın ve organize yaptırımlar vardır. Gökalp'e göre toplumlar, düzen içerisindeyken organik devri yaşarlar fakat gelişirken bir evreden diğer evreye geçerler ve bu geçiş sürecinde ise buhran devrini yaşarlar. Organik devre hâkim olan değerler eskiyerek organize yaptırım; yeni değerler ise yaygın yaptırım şeklini alır. Büyük önderler bu geçiş zamanlarında ortaya çıkar çünkü organize devirlerin yöneticileri cemiyette mevcut bulunan belli kurallara bağlıdır. Buhran devirlerinde ise cemiyetin organize vicdanı sarsıldığı ve onun yerine yaygın vicdan ortaya çıktığı için bu vicdanı en güçlü şekilde hisseden önderler cemiyetin yaygın önderi sıfatını kazanır. Yenilikçiler, yenilik dönemlerinde ortaya çıkmaktadırlar.

Mithat Cemal Kuntay'ın *"ilmini satmayan adam"*[344] olarak değerlendirdiği Gökalp'e göre toplumsal dönüşümü sağlamak noktasında eğitimin amacı, gençleri sosyal kanunları idare edecek hale getirmek ve millî cemiyete en iyi şekilde uyumlarını sağlamaktır. Bir millet bu şekilde eğitim alırsa uluslararası medeniyet sahasında etkin

[342] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 118-119.

[343] Gökalp, Terbiyenin Sosyal… , *a.g.e.* , s. 123-124.

[344] Mithat Cemal Kuntay, "İlmi Satmıyan Adam", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 3, Aslımlar Matbaası, Ankara 1978, s. 91.

olur.[345] Ziya Gökalp, eğitimde millîlik ile çağdaşlık ilkelerini birleştirmek istemiştir. Gökalp'in dönüşümlü olarak kullandığı Batılılaşma ve çağdaşlaşma; Avrupa'nın bilimsel, teknolojik ve sınai başarılarını içermektedir ve eğitim sisteminin bir parçasını oluşturmaktadır.[346]

Ziya Gökalp'e göre eğitim asıl amacı sosyal gelişmeyi sağlamaktır. Birey yalnızca bir toplum içerisinde var olabilir ve toplumdan aldıklarını yine topluma vererek sosyal gelişmeyi sağladığı ölçüde eğitilmiş demektir. Bu yönüyle Gökalp toplumcu eğitim görüşüne sahiptir. Ziya Gökalp, *"Hak yok, vazife var; fert yok, cemiyet var."* diyerek bireyin toplumla bütünleşmesini istemiştir. Bireyin hakkını ve çıkarını yok sayarak bireyciliği reddetmiştir ve bunun tersine olarak toplumculuğu benimsemiştir.[347] Eğitimde de toplumun bütün fertlerine eşit imkânların verilmesi gerektiğini savunmuştur. Nitekim Osmanlı aydınları arasında *"halk"* kelimesine önem veren Ziya Gökalp olmuştur. *"Folklor"* kelimesi yerine *"Halkiyat"* kelimesini kullanması bunun bir göstergesidir. Halkiyatı harcandıkça bitmeyen, araştırıldıkça yenilenen bir hazine olarak görmüştür ve Türkçülük mefkûresinin içinde büyük yer vermiştir.

Türkiye'de halkçılığın temeli II. Meşrutiyet zamanında atılmıştır. Meşrutiyetle birlikte egemenliğin halka geçmesi, halkın reayadan farklı bir anlam kazanmasını sağlamıştır. Osmanlı aydınları, Rus Narodniçestvo hareketinden Rusya'dan Türkiye'ye gelen aydınlar aracılığıyla ve Balkanlar özellikle Selanik ve Makedonya kanalıyla etkilenmişlerdir. Türk Ocağı ve Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti çevresinde toplanmış, Türk Yurdu ve Halka Doğru dergilerini çıkarmışlardır. Halkçılık akımı da Ziya

---

[345] Erişirgil, *a.g.e.* , s. 123.

[346] Parla, *a.g.e.* , s. 54.

[347] Yusuf Akçura, "Ziya Gökalp Bey Hakkında Hâtıra ve Mülâhazalar", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975, s. 231.

Gökalp'in sentezciliği ile Türkçülükle özdeşleşmiştir. Halka Doğru dergisi, Türkçülüğe halkçılık kanalıyla sosyal ve iktisadî bir içerik kazandırmıştır. Dergiye göre aydınların ihtiyaç duyduğu pek çok değer halktan alınmalıdır.[348] Derginin yazarlarından olan Kâzım Nami Duru bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"(...) Halka Doğru adında haftalık bir dergi çıkarmaya başlamıştık. Bunda halkın eğitimine değin, duygusunu yükseltmeye yarar yazılar vardı. İnanışımıza göre halka inmiyor, ona yükseliyorduk. Çünkü en güzel, en iyi, en doğru, en gerçek, en kutsal şeyler halktadır kanısındaydık. (...) Biz halktan aldığımızı yine ona veriyorduk; işimiz bilinçsizi, bilinçli kılmaktan başka bir şey değildi. Yine halkın vicdanını kendi vicdanımızda bulduğumuz, halkı simgelediğimiz 'representer' kertede yaratıcı olabilirdik."*[349]

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasındaki Doğu mistisizmi ile Batı pozitivizminin yarattığı ikilem, halkçılık düşüncesinde de kendisini göstermektedir. Gökalp, iki ayrı nokta olan toplumsal sınıflaşmanın olmadığı ve meslek zümrelerinin ürünü olan esnaf kavramını benimseyen Osmanlı geleneği ile Durkheim'ın toplumsal iş bölümü ilkesini uzlaştırabilmiştir. Ona göre halkçılık, toplumda ayrıştırıcı sınıfların yerini bireyleri birbirine bağlayan meslek zümrelerinin almasıdır. Toplumlar geliştikçe iş bölümü ve uzmanlaşmanın artmasına paralel olarak meslek zümreleri arasındaki dayanışma da artmaktadır.[350] Önemli olan toplumsal iş bölümünden doğan toplumsal dayanışmadır. Bu dayanışma ise toplumsal ülkü ile sağlanacaktır. Osmanlı Devletinde bu ülkü oluşmaya başlamıştır ve toplumun ortak vicdanında *"Türk milletindenim, İslam*

[348] Abdullah Gündoğdu, "Türkçülüğe Toplumsal ve İktisadî Muhteva Kazandırma Girişimi Olarak Halkçılık Düşüncesi ve Halka Doğru Mecmuası", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 314.

[349] Duru, *a.g.e.* , s. 41-42.

[350] Gökalp, Yeni Mecmua… , *a.g.e.* , s. 288.

ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" anlayışı uyanmıştır. Türkler, Osmanlılık ideali uğruna millî kimliklerini bastırmaktan vazgeçmişlerdir.[351]

Batılılaşma ihtiyacı, çağdaş uygarlığın hangi yönlerinin alınması ve buna göre reform yönlerinin neler olması gerektiği sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlarda aranan ölçüt Batıcıların ve İslamcıların sandığı gibi akıl ve yarar değil; değerler ve ülküdür. Ülküler, toplumun özlemleridir. Bu yüzden sorun, yarar veya akıl ölçütleriyle belirlenen ıslahatların yapılmasını zorlamakla çözülmeyecektir; toplumun özlemlerini aramak gerekmektedir. Bilinçsiz özlemleri bilinçli ve tutarlı, bütünsel ülküler haline getirmek gerekmektedir. Ortak bir medeniyet içerisindeki ulusların ülküleri, kendilerine özgü olan hars yani kültürdür.[352] Batılılaşma sorunu karşısında Ziya Gökalp'in milliyetçilik yoluyla çağdaşlaşma çözümü ve bunun toplumla birlikte yapılabileceği düşüncesi onun eğitimin toplumsal görevi konusundaki düşüncelerinin temelini oluşturmuştur.

Ziya Gökalp düşünce dünyası içerisinde eğitim sistemini günümüze bile ışık tutacak ve millî karakterimize en uygun olacak şekilde temellendirmiştir. Bu çerçevede Gökalp, Türk eğitim tarihinin ilk büyük öncüsüdür. Onun görüşleri Cumhuriyet'in temel ilkelerini oluşturmuştur. Kendisinden sonra gelen düşünürlerin de fikir babası olmuştur.

[351] Gündoğdu, "Türkçülüğe Toplumsal…", *a.g.m.* , s. 318.

[352] Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, *a.g.e.* , s. 423.

SONUÇ

Yeniçağ'da Batı Avrupa'nın girdiği dönüşüm ve gelişim süreci dünyayı kendisini takip etmeye zorlamıştır. Türkler ve Ruslar da Batılılaşma sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Ruslar yenileşmede Türklerden hep daha önde olmuşlardır. İsmail Gaspıralı, çağın yeniliklerinin neticelerini Rusya müesseselerinde gördüğü ve Rus toplumunun gelişmişliğinin farkına vardığı için Rusya Türklerinin de çağdaş koşullara uygun şekilde bir dönüşüm yoluna girmesi gerektiğini görmüştür. Osmanlı Devletinde de benzer çabalar görülmüştür, Gaspıralı Osmanlı'daki gelişmeleri de takip etmiştir ve bağımsız Osmanlı'nın da bu çabalar içinde olması Gaspıralı'nın düşüncelerini kuvvetlendiren zeminlerden biri olmuştur. Nitekim 17. yüzyılın sonlarından itibaren her alanda üstün olan Batı Avrupa ile kuzeyde Rus Çarlığının yükselişi Osmanlı Devleti'nin aleyhinde sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'nın gecikmeli olarak girdiği yenileşme yolu II. Meşrutiyetle hız kazanmıştır ve İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük akımları çevresinde fikrî tartışmalar yapılmıştır. Ziya Gökalp, Osmanlı Türklerinin bu üç akıma da ihtiyacı olduğunu görerek üçünü bütünleştirerek yeni bir yol haritası çizmiştir.

Gaspıralı; Rusya Türklerinin Rus Çarlığının bir tebaası olarak siyasi manada henüz ileriye adım atacak bir durumda bulunmamasından dolayı öncelikli olarak yapılması gerekenin kendi kimliklerini kaybetmeden çağın koşullarına uygun, toplumu ileriye taşıyacak bireyler yetiştirmek olduğunu görmüştür. Rusya Türkleri; çağın bilgi birikimine sahip, mesleklerini icra edebilecek kapasitede insanları kendi toplumları içerisinde yetiştirerek bir toplum olarak var olabileceklerdir. Ancak bu toplumun yaşadığı devlet Rusya olduğu için Rusya'nın koşullarına ayak uydurmak ve daha önemlisi yaşadıkları devletin imkânlarından faydalanmak amacıyla Rusçanın öğrenilmesi ve Rus kanunlarının da bilinmesi gerekliydi. Bu yüzden Gaspıralı, Çarlık yönetimiyle uyum içerisinde faaliyetlerini sürdürmüştür.

Yeni dünya düzenine hâkim olan ulus-devlet modeli Türkçülük düşüncesini gündeme getirdiğinde Gökalp; dilde, dinde, hukukta, sanatta, ahlakta, ekonomide, siyasette, felsefede Türkçülüğü savunmuştur. Böylece hem teorik hem pratik olarak yeni bir ulus olmanın yöntem ve kurallarını Türkçülük programıyla belirlemiştir. Türk kültür tarihinde imparatorluktan ulusallığa yönelerek, Türk toplumunun yenileşmesini başlatmıştır. Batıda ortaya çıkan gelişmeleri yakından takip etmiştir, erken yaşlarda Durkheim sosyolojisi ile ilgilenmiştir. Diyarbakır, İstanbul, Selanik gibi Batıya ve Doğuya açılan kentlerde kültürel iletişimlerini güçlendirmiştir.

İsmail Gaspıralı; Rusya'nın, Fransa'nın ve Osmanlı Devleti'nin sosyal ve bilimsel durumunu tanıyan, dillerini bilen bir aydındır. Döneminde Rusya Türkleri arasında onun gibi iyi yetişmiş, kabiliyetli ve mücadeleci aydınların sayısı oldukça azdır. Rusya Türkleri, 19. yüzyılda çoğunlukla köylerde yaşamış ve cami mekteplerinde biraz okuma-yazma öğrenerek eğitimlerini tamamlamış saymışlardır. Çarlık rejimi ile ilişkileri hiçbir zaman olumlu olmamış, iki taraf birbirine yabancı kalmıştır. Bu ortamda Gaspıralı, Ruslarla uzlaşmacı bir şekilde geçinme yolunu tercih etmiştir. Rusların tepkisini çekmenin fayda değil zarar getireceğini düşünmüştür.

Türk milliyetçiliğinin ve sosyolojisinin kurucusu olarak Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti'nin son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasında Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadeleyi içeren çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı çözülmeler; tüm Osmanlı aydınları gibi Ziya Gökalp'i de devletin örgütlenme biçiminde, siyasetinde, geleneksel yapısında yenileşme çalışmalarına sevk etmiştir. Türk toplumunun sosyal ve kültürel yapıda ciddi değişimler yaşadığı bu yıllarda Gökalp'in bütün entelektüel çabası, dönüşüm ve modernleşme sürecinde toplumuna düşünsel yönden rehber olabilmektir.

Her ikisi de ansiklopedist olan Gaspıralı ve Gökalp, temel olarak halkın genel bilgi seviyesinin yükseltilmesini amaçlamışlardır. Çünkü milliyetçilik, egemenliğin halka verilmesini öngörür. Rusya Türkleri arasında millî burjuvazinin oluşması sebebiyle sınıfsal milliyetçilik görülürken Anadolu'da millî burjuvaziden yoksunluk sebebiyle modern milliyetçiliğe daha yatkın bir milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır.

Ceditçiliğin lideri olan İsmail Bey Gaspıralı, Türk dünyasının geri kalmasının eğitimdeki yetersizlikten kaynaklandığını düşünmüştür. Usul-ü cedit eğitim programı; okulların fiziksel ve derslerin içerik olarak yenileşmesini sağlamıştır. Usul-ü cedit kapsamında; Türk okullarına sıra ve tahta girmiş, okuma-yazma öğretiminde fonetik esaslara dayanan usul-ü savtiye uygulanmış, öğrenciler okul dışındaki hayata da hazırlanmış, bu yenilikleri uygulayacak olan öğretmenler yetiştirilmiş ve ders kitapları yazılmıştır. Gaspıralı'nın eğitim sistemi yalnızca Kırım'la sınırlı kalmayarak kendisine Türkiye, Bulgaristan, Mısır ve Hindistan'da da uygulama sahası bulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî öğretisini şekillendiren Ziya Gökalp düşünce sistemini hars ve medeniyet arasındaki karşıtlık üzerine kurmuştur. Genel hatlarıyla hars millî ve medeniyet milletlerarasıdır. Bu noktadan hareketle eğitim ve öğretim ayrımı yapmıştır. Eğitim, harsın yani millî değerlerin aktarılması iken öğretim, çağdaş bilimleri içeren medeniyetin aktarılmasıdır. Eğitim yoluyla Türk milliyetçiliğine dayanan toplumsal değişimi sağlamayı amaçlayan Gökalp'in eğitim politikasının temelinde Türkiye'ye özgü olan Türk harsının bilinmesi, korunması ve Batı medeniyetinin ikinci plana alınması vardır.

Bu çerçevede Gaspıralı uygulamalı, Gökalp ise kuramsal bir eğitim sistemi geliştirmiştir. Bu farklılık her iki aydının da içinde bulundukları cemiyetin ihtiyaçlarıyla şekillenen eğitim sistemi kurmalarından kaynaklanmaktadır. Gaspıralı okuma-yazma öğretiminde yeni bir yaklaşım olarak usul-ü savtiyeyi geliştirmiştir. Bizzat cedit

okullarında usul-ü cedide göre eğitim vermiştir, yetiştirdiği öğretmenlerin faaliyetlerini takip etmiştir. Usul-ü cedidin Türk dünyasında uygulanabilmesi için de ders kitapları ve kılavuzlar hazırlamıştır. Usul-ü cedidi anlatmak ve yaymak için toplumsal faaliyetlerde yer almıştır. Gökalp, yalnızca öğretmenlik yaptığı sınırlı dönemlerde eğitim ilkelerine uygun olarak ders işleme imkânı bulmuştur. Bu dönemler dışında eğitim politikası nazariye çerçevesinde gelişmiştir.

Temeldeki bu farklılığa rağmen iki eğitim sistemi, nihayetinde coğrafya farklılığına rağmen bir birlik kurma amacı taşımaktadır. Bu amaç Gaspıralı'da *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* ve Ziya Gökalp'te *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"* düsturlarıyla cisimlenmiştir. Gaspıralı bu düsturunu Rusya Türklerinin en uzun soluklu gazetesi olan Tercüman'da işlerken Gökalp yoğunlukla Yeni Mecmua olmak üzere farklı dergilerde anlatmıştır. Gaspıralı ve Gökalp için Türkçe konuşan insanların tamamı tek bir Türk halkını oluşturmaktadır. Bunun sağlanabilmesi için ortak ve sade bir Türkçeye ihtiyaç vardır. İki aydın bu Türkçenin; Arapça ve Farsça dilbilgisi kurallarından arındırılarak, mümkünse Türkçe kök ve ek yapısına uygun olarak yeni kelimeler türetilerek fakat halkın yaygın olarak kullandığı kelimeler korunarak sadeleştirilmesi konusunda görüş birliğinde olmuşlardır.

Gaspıralı'nın ve Gökalp'in ilköğretim konusunda da görüşleri ortaktır. Yaş grubunun fiziksel ve zihinsel gelişimleri göz önüne alındığında ilkokul öğrencilerinin okulda uzun saatler ders işlemeleri doğru olmayacaktır. Açık havada oyun oynamaları için vakitleri de olmalıdır. Gaspıralı'ya göre ilkokullarda günde en fazla beş saat ders işlenmelidir. İki aydın da Türk kimliğinin korunması endişesi taşıdığı için eğitimin Türkçe verilmesi konusunda kesin kanıya sahiptir ve Gaspıralı okuma-yazmanın mümkün olan en kolay ve hızlı şekilde öğretilebilmesi için harflerin yazılışları yerine sesleriyle öğretilmesine dayanan usul-ü savtiyeyi geliştirmiştir. Yine aynı amaç için

eğitimin parçadan bütüne doğru yapılması anlamını taşıyan usul-ü tedriciyeyi benimsemiştir.

Gaspıralı usul-ü cedit ile verimli ve uzun soluklu bir eğitim sistemi tasarlamıştır. Bu yönüyle usul-ü cedidin yalnızca günü kurtarmaya yönelik olmaması için cedit okullarının içeriğini her ayrıntısıyla baştan sona düzenlemiştir. Buna göre öğrencilerin okula kayıtları yılda iki kere yapılmalıdır. Aynı seviyede olan öğrencilerden bir sınıf oluşturularak onlara birlikte eğitim verilmelidir. Gaspıralı'nın getirdiği sınıf kavramı, dönemi için oldukça yenilikçi bir niteliktedir.

Dersler en fazla bir saat sürmeli ve her dersten sonra on dakika teneffüs verilmelidir. Yılda on ay eğitim yapılmalı, yazın en sıcak iki ayı tatil olmalıdır. Öğrencileri sıkmamak için aynı ders arka arkaya işlenmemelidir, dersler bir sayısal bir sözel ders olacak şekilde sıralanmalıdır. Her haftanın sonunda öğrencilerin başarılarını gösteren belge kendilerine verilmelidir. Gaspıralı'nın cedit okulları, günümüzde de çağdaş bir eğitim kurumunda aranan özelliklere ve düzene uygundur. Bu yönüyle onun eğitimciliği, hala Türk dünyası için yol gösterici niteliktedir.

Okulda ceza verilmesi gerektiğinde Gaspıralı'ya göre öğrenciye başarı belgesi verilmemelidir. Ceza yöntemi olarak şiddet veya hakaret kesinlikle kullanılmamalıdır. Ziya Gökalp'in önerdiği ceza sisteminde ise öğrencinin arkadaşları arasında dışlanması veya sevilmemesi şeklinde ortaya çıkan yaygın ceza vardır. Gökalp'e göre okullarda ödül ve cezalar yaygın ve organize olmak üzere iki türlüdür. Toplumun vicdanını yansıtan ve geçerliği yüksek olan yaygın ödül ve cezalar olduğu için okullarda bunlar artırılmalıdır.

Gaspıralı ve Gökalp'e göre okul eğitimi yalnızca teorik olmamalıdır, öğrencilere meslek eğitimi de verilmelidir. Böylelikle eğitim, hayatın merkezinde yer almalıdır. Öğrencilere sanayi ve teknoloji üretecek beceri okullarda verilmelidir. Bu sayede üreten

millet ve devlet haline gelinerek çağdaşlaşmak mümkün olacaktır. Nitekim Ziya Gökalp pozitif bilimleri yaratılmış ve yaratıcı olarak ikiye ayırmıştır. Öğrenciler, tüketmeye yönelten yaratılmış ilim yerine üretmeye teşvik eden yaratıcı ilmi uygulayabilir şekilde yetiştirilmelidir.

Gaspıralı'ya göre yeni düzenin uygulayıcıları öğretmenlerdir. Bu yüzden aydın görüşlü, nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesi meselesini önemsemiştir. Onun önerisine göre öğretmenlerin maddi açıdan zor durumda kalmaması için maaşları okulun vakfından veya devlet hazinesinden karşılanmıyorsa velilerden temin edilmelidir. Gaspıralı gibi Gökalp de öğretmenlerin eğitim sistemi içerisindeki önemlerini göz ardı etmemiştir. Eğitimle hedeflenen toplumsal gelişimin elde edilebilmesi için öğretmenlerin yetiştirilmesinde uygulanması gereken bazı kuralları açıkça ifade etmiştir. Ona göre hiçbir eğitim seviyesindeki öğretmenler belli bir ideolojinin savunucusu olmamalıdır ve öğrencileri yönlendirmemelidir. Bunu sağlamak için sosyal bilimler öğretmenleri felsefe ve sosyoloji, fen bilimleri öğretmenleri için felsefe bilmek zorunlu tutulmalıdır. Her yaş grubundaki öğrenciler ilgi duydukları derslere istekle çalışacağı için öğretmenler, öğrencilerin coşkunluğa dayalı çalışkanlıklarını güçlendirecek donanıma sahip olmalıdır.

Türk toplumunun eğitim seviyesinin yükseltilmesi yolunda her iki aydın da toplumun eksiksiz katılımını sağlamayı hedeflemiştir. Bu amaçla öncelikle öğrenciler baskı ve zorlama olmadan meslek ve ders seçimlerinde özgür bırakılmalıdır. Onların ilgi, istek ve yeteneklerini keşfetmelerine fırsat verilmelidir. Gökalp, üniversitelerde öğrenci ve akademisyenlere serbestlik hakkı tanınması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. İkinci olarak kadınların eğitimi önemsenmelidir ve hatta ayrı bir mesele olarak görülmeyip kadınların eğitiminin erkeklerin eğitimi kadar ihtiyaç olduğu kabul edilmelidir. Her yaşta ve dönemde eğitim almaları gerektiğini savunmuşlardır.

Kadınların özelde aile içinde, genelde cemiyet içinde konumları yükseltilmeli ve hayata etkin katılımları sağlanmalıdır. Kadınlar, erkeklerden aşağı bir seviyede görülmemelidir.

İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp'in yaşadıkları dönem büyük oranda iç içe olduğu için bu noktada iki aydının ortak yönleri görülmektedir. Bununla beraber aralarındaki yirmi beş yıllık yaş farkı aslında bir nesil farkı demektir. Bu sebeple ortak yönleri yanında kendi nesillerinin ayrıştırıcı etkisine açık oldukları gerçeği göz ardı edilmemelidir. Gaspıralı, Rusya tebaası olarak siyasi sorunlardan Gökalp'e kıyasla daha uzak kalabilmiştir. Rusya'da 1905 yılında anayasal hareketlerin başlamasıyla Rusya'nın daha demokratik yapıya bürünme ihtimalinin belirdiği dönemlere ve bu iyimserlik havasının siyasî, sosyal, kültürel hayatta yansımalarına şahitlik etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribatları görmeye ise ömrü vefa etmemiştir. Gökalp ise Gaspıralı'dan farklı olarak hâkim unsur olan Türkler için çökmekte olan devletten çıkış yolu bulmaya çalışmıştır. Bu sebeple eğitimin dışında pek çok sahada yol haritası çizmek durumunda kalmıştır. Gaspıralı'nın vefatından iki sene önce Balkan Savaşlarıyla başlayan ve Gökalp'in vefatına iki sene kala Milli Mücadele zaferiyle sonuçlanan 1912-1922 yılları arası göz önünde bulundurulduğunda iki aydın arasındaki bu farklılık çok daha belirginleşecektir.

İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Türk dünyasının kimlik bilincine kavuşmasında oldukça etkili olan aydınlardır. İnkılâbın fikrinin hüküm sürdüğü bir gelecek kurmak için çalışmışlardır ve bu aziz ve büyük işi tek başlarına üstlenmişlerdir. Türk dünyasının gelişmesinin en etkili yolunun eğitim olduğu konusunda ortak fikre sahip olan Gaspıralı ve Gökalp'in ihtiyaçtan doğan eğitim ilkeleri yalnızca yaşadıkları dönem ve coğrafyayla sınırlı kalmamıştır. Bütün Türk dünyasını etkilemiştir ve günümüzde geçerliğini korumaktadır. Onların fikirleri tüm

Türkler için ilke ve idealler bütünü olarak var olmuştur. Şahsî hayatları da onların ilkeli ve idealist aydınlar olduklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

"Şuûn-ı İslâmiyye", *Sıratımüstakim*, C. 4, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012.

"Yalta İslâm Cem'iyet-i Hayriyyesi", *Sıratımüstakim*, C. 4, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012.

ADİLBAYEV, Alau, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilig*, Güz, S. 23, Ankara 2002.

AKÇURA, Yusuf, "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyâsiyyelerine Dâir", *Sıratımüstakim*, C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012,

AKÇURA, Yusuf, "Ziya Gökalp Bey Hakkında Hâtıra ve Mülâhazalar", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975.

AKÇURA, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009.

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

AKÇURA, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

ALP, Alper, "20. Yüzyıl Başında İdil-Ural Bölgesinde Tatarların Kültürel Nüfuzu", *İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı*, Kırklareli 2014.

ALP, Alper, "Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. 2, İstanbul 2014.

ALP, Alper, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 7, S. 13, Ankara 2013.

ANAR, Suat, "Ziya Gökalp, Eğitim Anlayışı", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996.

BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2018.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975.

BİLGE, Mustafa, "Akkirman", *DİA*, C. 2, TDV, İstanbul 1989.

CELKAN, Hikmet Yıldırım, *Eğitim Sosyolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991.

CELKAN, Hikmet Yıldırım, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

ÇAĞLAR, Behçet Kemal, "Mürşitsiz Gençlik", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 3, Aslımlar Matbaası, Ankara 1978.

DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

DEVLET, Nadir, *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü*, İslamcı, Modernist, Başlık Yayınları, İstanbul 2011.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

DEVLETŞİN, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, çev: Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981 Ankara.

DURU, Kâzım Nami, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975.

EKİNCİ, Yusuf, *Gaspıralı İsmail*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

GANKEVİÇ, Viktor Yuryeviç, "Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı", çev: Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

GANKEVİÇ, Viktor Yuryeviş, "Tercüman Gazetesi ve Müslüman Okurların Eğitilmesi Meselesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

GASPIRALI, İsmail, "Konferans", *Sıratımüstakim,* C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012.

GASPIRALI, İsmail, "Tedrîsât-ı Umûmiyye Hakkında", *Sıratımüstakim,* C. 2, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012.

GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri*, haz: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları,* haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 4 Eğitim Yazıları*, haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GÖĞÜŞ, Beşir, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* C. 18, 1971.

GÖKALP, Ziya, "Hedefler ve Mefkûreler II", *Damla,* S. 40, Nisan 1947.

GÖKALP, Ziya, "Türkçülük Nedir?", *Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği*, haz: Hikmet Tanyu, Elips Kitap, Ankara 2006.

GÖKALP, Ziya, *Altın Işık*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GÖKALP, Ziya, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GÖKALP, Ziya, *İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GÖKALP, Ziya, *Küçük Mecmua Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

GÖKALP, Ziya, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyatı II*, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

GÖKALP, Ziya, *Makaleler V*, haz: Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

GÖKALP, Ziya, *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara 1964.

GÖKALP, Ziya, *Millî Tetebbûlar Mecmuası Yazıları*, haz: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

GÖKALP, Ziya, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, haz: Rıza Kardaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

GÖKALP, Ziya, *Türk Terbiyesi*, Bilgeoğuz Yayın, İstanbul 2013.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, haz: Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz: Mustafa Özsarı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

GÖKALP, Ziya, *Yeni Hayat*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

GÖKALP, Ziya, *Yeni Mecmua Yazıları*, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

GÖKSEL, Ali Nüzhet, *Ziya Gökalp Diyor ki…* , Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950.

GÜLTEPE, Necati, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", *Türkiz*, S. 17, 2012.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "İslam Toplumlarının Çağdaşlaşma Sorunu Karşısında İsmail Gaspıralı'nın Yenilikçi Çizgisi", *Vefatının 100'ncü Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*, ed: Metin Eriş, Eskişehir Valiliği, Eskişehir 2014.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Türk Tefekkür Hayatında Gökalp ve Akçura", *Türk Tefekkür Dünyası Bilgi Şöleni*, haz: Selahattin Özçelik, İstanbul 2015.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Türkçülüğe Toplumsal ve İktisadî Muhteva Kazandırma Girişimi Olarak Halkçılık Düşüncesi ve Halka Doğru Mecmuası", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GÖRÜR, Emel Demir, "İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştiye Mektebi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, Şubat 2015.

HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005 Ankara.

HABLEMİTOĞLU, Şengül - HABLEMİTOĞLU, Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

HEYD, Uriel, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev: Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

İSHAKİ, Ayaz, "İsmail Gaspıralı ve Zühre Hanım", haz: Alper Alp, *Türk Yurdu*, S. 327, Ankara 2014.

KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016.

KARDAŞ, Rıza, "Ziya Gökalp ve Eğitim Anlayışı", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 2, İş Matbaacılık, Ankara 1975.

KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Ülkü ve Türkçülük*, Su Yayınları, İstanbul 1977.

KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

KUNTAY, Mithat Cemal, "İlmi Satmıyan Adam", *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, haz: Şevket Beysanoğlu, C. 3, Aslımlar Matbaası, Ankara 1978.

KURAT, Akdes Nimet, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *DTCF Dergisi*, C. 23, S. 3-4, Ankara 1965.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

LAZZERINI, Edward James, "İsmail Bey Gasprinskiy: Modernizm Söylemi ve Ruslar", çev: Dündar Akarca, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

LAZZERINI, Edward James, "İsmail Bey Gasprinskiy'nin Tercüman/Perevodçik'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004, s. 205.

MARAŞ, İbrahim, "İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı'ya Bakışları", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

ORHONLU, Cengiz, "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 16, İstanbul 1971.

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2004.

PARLA, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Metis Yayınları, İstanbul 2018.

PETROV, Grigory, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2006.

SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2017.

SEYDAHMET, Kırımlı Cafer, *Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Anomim Şirketi, İstanbul 1934.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, "İsmail Bey Gaspıralı ve Salnâme-i Türkî Risalesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Kardeş Matbaası, İstanbul 1974.

ŞEHSUVAROĞLU, Lütfü, *Ziya Gökalp*, Alternatif Yayınları, Ankara 2003.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

TEMİZYÜREK, Fahri, "Osmanlı Mekteplerinde Cedidçilik Hareketi ve Gaspıralı'nın İlham Kaynakları", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

TOPRAK, Zafer, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık", *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998,

TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

TÜRKYILMAZ, Selçuk, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

YÜKSEL, Zuhâl, "Tonğuç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed: Hakan Kırımlı, Ankara 2004.

ZENKOVSKY, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev: İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

EKLER



İsmail Gaspıralı



Ziya Gökalp



١٨٩٥ (ايون) ٢٥ — نومرو ٣٤ نجى ☼ سنهٔ دوامیه‌سی ١٣ — ١٤ (محرم‌الحرام) ١٣١٣

ترجمان

سیاست و پولتیقه‌یه و معارف و ادبیاته متعلق هفته‌لق ملی غزته‌در

اخطار

درسعادتده هوزعلر السنده غزته‌لك
ر نسخه‌سی یکرمی پاره‌در؛ زیاده
یرلماسی رجا اولنیور. کوپری باشنده
علهلر اسکله‌سنده کتابجی یوسف افندی
گانده نسخه‌لر یکرمیشر پاره‌دن ویر
ر. آلتی آیلق و سنه‌لك مشتری
ول ایدیلور.

غزته‌مزه رغبت بیوروب مشتری یاز
یله‌جق آدملر استدکلری وقت دفتر
ن چیقوب حسابنه کوره قالمش پاره
لرینی کرو آله بیلورلر.

مکافات

کچنلرده پترپورغ مطبوعات سرکیسنی
زیارت ایتدیکمز بعدنده سرکی حقنده
یازمش اولدیغمز بندمزده پترپورغده
نش باصمه خانه‌سی آچوب بیوك بر
حدیث کتابی ایله بعض سائر اوراق
جلیع ایتمش باغچه‌سرایلی برادرمز الیاس
میرزا بوراغانی شایان مکافات اولدیغنی
اشارت ایتمش ایدك؛ واقعاً ایشلدیکی
شیلر کوزل ایشلنمشدر.

بو دفعه آلدیغمز پترپورغ غزته
لرینك بیان ایتدیکنه کوره درویشانه
دعامز قبول اولنمش. الیاس میرزا برا
درمزه سردیکی اثرلری ایچون مطبو
عات سرکیسی طرفندن کومش میدالیا
ریرلمش. زیاده‌سیله ممنون اولدق.

روسیه‌نك مطبوعات اسلامیه‌سنه سر
ی مجلسی (ژوری) دقت تشویقانه‌ده
ولندیغی آکلاشلیور. واقعاً انتشار
معارف طبیعتی ایله اولهجق بر شی
ایسه‌ده ابتدای آدم آتشنده تشویقاته
حتاج اولدیغیده انکار اولنه‌مز. یا
لکز بر وارلغمزی بیان مقامنده باغچه
سرایده، قزانده، باکوده و تاشکنده
نشر اولنان بعض اسلام کتابلری جمع
ایدیلوب — بوده بولنسون — کبی غز
ته‌ز ایسله برابر بر حجره‌ده سریلمشلر
ایدی. هیچ مکافات کوزتمدیکمز حال
لده «ترجمان» اشاره‌سنه‌ده بر مبدالیه
احسان بیورلمش. تشکر ایله قبول ایله
یسورز و معارف سون یلك چوق
مسلمانلرك بولندن ممنون اولهجقلرینی
بیلمش بولنیورز.

اجمال

سنه‌نك یارسی اولیور؛ یازك اورته
سنه یتشدك. اکثر سنه‌لرده یاز اورته
سی یعنی کوشك زیاده خلق ایستدیکی
بر اثناده سیاسیونلر و غزته‌جیلر اولد
قجه راحت اولورلر ایدی. میدانده
مهم مسئله‌لر بولنمیوب استراحتدن،
معدن صولرندن، سرین باغ و باغچه
لردن بحث ایدرلر ایدی، لکن بو یاز
بویله اولمیه‌جق. سیاسیونلرك باشلری
محررلرك قلمی ایشدن بوشالمیه‌جق
کبی کورنیور: نهایت شرقده ظهور
ایتمش بیوکچه واقعه؛ بزم شرقده
دوام ایدن ارمنی ایشلری حالا جمله‌نك
دقتنی جمع ایتمکده‌در. فرانسرلرك
مادامکاسقار سفری؛ کرمانیانك کبل
جمعیتی؛ فرانسه خارجیه ناظاریسنك
نطقنده قوللانمش بعض عباره‌لر فکر
لره شو قدر حرکت ویریسیورکه سیاسیو
نلر و محررلر یازلق تحطیل ر راحت
کوره‌میه‌جکلری آکلاشلیور.

کله‌جکی آکلامق ایچون کچمشی
بیلملیدر. بنا علیه بو یولده غزته‌مزی
اوقویانلره بر خدمت اولمق اوزره
الك مهم وقوعاتلرك آتی آیلق خلاصه
سنی ویرمك لازم کورلدی.

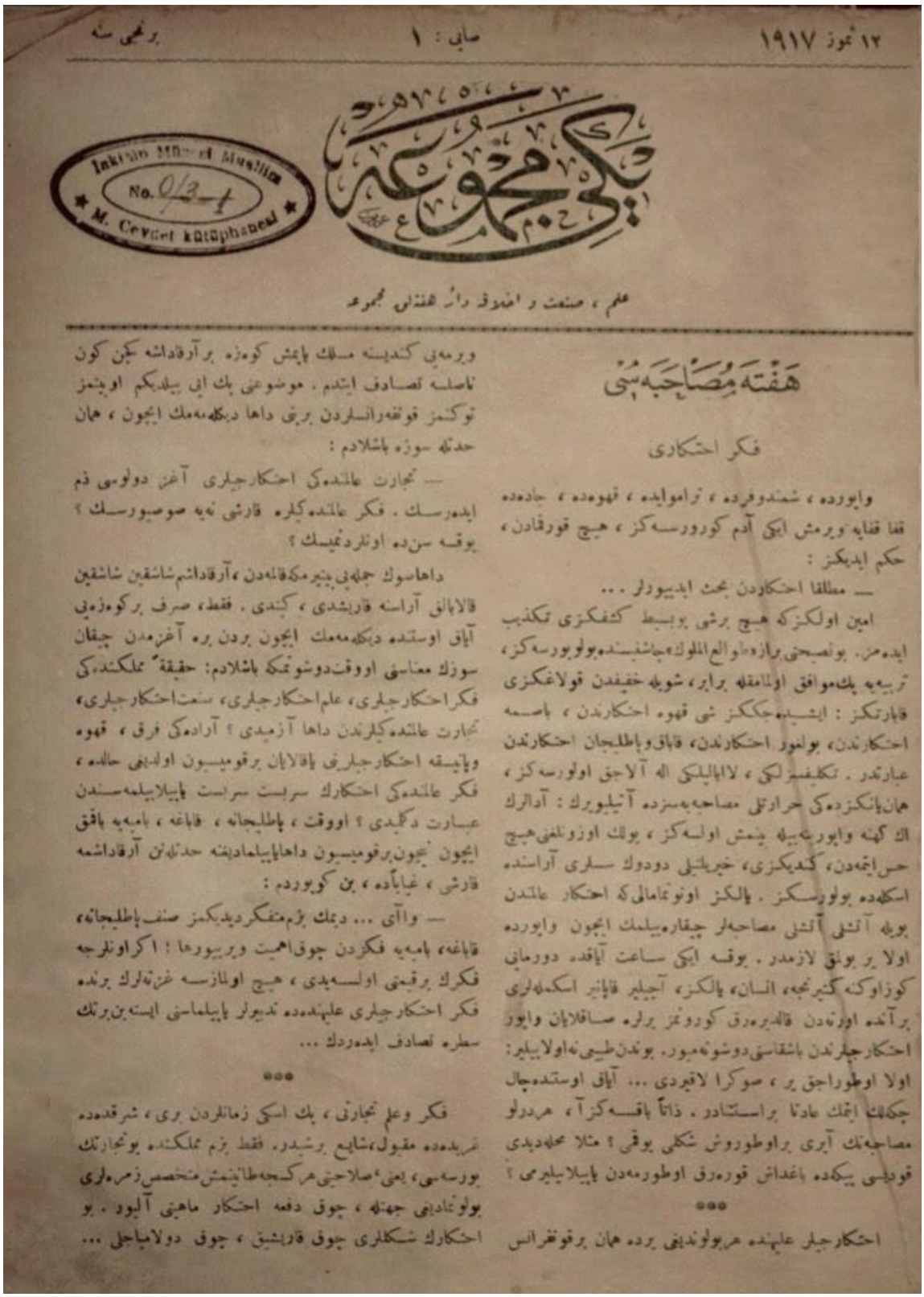
بولدن بر سنه مقدم چین یاپون
هیتنلری سیاسیات تخته‌سنده طاش
دکمکل ایدیلر؛ بو کونده بونلرده برر
طاش مقامنه کچدیلر که اویونجیلر بو
نلری اهمیتسز توته‌میه‌جقلردر.

قوره حکومتنك استقلالنی تأمین و
چینك مداخله‌سندن امین ایتمك مطلبی
ایله یاپونیا چینه اعلان حرب ایتمش
ایدی. رسماً سبب محاربه بویله کوستر
لدیکی حالده یاپون غزته‌لری «اقوام
ماغولیه‌یی اوپالدرمق» و «ماغول
بیننده معارفی جدیده‌یی نشر ایتمك»
افکارینه بنا سلاحه داورانلدیغنی دفعه
دفعه یازمشلر ایدی. هر نصل ایسه او
وچیق یاپونیا قوجه چینه آقلامش
ایدی. بالکز چینك بیوکلکی ایله
ایزیله‌میه‌جکی ظن اولنمش ایسه‌ده یاپو
نلر کندی حالرینی و دشمنلرینی جمله
مزدن ایو بیلوب ابتدای اورشلردن تا
نهایتنه قدر دکرده و قزانه چینه غلبه
ایدوب صلح رجاسنه دیر چوکنوردی.
یارشدقلری اوت معلومدر.

سیمونوسا کیده عقد اولنمش عهد
نامه موجبی حرب مصارفلرندن ماعدا
یکادور آدالربی و میدان فارموز، آدا
سنی و لیاتونغ یارم آداسنك بر مقدا
ری ایله فتح ایدکلری ایکی مهم قلعه
آلمشلر ایدی. بو وقتنه قدر ماغوللرك
محاربه‌سنه مداخله ایتمیان آوروپا حکو
متلری صلح شرطلری معلوم اولدقلری
ایله خیلی حرکته کلدیلر. عهد نامه
موجبی یاپونیا چینك آنا توپراغنه
تیمور آندیغی و صاری دکزك کلیدی
و سیبریای شرقی یولنك قراولی او
لان پورت آرتور یاپونیا تصرفنده قا
له‌جغی کی زیاده روسیه‌نك نهایت شر

بکرلی یوسف افندیه مراجعت بیورمیلر. اعلان
سطرلرینی بر دینلم بدی، اسکی دیلده اون ایکی رق
کابیك آلور. هر خصوصات ایچون مکتوبلردن
باشکه درج اولنمق ایچون اوراق مختلفه‌سکه
بوللایان امینی و محل اقامتی بیان کیلمیورده
ملی. درج اولنمیان اوراق کرو بوللامز آز

Tercüman gazetesinin 25 Haziran 1895 tarihli nüshası



١٢ تموز ١٩١٧ صايى : ١ برنجى سنه

يكى مجموعه

علم ، صنعت و ادبدن بحث ايدن مجموعه

Inkilâb Müzesi Müellifler
No. 0/3-1
M. Cevdet Kütüphanesi

هفته مصاحبه سى

فكر احتكارى

واپورده ، شمندوفرده ، تراموايده ، قهوه‌ده ، جاده‌ده قفا قفايه ويرمش ايكى آدم كورورسه‌كز ، هيچ قورقمادن ، حكم ايديكز :

— مطلقا احتكاردن بحث ايدييورلر ...

امين اولكز كه هيچ برشى بوبسيط كشفكزى تكذيب ايده‌مز. بونصيحتى براز « طوالع الملوك » جاشينسنده بولوبورسه‌كز ، تربيه‌يه پك موافق اولامقله برابر ، شويله خفيفدن قولاغكزى قاپارتكز : ايشيده‌جككز شى قهوه احتكارندن ، پاصمه احتكارندن ، بولغور احتكارندن ، قاباق و پاطلجان احتكارندن عبارتدر . تكليفسز لكى ، لاابالىلكى اله آلاجق اولورسه‌كز ، همان پانكزده‌كى حرارتلى مصاحبه‌يه سزده آتيليوبرك : آدالرك اك كهنه واپورينه بيله ينمش اولسه‌كز ، بولك اوزونلغى هيچ حس ايتمه‌دن ، كنديكزى ، خيريتلى دودوك سلرى آراسنده اسكله‌ده بولورسكز . پالكز اونونمامالى كه احتكار عالمدن بويله آنلى آنلى مصاحبه‌لر چيقاره‌بيلمك ايچون واپورده اولا ير بولمق لازمدر . بوقسه ايكى ساعت آيقده دورمايى كوزاوكنه گتيرنجه ، انسان ، پالكز ، آچيلير قاپانير اسكمله‌لرى برآنده اورته‌دن قالدير‌مرق كودونمز برلره صاقلايان واپور احتكارچيلرندن باشقاسنى دوشونه‌ميور . بوندن طبيى نه اولابيلير : اولا اوطوراجق ير ، صوكرا لاقيردى ... آياق اوستنده‌چال چكمك ايچك عادتا براستنادر . ذاتاً باقسه‌كز آ ، هردرلو مصاحبه‌نك آيرى براوطوروش شكلى بوقمى ؟ مثلا محله‌ديدى قوديسى بيكده باغداش قورمرق اوطورمه‌دن پاپيلابيلير مى ؟

●●●

احتكارچيلر عليهنده هربولونديغى يرده همان پرقوفرانس ويرمه‌يى كنديسنه مسلك پاپمش كومزه برآرقداشه كچن كون تاصلسه تصادف ايتدم . موضوعى پك اى بيلديكم اوپتمز توكنمز قوتمه‌رانسلردن برينى داها ديكله‌مه‌مك ايچون ، همان حدتله سوزه باشلادم :

— تجارت عالمنده‌كى احتكارچيلرى آغزدولوسى ذم ايده‌رسك . فكر عالمنده‌كلره قارشى نه‌يه صوصيورسك ؟ يوقسه سن‌ده اونلردنميسك ؟

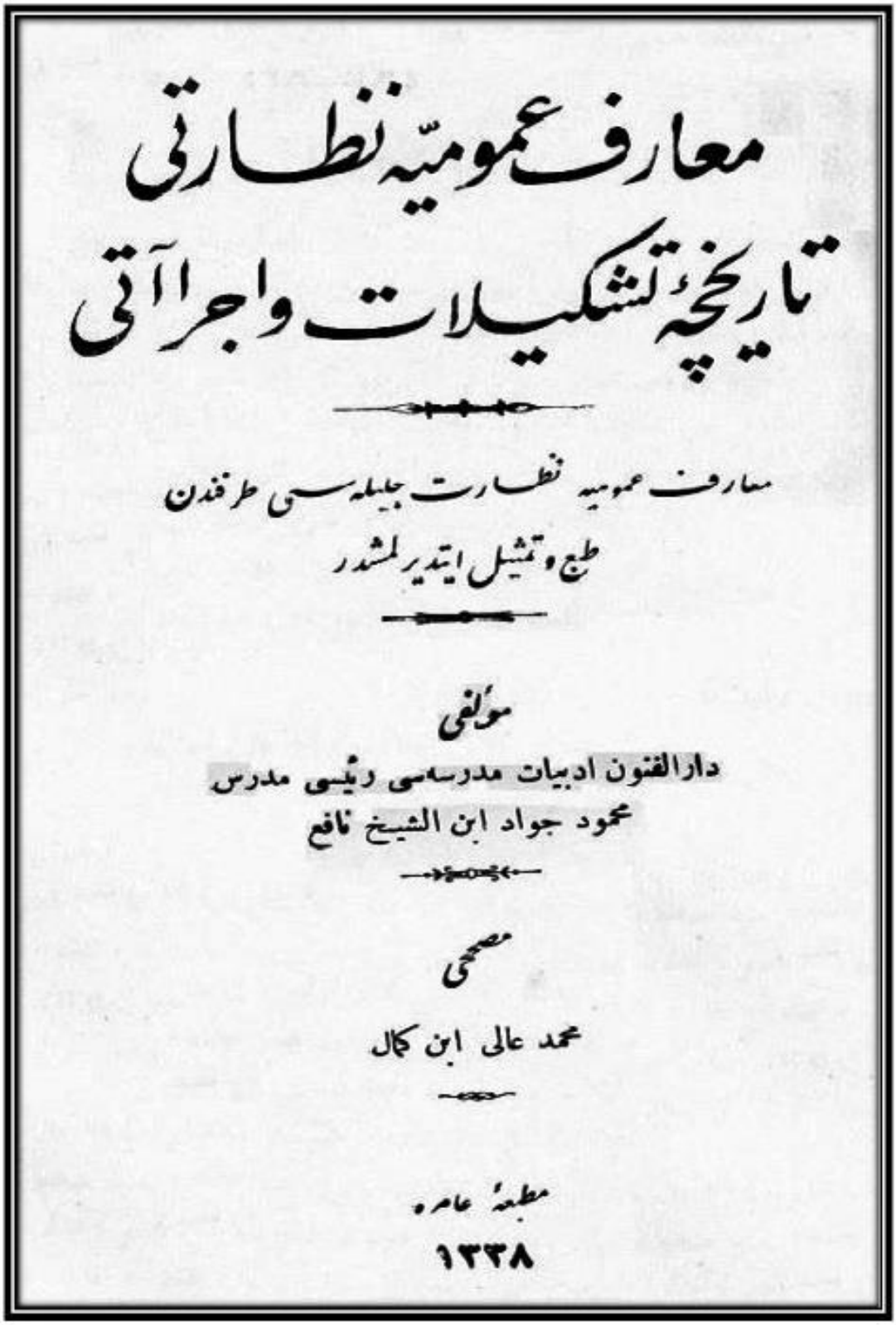
داهاصوك جمله‌يى بيتيرمكه‌قالمدن ، آرقداشم شاشقين شاشقين قالاياق آراسنه قاريشدى ، كيندى . فقط ، صرف بركومزه‌يى آياق اوستنده ديكله‌مه‌مك ايچون يره آغزمدن چيقان سوزك معناسنى اووقت‌دوشونمكه باشلادم : حقيقةً مملكتده‌كى فكر احتكارچيلرى ، علم احتكارچيلرى ، صنعت احتكارچيلرى ، تجارت عالمنده‌كلرندن داها آزميدى ؟ آراده‌كى فرق ، قهوه وپاپيسنه احتكارچيلرينى پاقالايان برقوميسيون اولديغى حالده ، فكر عالمنده‌كى احتكارك سربست سرايت پاپيلابيلمه‌سندن عبارت دكلميدى ؟ اووقت ، پاطلجانه ، قاباغه ، بامبه‌يه باقق ايچون بحون برقوميسيون داهاپاپيلمادينه حدتلنن آرقداشمه قارشى ، غيابآده ، بن كوبوردم :

— واآى ... ديمك بزم متفكر ديدبكمز صنف پاطلجانه ، قاباغه ، بامبه‌يه فكردن چوق اهميت ويرييورمش ! اكراونلرجه فكرك برقيمتى اولسه‌يدى ، هيچ اولمازسه غزته‌لرك برنده فكر احتكارچيلرى عليهنده‌ده تديولر پاپيلماسنى ايسته‌ين برتك سطره تصادف ايده‌ردك ...

●●●

فكر وعلم تجارتى ، پك اسكى زمانلردن برى ، شرقده‌ده غربده‌ده مقبول ، شايع برشيدر . فقط بزم مملكتده بوتجارتك بورسه‌سى ، يعنى ، صلاحيتى هركسجه طانينمش متخصص زمره‌لرى بولونمادينى جهتله ، چوق دفعه احتكار ماهيتى آلور . بو احتكارك شكللرى چوق قاريشيق ، چوق دولامباجلى ...

Yeni Mecmua'nın 12 Temmuz 1917 tarihli nüshası


معارف عمومیّه نظارتی

تاریخچهٔ تشکیلات واجراآتی

معارف عمومیه نظارت جلیله سی طرفدن

طبع وتمثیل ایتدیرلمشدر

مؤلفی

دارالفنون ادبیات مدرسه‌سی رئیسی مدرس

محمود جواد ابن الشیخ نافع

مصححی

محمد عالی ابن کمال

مطبعهٔ عامره

۱۳۳۸

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi



Yanya Hamidiye İnas Rüşdiye Mektebinin açılışı[353]

[353] Emel Demir Görür, "İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştiye Mektebi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, Şubat 2015, s. 316.



Bakü'de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde açılan ilk kız okulu[354]

[354] İnternet kaynağından alınmıştır:

https://twitter.com/schnellnurburg/status/1000042409441492992